ANVESHAN

Vol. 3 Year 2004

The Academic Journal
of
Maniben Nanavati Women's College
Tapiben Chhaganlal Lalji Valia Junior College
Dr. Bhanuben Nanavati Career Development Centre

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधितः ।
क्षूरस्य धारा निशिता दुरज्यया दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥

(13-V, Kathopanishad)

'Arise ! Awake ! Enlighten yourself by resorting to the great (teachers); like the sharp edge of a razor is that path, so say the sages, difficult to tread and hard to cross.'!

श्रोत्रियो अव्रजिनो अकमहतो यो ब्रह्मवित्तमः
ब्रह्मणयुपरतः सन्तो निरिन्धन इवनलः
अहेतूकडयसिन्धूः बन्धूर्नमत्म सतम् ॥

(The Teacher is one) who knows the spirit of the scriptures, sinless, unsmitten by desire, and best among the knowers of Brahman (God), who has found his peace in Brahman, is calm like fire that has consumed its fuel, who is a boundless ocean of motiveless mercy, and a friend of all good people who humbly approach him.

(Vivekacudamani, Verse 33)

ANVESHAN

Vol. 3 Year 2004

The Academic Journal
of
Maniben Nanavati Women's College
Tapiben Chhaganlal Lalji Valia Junior College
Dr. Bhanuben Nanavati Career Development Centre

Smt. Sunderbai Hansraj Pragji Thackersey

(11-06-1885 to 12-01-1980)

Smt. Sunderbai, a soul of religion and education, selfless service and philanthropy, had lived a meaningful life, just short of only five years, to become a Centenarian.

At just the blooming age of 12 years, she was honoured with the nuptial sanctity in the year 1987, with the grand son of Shri Thackersey Muljiseth **Shri Hansarj Pragji Thackersey,** who had at a very young age, well settled down in business and won laurels in the social and political arena as well.

At the age of 39 years, having lived a wedded life for 27 years, the cruel fate snatched away from her, Sheth Shri Hansraj. At that time, though miserably bereaved of the life's partner, her profound faith in Almighty and her religious mental spirit, accorded in her great courage and strength, to take up faithfully and creatively all the responsibilities of unfulfilled assignments and cherished dreams of her loving counter-part.

She created a Trust, **"Hansraj Pragji Thackersey Education Fund"** in memory of her late husband and from its corpus, set up the Hansraj Pragji Thackersey Girl's School.

She channelised her wealth for many good causes. Her donations for the development and maintenance of educational institutions in Dwarka and a college at Nasik are worth the note in the history of the progress of education for girls.

She had made a royal donation to Vanita Vishram, at Bombay and Surat, and offered her devoted services, for about three decades, on its Managing Committee.

She also encouraged many students to go abroad for studies or business. For more than half century, this spacious building at Maharshi Karve Road (Queen's Road) stands monument, now housing the Gujarati medium **H. P. T. Girl's School,** an English medium - **The Blossoms Sunderbai Thackersey English High School,** and a large Assembly Hall, popularly known as **Sunderbai Hall.**

She was also one of the pioneers and the main supporter of the Bhatia General Hospital, which she equipped with the latest equipment and made it as one of the leading hospitals. Here she rendered her services as the Hon. Secretary for many years.

She, under the close association with Lady Premlila Thackersey, her nearest relative, the founder of the S.N.D.T. Women's University, Mumbai, had directed her donations to this University and to-day, in her memory. stands SHPT School of Library Science and SHPT College of Science at Mumbai and one of the Sections of Polytechnic of this University at the Juhu Campus. She was a member of the Senate of this University, for a number of years.

The heritage she has left behind her, is benevolently utilised with the same zeal and spirit, bearing in mind her ideals of life, by her devoted loyal Trustees, who execute her cherished dreams, with no axe to grind.

She had lived a life in the service of humanity,
keeping her goal, "Work is Worship".

FROM THE DESK OF THE PRINCIPAL

- Dr. Harshada Rathod

I don't think teachers are only born or researchers are only made. It is a combination of both. You are born with certain capabilities and you develop these capabilities so that they are channelised to enable you to carry out your work effectively. It is with this spirit that ANVESHAN was launched three years ago. Now that ANVESHAN has found its unique place in the portals of learning. We need to pay greater attention to motivating more teachers to undertake research, to improve the quality of research work and the extent to which research outputs are utilised.

I am happy to state that the third issue of Anveshan has kept up the standards set in the previous two issues. I am also glad to note that the editorial board has included articles written by teachers from the Post Graduate Department and other affiliated colleges of S.N.D.T. women's University. I congratulate the editorial board for their enthusiastic support to my dream of fostering research not only within the college but in other institutions as well.

Discoveries, inventions and researches are highly respected terms in human history, not only amongst the scientists, innovators and researchers but also amongst the masses. When surprising inventions or discoveries take place surprising because it is felt that discoveries and inventions may not take place at this already advanced stage of development, there is always space for new knowledge and the aim of research is the quest for knowledge Researchers can change human vision, perception and sensibilities through their creative contribution. Educational researchers could gain substantially from what is being done in other areas, in terms of approach, methodology, techniques and technologies.

Anveshan is a tiny pebble in the vast ocean of knowledge but, I am confident that if research is done in the right spirit Anveshan will grow from strength to strength.

I am happy to state that the NAAC peer team has also appreciated Anveshan and the spirit of research it embodies. Congratulations to all the contributors. Keep it up.

FOREWORD

Three years ago we made a decision to start an in house academic journal. It was envisaged that it would stimulate and rekindle interest in the subject and provide an opportunity for all teachers in all disciplines to do enjoyable, effective research and to write thorough well documented papers. The idea of an academic journal also, it must be acknowledged, germinated from the prerssures of the system on teachers to generate new knowledge through research.

The first issue of ANVESHAN (a name carefully selected to represent intellectual curiosity and search for new breakthroughs in knowledge) had twenty nine articles. The second attracted twenty. The third issue has Twenty Four. This year we have included the articles presented at the one day seminar 'India In the Global Village' organised by the commerce department on 26th August 2003. This is an important step taken by the college to encourage research activity not only within the college but also in SNDT Women's University.

Truly the test of any initiative lies in its ability to sustain the initial enthusiasm with which projects are started Being the first SNDT affiliated college to have its own academic journal carries with it a special responsibility. We need to have the commitment, perseverence and sheer grit to keep the journal 'alive' Maybe it is time to pause and to remind ourselves of our good fortune in having life long financial support from an esteemed institution, The 'Hansraj Pragji Thackersey Education Fund Trust.'

We are happy to place this third issue in your hands. We thank those who have contributed. We would also like to acknowledge the support of our panel of experts. It is they who provide the 'Quality Check' without which it would not be possible to maintain high academic standards.

Finally, we would like to leave you with a thought. Ponder over it. It may mark the renewal of the quest for knowledge which hopefully will materialise into a thoughtful, well researched paper.

'Knowledge is the only instrument of production that is not subject to diminishing returns'. **J. N. Clark**

EXPERT PANEL

1) **Dr. Madhuri Chheda** : Professor & Head of P. G. Department of Hindi
S. N. D.T. Women's University, Churchgate,
Mumbai - 400 020.

2) **Mrs. Vinodbala Patel** : Block No. 6, Mukteshwari, R. B. Mehta Marg,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

3) **Dr. Dhairyabala Vora** : Vora House, Bajaj Road, Vile Parle (W),
Mumbai - 400 056.

4) **Dr. Kaveri Pal** : H.O.D.
Maniben M. P. Shah
Women's College of Arts and Commerce
338, R. A. Kidwai Road, Matunga, Mumbai - 400 019.

5) **Dr. Maniben Kamerkar** : Laxmi Estate, Old Nagardas Road,
Andheri (E), Mumbai.

6) **Dr. S.K.G. Sundaran** : Retd. Head, Dept. of Economics
A-13, Akshya Road No. 1, Chheda Nagar,
Chembur, Mumbai - 400 089.

7) **Dr. Amita Mehta** : Dept. of F. S. N.
S V T College of Home Science, Juhu Road,
Mumbai - 400 049.

8) **Dr. H. L. Kaila** : Acting Head : P. G. Dept. of Psychology
S.N.D.T. Women's University, Mumbai.

9) **Dr. Ram Sable** : Head Dept. of Commerce
S.N.D.T. Women's University, Mumbai - 400 020.

ANVESHAN

CONTENTS

MANIBEN NANAVATI WOMEN'S COLLEGE

ECONOMICS :

1) Role of Foreign Investment in Indian Industry — **Mrs. Sakina Jani**

ENGLISH :

2) English - The Language of Power — **Mrs. Sujatha Rao**

3) Jane Austen' : Brand name or our Contemporary — **Dr. (Mrs.) Jayashree Palit**

4) "Using the Colonizer's Tongue" : The Study of 'a new English' in Things Fall Apart by Chinua Achebe — **Mrs. Rajshree Trivedi**

FOOD AND NUTRITION :

5) "Balakono Aahar" (Alfa Channel par Apel Mulakat na ansho) — **Mrs. Usha Fruitwala**

GUJARATI :

6) Kavi Kant na Khand Kavyo — **Mrs. Shobhana Tanna**

7) Paravaastavvad : Gujarati Kavita ma Paravaastavvad — **Mrs. Sejal Shah**

HINDI :

8) "Sathottari Hindi Kahani : Mahila Lekhan — **Dr. Pragnya Shukla**

HISTORY :

9) "The Bhakti Poets of Gujarat" — **Dr. (Ms.) Ila Ved**

10) A True Nationalist : Madame Bhikaiji Rustom Cama — **Mrs. Kusum Vanjara**

PSYCHOLOGY :

11) Women & Their Menstrual Experience — **Mrs. Ruby Mehta**

SOCIOLOGY :

12) Sahitya nu Samajshastra — **Mrs. Maniben Patel**

13) Book Review : Baba Amte : A Vision of New India by Hans Staffner S. J. — **Mrs. Twinkle G. Sanghavi**

Paper Presentations at the one-day Seminar

'INDIA IN THE GLOBAL VILLAGE'

organized by the Commerce Department

Maniben Nanavati Women's College on August 26, 2003

1)	"Embrace, Not oppose Globalisation" : Some Issues	**Dr. (Mrs.) Harshada Rathod**
2)	Optimizing WTO Regime	**Dr. (Mrs.) Sunita Sharma**
3)	WTO and Indian Industries	**Mr. Jayant Mehta**
4)	WTO - Indian Agriculture : A Threat or An Opportunity ?	**Dr. (Mrs.) Rukmini Rao**
5)	Awareness of Rural Tourism in India and Overseas	**Ms. Vaishali P. Sawant**
6)	Internationalisation of Academic Libraries and Library Services : Paradigm shift under WTO regime	**Mrs. Abha N. Sharma**
7)	Agricultural Export : Birds Eye View	**Dr. Ram Sable**
8)	BPO - India's Opportunity for the 'Great Leap Forward'	**Dr. Madhu Madan**
9)	Liberalization Leads to Globalization	**Ms. Shweta Kshirsagar**
10)	Indian IT sector in Global Village	**Ms. Rekha Shah**
11)	Labour Market Flexibility in India in the context of Globalisation	**Ms. Swati Vaidya**

ROLE OF FOREIGN INVESTMENT IN INDIAN INDUSTRY

- Mrs. Sakina Jani
Dept. of Economics

The inflew of Foreign Investment plays an important role in the growth of under-developed countries. It is received as grants. loans on concessional terms and aid under PL 480/663 etc. The forms of Foreign Investments are Direct Foreign Investment, Foreign Collaboration, Inter-Government Loans, Loans from International Institutions, External Commercial loans and Borrowing.

Foreign Investment has an important place in India because we have suffered a let under British rule. After 1991 when we entered the Global Market, our growth rate should have reached 7% or 8% per annum, generating high savings. But being a poor and under-developed country our saving rate is inadequate. Under such circumstances Foreign Investment acts as an additional source of finance to fill up the saving gap. It promotes economic growth facter, it brings with it other scarce productive factors ,such as Technical know-how, Business experience and knowlege which are equally essential for economic development and for help helping us in capturing the International Market. According to our Finance Minister "India's investment need is to be atleast 200 billion over the next 10 years to be utilized in Roads, Tele-communications, Energy and Railways". "Investment in the infrastructure sector is 6% of the GDP it has to be increased to 10% for achieving an accelerated growth."

POLICY REGARDING FOREIGN INVESTMENT

To encourage abd invite Foreign Investment in 1991, India declared the list of Industries for approval of 51% Foreign Equity and thus foreign technology agreements has been steadily growing to embrace Metallugical Industries, Fertilizers, Transportation, Chemicals, Drugs, Pharmaceuticals, Paper, Automotive Tyres, Tubes, Electronic Software, Food Processing, Hotel & Tourism. To attract Foreign Investment Government supported a number of reforms like rationalisation in tariff, liberalisation of imports, convertibility of the Rupee on the current account financial sector, dilution of MRTP, reforms in the Industrial licensing system, Euro issue guidelines etc. Economic liberalisation has paved way for two important developments. Indian Companies have started raising funds abroad and the flow of Foreign Investment into India is going up. The number of countries providing such investment are as follows :-

2001 - 2002

Countries	In-flows (%)
Mauritius	17.5
U.S.A.	10.9
Japan	4.1
Germany	3.0
U.K.	2.8
Italy	1.7
Singapore	1.5
France	1.4

After the announcement of New Industrial Policy (1991) there has been an acceleration in the in-flew of Foreign Capital in India. During 1991-92 to 2000-01 total Foreign Investment Flows were $45 billion, out of which about 21.7 billion $ were in the form of Foreign Direct Investment and the remaining 23.3 billion $ were in the form of Portfolio Investment.

FOREIGN INVESTMENT FLOWS (US$ - Million)

Direct Investment : | **Port-folio Investment :**

Yr.	Foreigners	NRI's	FIIS	Others	GR. Total
91-92	66	63	4	0	133
92-93	264	51	1	243	559
93-94	369	217	1665	1902	4153
94-95	872	442	1503	2321	5138
95-96	1429	715	2009	739	4892
96-97	2182	639	1926	1386	6133
97-98	3316	241	979	849	5385
98-99	2400	62	2398	329	2401
99-2000	2071	84	2135	891	5181
2000-2001	2272	67	1847	913	5099
2001-2002	3869	35	1505	516	5925

Government of India (Economic Survey 2002 - 2003)

ABOVE INVESTMENTS WERE MAINLY DISPERSED IN THE FOLLOWING INDUSTRIES

Transportation	5.5%
Electrical Equipment	6.7%
Metallurgical	12.2%
Food Processing	6.2%
Hotel & Tourism	5.2%
Power	15.6%
Services	7.9%
Tele-communications	19.9%
Oil Refinery	10.8%
Chemicals	4.6%
Fertilizer, Cement etc.	2.2%

SOME ISSUES AND CONCERNS

Over the last ten years the debate on FDI is getting bogged down too frequently into the issues such as - the domination by the MNCs as against the

protection to domestic industry: the need of the FDI into consumer-good vis-avis the infrastructure sectors: etc. While all these issues are doubtless important, let us also not lose the sight of certain commitments already made by Government of India and strive for blending certain global economic compulsions and our potential as well as hitherto-demonsttrated strengths. Some such concerns may be :

- To reorient Indian industry to the implications of the Multilateral Investment Agreement (MIA) under the WTO:
- To formulate a Technology Policy for India:
- To induce, via policy - measures, the MNCs to undertake more exports: and
- To further liberate the domestic industry from the cobwebs of regulations at the rewer levels of administration.
- As a part of the opening up of the Indian economy and industry, Indian capital markets were freed from 1992 onwards, for portfolio investments from pension funds and institutional investors overseas. Consequently the investments by the Foreign institutional investors have formed an important component of the Capital Account of India's Balance of Payments. Simultaneously, with the permission to the Indian corporates to reise resources abroad, a number of firms, have been taking recourse to Euro-issues or GDRs, in the capital markets abroad.

SUMMING UP :

I firmly believe that Foreign Investment should be fully utilized for the future of the Indian Economy. The future lies open to the Government for playing a significient role in adopting a less restrictive policy for Foreign Capital flows at the same time liberating domestic industry for healthy competitive on.

'ENGLISH' - THE LANGUAGE OF POWER

- Mrs. Sujatha Rao

English Language is spoken as a native language in many parts of the world, apart from U.K., English is spoken in North America, Canada, except Quebee, South America and in some part of Carribean Jamaica, Grenade and so on. It is also an official language in Africa, India, Pakistan and other countries. There are roughly three million users of English all over the world.

In India, English education was through Christian missionaries. Later on English came to be taught officially to Indians to quote Macaulay 'a class of persons Indian in blood and colour, but English in taste, in morals and in intellect' a nation of clerks and petty officials.

In 1857 three universities were established in India at Bombay, Calcutta & Madras, Punjab & Allahabad universities were later established.

In recent times one witnesses a new phenomenon, it is the Language of Power, Money and continues to make news in many countries including India, English language has penetrated deeply into the international domains of political life, education, entertainment media & commerce English has become the prestige language.

The World has become a small global village through the use of English. English learning, teaching of English has expanded the media market. English has now become the language of 'Friends', 'Baywatch' M.T.V. which is a part of cultural language mix. Even Bollywood is trying to cash on English and on a global, guidance Mahesh Manjrekar's 'It Rained that Night', and Tanuja Chandra has 'Hope A little sugar' up her sleeve. New avenues and job opportunities created by computers and multimedia have made English as the language of communication.

India is the second most populous country in the world after China, but in India there are more than 150 millions people competent in English. In an interview with Fortune magazine Peter Druker the world renowned Management Guru says..... 'India has 150 million people for whom English is their main language.'

With Satelite T.V. beaming into our drawing rooms everyday private radio channels broadcasting in 'Hinglish' it looks as if more speakers of English will be in India than in Britian.

With the advent of modern Technology, Printing press, the number of published books in India has risen. There is a great market for quality translations and good translations in English is accepted widely as 'the carrier of wisdom'. The high profile given to English in the popular press was reinforced by way of techniques of news, advertising, broadcasting popular music, movies international travel and education.

English medium schools have mushroomed in every nook and corner of India. In urban settings, inter caste marriage are common and one is not conversant with each others mother tongue. Hence English is considered as a first language. Societal necessity for the 'English at home' syndrome Parents of such people believe that exposing the child early, helps them. English is an essential ingredient of good parenting.

Schools prefer giving admissions to children of English speaking parents.in good reputed school. Even the 'not' so privileged class of people' prefer to send their children to convents and study in English medium school. It is a matter of social prestige, to send their wards to such schools, 'Mummy', 'Daddy' culture is here to stay. School Principals admit that non-English speaking parents are under pressure to learn the language and some mothers in the metros have joined English speaking courses offered at various institutes. Evenwhile talking in mother tongue a lot of English words are used. This has become apart of the fashion.

English is the medium of a great world's knowledge, especially areas like science and technology. The expansion of the Internet strengthens the leading status of English. Increase in network means the stronger the power of English language.

Why is it so many nations have adopted English as an official language or chosen as their chief foreign language in schools ? The answer is simple In educational much emphasis as given to English language teaching, ELT centres have multiplied world wide. English is the language for international communication i.e. e-mail. English continues to be the chief lingua franc of the internet. Internet has opened up new possibilities and opportunities to learners of English. Computer Assisted Language Learning Programmed make use of software specially developed, for the purpose of learning English easier.

Call centres are a boon to the unemployed youth. To cater to these spoken English classes, Personality Development Programmes, Public speaking classes are on the rise. Coaching centres for I.E.L.T.S. are found everywhere. English has become an international commodity and most probably a quarter of the world's people use this language. English has become a necessary for mobility and social and economic success in the world. It is also the language of opportunities, as it takes one to places other than their own where there are more opportunities. With avenues opening up to the greener pastures and the craze for international and degress. 'english is in demand 80% of the world's electronically stored information is currently in English be it information stored by the individual firm or receiving electronic mails or participating in a discussion group.

It is well known that the learners native dialect plays an important part in learning of the standard language and so we have degree of competence of in English. The number of Englishes is rather large like Indian English Pakistan English, American english and so on. Different varieties of English with their national lables are in 'language trade' Inspite of EMRC's and media centres, even today we depend on BBC and the British Council like 'Teaching observed' to show how a language can be learned. We need British experts to tell us how to teach English.

In an interview to INDIA TODAY (28th Feb. 86) Henry Kissinger pointed out - 'India, precisely because it speak English is a democracy, and all of us know Indians, we like and have easy relations with them.

To quote Rajarao the famous Indian writer in English.

'English is not really an alien language to us. It is the language of our intellectual make up like sanskrit & Persian was before.....'

English is the state language of two states in eastern India Meghalaya & Nagaland. The medium of instruction in most institutions of higher learning at the P. G. level is English.

Many are of the opinion that the colonial rule gave Indians a language to talks to one another. English is precisely viewed as 'Window to the world' and as the tool for transfer of technology' and the language linked up with the west.

The craze for English is so much in India that when it comes to choosing a life partner, boys prefer girls who can speak English.

A matrimonial advertisement carried out in 'The Times of India' newspapers dated 1st Feb, 2004 read & match for smart dynamic North Indian boy age 28 years, height 5.7" B.E. working with top I.T. company girl should be smart, beautiful, convent educated.....

Indians are fascinated and lured by power and the western way of life. The study of English in India serves to illustrate how a common man in a multi lingual, multi cultural context learn to handle conflicting forces and succeed to live in a world dominated by the power of the language.

References :

1) Kachru B. Braj - The Indianization of english. The English language in Indiua 1983 O.U.P.
2) Kachru B. Braj - The Alcheny of English : The spread functions and models of non native Englishes. 1986 Oxford : Pergamon
3) Varma S. Ravi : Understanding English 1989 Printwell Publishers, Jaipur.

'JANE AUSTEN' : BRAND NAME OR OUR CONTEMPORARY

- Dr. (Mrs.) Jayashree Palit

A study of the importance of Jane Austen in defining contemporary issues with special reference to Helen Fielding's Bridget Jones's Diary and Jane Austen's' Pride and Prejudice

The current interest in Jane Austen, especially in her novel Pride and Prejudice, has reached its zenith in recent times. Reports about Gurinder Chaddha's adaptation of the novel into a film, starring Indian and Hollywood stars, is making headlines in newspapers both in India and abroad. The impact of Pride and Prejudice on the popular imagination can also be gauged from the recently released survey report (1) that the fictional character and hero of the novel 'Darcy' is the favourite fantasy of the women of the United Kingdom. The BBC film adaption of the novel (starring Colin Firth who incidentally also stars as 'Mark Darcy' in the film version of Bridget Jones) had already made the figure of Darcy into a romantic legend.

The spate of interest in Jane Austen in India in particular, raises important questions about the nature and status of Jane Austen's role in the contemporary cultural imagination. Why and how has Jane Austen captured the imagination of contemporary writers and filmmakers? How does a writer like Helen Fielding use Jane Austen's Pride and Prejudice and the BBC film adaptation of the novel to comment on issues relevant to women? The Indianisation of Pride and Prejudice ('Bride and Prejudice' directed by Gurinder Chaddha) further necessitates a study of the complex use of Jane Austen's novels by modern writers and filmmakers.

John Wiltshire in his book Recreating Jane Austen (2) is of the view that the recent adaptation and 'appropriations' of Jane Austen's original novels are instances of a more general phenomenon of what Wiltshire terms, the 'brandification' of 'Jane Austen.'

"This 'Jane Austen' is almost a brand name", writes Wiltshire, which uses the fantas'es that' surround the name 'Jane Austen' to achieve diverse purposes. The very name 'Jane Austen' has become a cultural commodity and evokes a certain response from even those who have never read her novels. (3) Wiltshire cites the example of the 1998 Touchstone pictures comedy Jane Austen's Mafia. The oxymoronic trick is used to juxtapose two contrasting world views.

For many, in academics and elsewhere, Jane Austen's novels belong to a 'world' that is far off, impeccably gracious, genteel, orderly, moral, as far removed from contemporary times as it is possible to be. It is also conservative, unadventurous, documenting the manners and morals of a prudish sexless middle class. 'Jane Austen' represents propriety, decorum, romance and restraint to the popular imagination and can be used to juxtapose with the brutality and chaos of contemporary times. The 1980 film Jane Austen in Manhattan and the 1991 essay 'Jane Austen and the Masturbating girl' are two examples given by Wiltshire to support his case that ' Jane Austen' is a brand name used for shock effect to comment on modern society.

It is thus important to distinguish 'Jane Austen' the cultural image and Jane Austen the writer of novels that raised serious issues about women and society. Helen Fielding's novel Bridget Jones's Diary (4) is an interesting entry point into a study of

how writers have used Jane Austen for more serious purposes. What is interesting is that today's generation often knows Jane Austen only through television and film adaptations and Helen Fielding's novel uses the entire creative baggage of the original novel and film adaptations to achieve a critique of contemporary society.

John Wiltshire has aptly pointed out how Helen Fielding herself raises the issues that this kind of reworking involves. Bridget and her friends discuss television adaptations of classics. Mark's fiance Natasha criticizes 'the ultimate vandalisation of the cultural framework' (5) and insists that "with the classics people should be made to prove that they've read the book before they're allowed to watch the television version". (6) Natasha complains of the arrogance with which a new generation imagines that it can somehow create the world afresh.

Thus, Bridget Jones's Diary raises questions that are of importance to those interested in the way Jane Austen is being 'adapted'. Remaking, rewriting, adaptation, reworking, appropriation, conversion, mimicking - these are some of the terms used by critics to describe the adaptation process. Wiltshire comments that each generation produces its own works of art often using the materials of the past. Rewritings of Jane Austen are good examples of this process of 'Recreations'. When we speak of Jane Austen as our contemporary we are not just focusing on relevance. We naturally confront the readers in the academy and elsewhere who consider Jane Austen as a novelist who belongs to or creates a 'world' that is far removed from our realities. Our previous discussion has already demonstrated that even to those who have never read Jane Austen the name 'Jane Austen' has a cultural significance conjuring up pictures of prim and proper ladies sipping tea in their cloistered domesticity. The notions of preservation and faith fullness to the original are also being increasingly challenged. Chaddha, for example, is reportedly taking liberties with Austin's classic and is changing the setting to India!

Whatever the liberties taken the fact remains that Jane Austen is being adapted mostly by those who, in Wiltshire's words, have had "intelligent and coherent encounters with the original works" (7) One has also to take into consideration that the cultural conditions in which Austen wrote were different from those in which modern readers receive her novels. A gap of more than 200 years cannot be wished away or marginalized.

Helen Fieldings' novel Bridget Jones's Diary is an interesting example of how Jane Austen has been used by a modern writer. A detailed analysis of the text demonstrates the ways in which the original work by Jane Austen has been used to make a strong social comment.

Wiltshire's comments are worthy of note. His first observation is that "lots of fun" (8) is had with Jane Austen's novels. Helen Fieldings' playful mocking and ironic approach is apparent everywhere. The classic first meeting between Elizabeth and Darcy finds an echo in the meeting of Mark and Bridget where Mark is wearing a sweater with a V-neck diamond pattern in shades of yellow and blue. It is significant that Bridget's prejudice stems not so much from any behavioral offence as from mark Darcy's sartorial preferences and snooty demeanour. There are innumerable similarities in the plot and, more often than not, these are used to achieve an effect of bathos. In Pride and Prejudice Mrs. Reynolds,' Darcy's housekeeper, testimony about Darcy's' character was pivotal in removing Elizabeth's prejudice. Here the testimony comes from Jude, Bridget's friend who says Darcy is 'Incredibly nice and

attractive' (9) 'Nice' and 'attractive' being ambiguous words applied indiscriminately. Bridget's boyfriend the rake Daniel plays the role of Wickham, a charmer who proves to be unfaithful. Finally, the climax of the novel is a brilliant take off on the events surrounding Lydia's elopement and Darcy's' role in preserving the honour of the Bennet family. In Bridget Jones Darcy goes to great lengths to rescue the family from the financial disaster that Bridget's mothers romantic escapade has plunged them into. Unlike the Bennets, the modern day Jones have no 'houour' to preserve. Adultery, sexual liaisons and alternative sexuality are the norm rather than the exception. The contrast with the worlds of Jane Austen makes the world of Bridget Jones appear more sordid and trivial.

Wiltshire's comments are worthy of note 'what is happening in the Diary is more like a 'transcoding'. It is a kind of borrowing that plays fast and loose with the original ..... Aware of the difference between our times and Austen's it switches and changes and finds different ways to meet similar ends.... As exploring the pressures on young women to conform to the expectation of their culture'. (10)

Bridget Jones and Elizabeth Bennet Two women separated by centuries and yet linked inextricably with each other. Bridget is a modern day Elizabeth. For both the issues remain the same, that of asserting and maintaining their selfhood in the face of familial and social pressure. Elizabeth Bennet does not have economic independence but she does have a mind of her own. Her refusal of Mr. Collins' and Mr. Darcy's proposal has serious financial and social implication. The reactions of both Collins and Darcy are clear indicators that women were not expected to say 'No'. In contrast, Bridget Jones is economically independent and sexually liberated. Helen Fielding makes ironic use of this kind of 'progression.'

The fundamental issues have not changed. There is as much pressure on Bridget to marry as there was on Elizabeth. The novel beings with an account of Bidget's resolutions and her inability to live up to the lofty ideals and achieve the social prescription of what an ideal women should be. Throughout the novel there is a relentless bombardment on Bridget by her mother and others to give up her 'single women' status and get 'smug and married'. (11) In a culture concerned with outward appearance, Bridget in her 30's too feels the pressure of remaining a spinster. Helen Fielding articulates the confusion on of a modern woman who has all the trappings of freedom and yet fears the horror of remaining an 'unmarried freak'. "This confusion..... Is the price I must pay .....' (12)

Bridget lives in a more complex world of sexual freedom and experimentation. Both the 'smug married' and 'sheepish singletons' (13) remain as unhappy and confused as ever. If marriage is the panacea being offered to women then certainly the novel offers no solace. The story of Magda beaten miserable and unconfident, who gave up her job for marriage and children proves Helen Fieldings' point that 'Only Women Bleed'. (14)

That pregnant phrase sums up the plight of modern woman. The Bennet sisters appear more safe, sheltered and happy in their social system. The had fewer choices and less confusion. Torn between diverse identities women like Bridget feel the pressures of contemporary living.

If a woman needs a man, as evident from the happy ending of the novels where both Elizabeth and Bridget find the right male partner, then the male characterization in the novels needs to be examined critically. Helen Fielding deliberately underscores

the 'Fantasy' nature of Mark Darcy sensitive, successful, a pillar of strength. In Daniel we see the archetypal 'Wickham' charming philanderer who has no qualms about using women. The male characteriasation remains ambiguous. The women appear stronger, interesting and more colorful.

Helen Fielding uses Jane Austen with great respect and reverence. The novel and the BBC film are used to highlight the continuity of the issues that affect women in contemporary times. Re-Reading both Pride and Prejudice and Bridget Jones Diary becomes a fascinating process as both the novels, written centuries apart, help to manifest meaning in each other. Thus, Jane Austen becomes our contemporary and not just a 'brand name' through the creative genius of Helen Fielding.

References :

1) 'The Indian Express' 12 July, 2003.
2) John Wiltshare, Recording Jane Austen (London : Caribridge University Press 2002).
3) 1bid, P 8
4) Helen Fielding, Bridget Jones's Diary (London : Picador 1996)
5) 2bid, P. 102
6) 2bid, P. 99
7) John Wiltshare, Recreating Jane Austen
8) 1bid, P. 1
9) Helen Fielding, Bridget Jones's Diary (London : Picador 1996), P. 104
10) John Wiltshare, Recreating Jane Austen (London : Cambridge University Press, 2002), P. 2
11) Helen Fielding Bridget Jones's Diary (London : Picador 1996), P. 132
12) 2bid, P. 132
13) 2bid, P. 132
14) 2bid, P. 133

'USING THE COLONIZER'S TONGUE" : The Study of 'a new English' in *Things Fall Apart* by Chinua Achebe.

- Mrs. Rajshree Trivedi
Dept. of English

There is no story that is not true... The world has no end, and what is good among one people is an abomination with others (*Things Fall Apart* 127)

When Chinua Achebe coined this phrase 'a new English' in 1966, he must not have anticipated that the new English he had adopted in *Things Fall Apart* (1958) would be outgrown by 'Several englishes', and that it would emerge in the coming future, as a highly contaminated language that would be specifically and deliberately used to express the traumatic experience of the colonized societies all over the world. The strong need for writing in 'a new English' arose because of Chinua Achebe's conscious effort of writing a counter-text to Joyce Carey's widely acclaimed novel *Mister Johnson*. In his novel Carey draws a 'superficial picture' of the African society and culture from the colonial point of view that, more or less, justified the colonial presence in Africa. Achebe had then, realized:

> I know around '51, '52, I was quite certain that I was going to try my hand at writing, and one of the things that set me thinking was Joyce Carey's novel, set in Nigeria, *Mister Johnson,* which was praised so much, and it was clear to me that it was a most superficial picture of - not only of the country - but even of the Nigerian character, and so I thought if this was famous, then perhaps someone ought to try and look at this from the inside".[2]

---

[1]Achebe, Chinua. "The English Language and the African Writer" *Insight* Oct./Dec. 1966, 19-22.

[2]Quoted by C. L. Innes in *Cambridge Studies in African and Caribbean Literature Chinua Achebe* (Cambridge University Press, 1990), 12.

Interestingly, *Things Fall apart* and the other three following novels (*No Longer At Ease, Arrow of God,* and A *Man of the People*) were written while Chinua Achede worked for the Nigerian Broadcasting Corporation from 1954 as a Talks Producer and later as Director of External Broadcasting. After the Nigerian independence in 1960, the role of the NBC "in helping to create a sense of national identity, ensuring that the electorate was politically well informed, and linking new technology to the continuation of the traditional cultures and forms was an exciting one." (Innes 102). During his tenure at NBC, Achebe got the opportunity to know other Nigerian cultures like Yoruba and Hausa apart from the Ibo one to which his family belonged to before being converted into Christianity. He realized that while the country had different writers from different communities, it would be difficult to "communicate with one another or with a national audience.' Unlike many other African critics like Leopold Senghor and Ngugi wa Thiong' o who have shifted from English to native African language languages, Achebe has returned to using English as a language for writing because of two reasons: it "had the additional merit of providing a national tongue", and the second that if the African writers would sought to writing in none other but African language only, "they would be pursuing a dead end, which can only lead to sterility, uncreativity and frustration. "3

---

[3]Achebe, Chinua. "The Role of the Writer in a New Nation" Nigeria Magazine No. 81, June 1964. 158-160

It seems the colonial experience creates ambiguities in Achebe's mind when he says:

> I am not one of those who would say that Africa has gained nothing at all during the colonial period, I mean this is ridiculous - we have gained a lot. But unfortunately when two cultures meet, one might expect if we were angels we could pick out the best in the other and retain the best in our own. But this doesn't often happen What happens is that some of the worst elements of the old are retained and some of the worst of the new are added, and so on....

The Colonial rule did unite 'many peoples that hitherto had gone their separate ways, it gave them a common language all across the country to raise their common black voice that had been suppressed in the powerful construct imposed on them by the White race. Achebe finds a consolation in believing that if it (colonialism) failed to give them a song, it at least gave them a tongue, for singing."

---

[4]Serumaga, Robert "Interview with Chinua Achebe". Transcription Center, London, 1967. 1-2.

However, the problem that arises then, is can African writer or for that matter, any other writer who belongs to a colonized country be successful in his/her attempt to project the society that he/she belongs to with the help of a language that is absolutely alien to his/her culture? Achebe did experience a loss of words when he found that the situations, customs or modes of thoughts of his culture did not have equivalents in the English way of life or in the English language. He refers to this problem in the novel in a slightly different manner in the conversation between Okonkwo, the central character of the novel and his friend Obierika who has come to visit Okonkwo during Okonkwo's exile from Umofia. Obierika informs him about the arrival of the White people in Umoufia and their interference in the administrative affairs of the village. To this Okonkwo shows a great surprise :

Does the white man understand our custom about land ?

Obierika replies :.....

How can he when he does not even speak our tongue ?

(*Things Fall Apart* 160)

Achebe frequently, raises this issue in the novel as well as outside the novel where he questions if an alien language can really justify the projection of the other culture ? In the novel, Achebe as a narrator frequently, intervenes and informs the reader about the socio-linguistic characteristics of the Ibo language that he wanted to distinguish from the English one. The art of oratory and long conversations comparing of proverbs and verbal analogies is a remarkable feature of the language. Achebe refers to this feature in the novel :

---

[5]All further references from the text have been taken from *Things Fall Apart* by Chinua Achebe (allied Publishers, London, 2001).

> Among the Ibo the art of conversation is regarded very highly, and proverbs are the palm - oil, with which words are eaten : (6)

The use of proverbs often lead to incorporating or referring to the folk stories/fables that draws the attention of the reader to the lengthy conversational patterns in Ibo. The people are shown to be talkative, powerful in oratory, poetic, elaborate, and esoteric at times representing the spiritual leaders of the clan. Achebe, is surely making an attempt in the novel to familiarize his readers with the rich linguistic texture of the Ibo language. Such an attempt is made to counteract the wrong general impression spread by the colonizers as reflected in the District Commissioner's comments in the novel. The Commissioner is searching for Okonkwo, and Obierika tells him, "We can take you where he is, and perhaps your menwill help us. "(185) The Commissioner, ignorant of the Ibo customs that Okonkwo's corpse could not be cremated because it was a suicide, is mistaken by him as a flattery by Obierika - "One of the most influriating habits of these people was their love of superfluous words, he thought." (185). As a writer, Achebe is fully aware of his job of rooting out such misconceptions formed and spread by the Colonizers. Again, the kind of humiliating minds sets that the Colonizers have deeply enrooted in the minds of the Colonized race, labeling them as the Primitive Tribes, is satirized by Achebe in the novel. The rise and the fall of a heroic man like Ononkwo would make hundreds of legends for the coming generation in Umuofia but in the book *The Pacification of the Primitive Tribes of the Lower Niger planned* by District Commissioner, it would restrict to a short paragraph or so. The story of Okonkwo is going to be narrated from the colonizer's point of view :

> The story of this man who had killed a messenger and hanged himself would make an interesting reading. One could almost write a whole chapter on him. Perhaps, not a whole chapter but a reasonable paragraph, at any rate" (187)

Ononkwo's tragic story is nothing but a part of "the new material that came everyday" for the Commissioner's book.

In order to erase this image, Achebe employs the technique of involving the reader in making fair observations of the social actions of the Ibo community. In the beginning of the novel, Achebe portrays the character of Unoka, Okonkwo's father as lazy, worthless and unsuccessful man who is quite a contrast to his son's personality. Unoka represents the *egwagwu* group of his community whereas Okonkwo represents the *eneuegwu* group of the community that act as the spiritual leaders of the clan. Achebe puts forward the question "Any wonder then that his son Okonkwo was ashamed of him?" (7) to his reader and leaves it unanswered "what crime they had committed?" is again a question that has no answer because answering such questions would result into the state of social instability and dysfunction in the community. But Achebe admits, "Every society has to grow up, every society has to learn its own lesson." ("Interview with Robert Serumaga"). The issue, however, is that of interpellation - questioning the colonizers stand on suppressing the oppressed and labeling their culture and their philosophy as "mindless" In his articles "The Role of the Writer in a New Nation" Achebe defends

the Ibo culture by stating that it is not absolutely "mindless". but "had a philosophy of great depth and value and beauty, that they had poetry and, above all, they had dignity. It is dignity that many African people all most during the colonial period". (158).

It is this philosophy, poetry and the dignity that Achebe glorifies in the novel with the help of 'a new English' that would not only reach to the readers all over the world (because of English being a "world" or an "international" language), but also to the colonizers who will understand the novel better in their mother - tongue. The post - colonial concept of using the mother - tongue in a form that suited the colonized is for Achebe, perhaps, the best way to narrate the stories of the suppressed from their point of view and not power structure formed by the language of the colonizer that spoke the white race's voice, and he creates an absolute adulterated narrative with bringing in as many native words as possible. As he tries to explain the Ibo word, he uses the conjuction "or" rather than the word "means" in the novel, in order to bring the reader closer to the under standing of the word. For example, he constructs phrases like "*agadi nwaye or old woman*" in order to explain the nearest meaning of the Ibo word. At another place, he gives the English word "flute" which is followed by words "*ekwe, udu and ogene*" which the reader has to understand the connotation that they are the names of the musical instruments many other words like *efulefu* or *Osu ndichie, obi, isa-ifi, chi unuada* and others are framed in such a manner that the readers can easily grasp the meaning in his/her own language.

Achebe translates into English a lot of imagery that forms the conversations in the day to day as well as in the formal situations. The first rain fall after the scorching summer is usually "large, solid drops of frozen water which the people called "the nuts of the water of haven". Such an English phrase if read seperately from the novel, could disturb the reader by the strange association of three different words like "nuts", "water" and "heaven". But while reading the novel, the reader hardly stops at such syntactic constructions because he/she finds himself/herself engrossed in reading the poetry of the novel, the delicate descriptions of the objects of nature in a wild land. Interestingly, the proverbs are the direct translations of the sentences in Ibo language :

Whose palm - kemels were cracked
For them by a benevolent spirit
Should not forget to be humble" (24)
or
"Our elders say that the sun will
shine on those who stand before
it shines on those who kneel under them (5)

Such liberties with syntactic and grammatical constructions of the English language is what creates 'a new English' for Achebe who feels absolutely comfortable in using them. Songs, poems and couples would shake the teacher of the English language from his/her roots. For example :

"The rain is falling, the sun is shining,
Alone Nnadi is cooking and eating (32)

And this wedding song :

If I hold her hand
She says, 'Don't' touch!'
If I hold her foot
She says, 'Don't' touch!'
But when I hold her waist-beads
She pretends not to know. (108)

At time, Achebe prefers to retain a poem or a song in Ibo itself :

Eze elina, elina !
Eze illkwa ya
Ikwaba akwa oligholi
Ebe Danda hechi exe
Ebe Uzuzu hete egwu sala (54)

It is a child's song which is something like an adolescent's game 'he loves me/he loves me not". ikemefuna, the boy who is brought to Okonkwo's house as a compensation from Mbaino sings this song calculating "If the song ended on his right foot, his mother was alive. If it ended on his left, she was dead. No; not dead, but ill". (54)

The oral tradition of the Ibo versus the chirographic style of the English language has been commented upon by many of the critics of Achebe.

Surprising, in the novel we hardly come across any reference to a written text of the Ibo community people, except the one that Unoka has drawn lines on his wall representing the numbers of cowries that he owes to each person. Again, the concept of time is understand in 'terms of the changing phases of the moon seasons and market days and distance calculated in terms of "three markets ways" or "four markets away". The efforts of the West in drawing binary oppositions like "civilized/savage, rational/irrational, scientific/mythic" are not the yardsticks of evaluating a culture that has a specific temporal/spatial framework. As abdul; Janmohammed, one of the critics of Achebe rightly emphasizes ;

> ".....The phenomenon of oral cultures tends to be characterized by the following traits : it defines meaning and value contextually than abstractly; it is conservative and homeostatic; As universe is defined by mythic rather than historical consciousness; it valorizes by a totalizing imperative".[6]

---

[6]Janmohammed, Abdul, "Sophisticated Primitivism : The Syncretism of Oral and Literate Modes in Achebe's *Things Fall Apart* "in *Understanding Things Fall Apart" : Selected Essays and Criticism* ed. Solomon Lyasere (New York : The Whitston Publishing Company, 1998) 89-90.

The world of the Ibo culture, is the world of mystery and not science and bare, calculations. It is a world which has words that have existence in sounds (most of the Ibo words that have been mentioned in the novel end with vowels) and rythm of the movements in nature attached to them. A writer or even a reader faces a lot of difficulty in creating or recreating a text like *Things Fall Apart* but still, Achebe has been able to draw the picture of the Ibo life from its greater depths and thereafter has been successful in creating what Abdul Janmohammed calls "a written oral narrative".

આલ્ફા ગુજરાતી ચેનલ પર કાર્યક્રમ માનસી માં આપેલા ઈન્ટરવ્યુના અંશ

- Mrs. Usha Fruitwala

બાળકોનો આહાર :-

પ્રશ્ન.૧. બાળકોના આહાર માટે માતાને બહુ ચિંતા થતી હોય છે. તો શું કરવું જોઇએ.?

ઉત્તર ખરેખર તો બાળકોએ ક્યારે અને કેટલું ખાવું જોઇએ. તે બાળકો પોતે જ નક્કી કરે છે. માતાએ તો માત્ર બાળકોએ શું ખાવું જોઇએ અને કેવો આહાર ખાવો જોઇએ તે જ નક્કી કરવાનું હોય છે. હું ઘણી માતાઓને જોવું છે કે તેઓ બાળકનાં મોઢામાં ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાક ભરે છે. બાળક જ્યાં જાય તેની પાછળ પાછળ દોડીને મોઢામાં કોળિયા ભરાવે છે. પણ આવી પ્રક્રિયાથી બાળક કંટાળી જાય છે. બાળક પોતે ભૂખ્યું થશે એટલે તરત જ ખાવા પ્રેરાશે અને પેટ ભરાઇ જશે પછી જરાપણ વધારાનું ખાશે નહીં. તો પછી ચિંતા શેને માટે ?

આજની માતા બાળકોને આહાર ખવડાવવા બહુ ઉત્સુક હોય છે. તેઓના પ્રયત્નમાં તેઓ બાળકોને વધુ પડતો ખોરાક આપી દે છે. આથી બાળકોનું વજન વધતું જાય છે. તેમજ પોષણની અવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. મોટા શહેરોમાં ફાસ્ટફૂડ જેવાં કે પીત્ઝા, બર્ગર, પાઉભાજી તેમજ બટેટાની વેફર, પોપકોર્ન, કોલ્ડડ્રીક્સ (ઠંડા પીણાઓ) વગેરેનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ઘેર બનાવેલો શુદ્ધ, સાત્વિક તેમજ પૌષ્ટિક આહાર ઓછો લેવાય છે. આથી માતાએ તો એટલું જ ધ્યાન રાખવાનું કે બાળકને પૌષ્ટિક અને સાત્વિક આહાર આપવો કારણકે નાનપણની આહારની ટેવો બાળક પુખ્ત બને ત્યારે વધુ મજબૂત બની જાય છે.

પ્રશ્ન.૨. બાળકોમાં આહાર પ્રત્યે રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા શું કરવું જોઇએ.?

ઉત્તર રોજનાં આહારને સ્વાદિષ્ટ, પોષણવાળો અને બાળક સ્વીકારી શકે તેવો બનાવી શકાય છે. દા.ત. બાળકોને તાજા ફળો, શાકભાજી, ફણગાવેલા કઠોળ, સલાડ વગેરે યોગ્ય પદ્ધતિથી અને બાળકને ભાવે તે પ્રમાણેના મસાલાનો ઉપયોગ કરીને બનાવી શકાય. આપણે આગળ જોયું તેમ ઘણીવાર બાળકને ખાવા માટે ખૂબ દબાણ કરવામાં આવે છે. આથી તેને ખાવામાં રસ ઉડી જાય છે. આથી બાળક જમવાના સમયે જમે નહી ને પછી આચર-કૂચર ગમે તે વસ્તુ ખાયા કરે છે. આથી બાળક યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય આહાર લે તેવો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે.

પ્રશ્ન.૩. નાના બાળકોને પૂરતું પોષણ મળે તે માટે શું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ ?

ઉત્તર (શિશુને) બાળકને સ્તનપાન આધુનિક સંશોધન મુજબ જન્મથી છ મહિના સુધી કરાવવું જોઇએ. બાળક જ્યારે ૩ મહિનાનું થાય ત્યારે ઉપરનો આહાર શરૂ કરવામાં આવે છે અને ૬ મહિનાનું થાય ત્યારબાદ ધીમે ધીમે સ્તનપાન છોડાવીને ગાયનું અથવા ભેંસનું

દૂધ આપવાનું શરૂ કરવું જોઇએ. આ સમયે બાળકની પોષણની જરૂરિયાત પૂર્ણ થાય તે માટે ખૂબ જ કાળજી રાખવી જોઇએ. બાળકને વધુ પ્રોટીન, કેલ્સિયમ, લોહતત્વ, વિટામીન-એ તેમજ વિટામીન-સી મળે તેવો આહાર આપવો જોઇએ નહીં તો બાળકમાં કુપોષણની સમસ્યા જોવા મળે છે. શરઆતમાં પ્રવાહી ખોરાક આપવો જરૂરી છે. બાળકને મિક્સદાળ, દા.ત. ફળોનો રસ શાકભાજીનો સૂપ વગેરે આપી શકાય છે. બાળક ઉંમરમાં મોટું થાય (છ મહિના બાદ) ત્યારે ધીમે ધીમે ઘન ખોરાક આપવો જોઇએ.

શાળામાં જતાં બાળકોને બહુ ભારે ખોરાક જેવાં કે વનસ્પતિ-ઘી, મેંદો, સફેદ બ્રેડ, પીત્ઝા, બર્ગર, વેફર્સ, ઠંડા-પીણાં વગેરે ન આપવા. કોલ્ડડ્રીંક્સ માત્ર કેલરી પૂરી પાડે છે. જેમાં બીજા કોઇ પોષકતત્વો હોતા નથી. એ સાકરના પાણી સિવાય બીજું કંઇ જ નથી. આવા આહારને 'empty calorie food' કહેવાય છે. આનાથી કેલરી તો મળે છે. પણ બીજા પોષકતત્વો મળતાં નથી. આ ઉપરાંત રીફાઇન્ડ કરેલો મેંદો પચવામાં ભારે છે. તેમાં તાંતણા (તંતુમય પદાર્થ) (fibres) નથી હોતા આથી પચવામાં ભારે હોય છે. આને બદલે બાળકોને પૂરી, મૂઠીયા, થેપલાં ત્થા બિસ્કીટને બદલે ગોળપાપડી આપી શકાય છે.

પ્રશ્ન.૪. આજના ફાસ્ટફુડના જમાનામાં મોટા બાળકોને ફાસ્ટફૂડ ખાતાં કઇ રીતે રોકી શકાય ?

ઉત્તર આજના આધુનિક જમાનામાં બાળકોને ફાસ્ટફૂડ ખાતાં સંપૂર્ણપણે અટકાવી શકાય નહીં પરંતુ તેનું પ્રમાણ મર્યાદિત રાખી શકાય. અમુક વાનગીઓ ઘેર પણ બનાવી શકાય જેથી બાળકને ખાવામાં રૂચિ કેળવાય બાળકોને ઘેર બનાવેલો પૌષ્ટિક આહાર લેવાની ટેવ પડે તેવો પ્રયત્ન જરૂર કરી શકાય. આ માટે બાળકોને રાંધણકળાની પ્રક્રિયામાં સામેલ કરી શકાય કે જેથી ખાવાની યોગ્ય અને આરોગ્યપદ ટેવો પાડી શકાય. આ માટે માતાપિતાએ પોતે યોગ્ય ટેવો પાડીને એક સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડવું જોઇએ. જેથી બાળકને પણ યોગ્ય પૌષ્ટિક આહાર લેવાની ટેવ પડે.

પ્રશ્ન.૫. આજની માતાઓને તમારો કોઇ સંદેશ ?

ઉત્તર મેં આગળ કહ્યું તેમ આહાર અને પોષણ વિષે ઘણી વાતો તમે સાંભળી હશે. પણ જેમ જેમ તેના વિષે વધુ વિચારતા જઇએ તેમ તેમ પરિસ્થિતિ વધુ ગૂંચવણભરી બનતી જાય છે. આથી માતાઓએ ચિંતા છોડીને માત્ર બાળકમાં આહારની સારી ટેવો પડે તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઇએ.

Women's diet :

પ્રશ્ન.૧. સ્ત્રીઓએ પ્રસુતિ બાદ કેવો આહાર લેવો જોઇએ ?

ઉત્તર પ્રસુતિ એ બહુ શ્રમભર્યું કાર્ય છે. આથી એને પહોંચી વળવા સ્ત્રીઓએ પોષણવાળો ખોરાક લેવો જોઇએ. જેમાં કેલ્શિયમ, પ્રોટીન અને લોહતત્વ વધુ મળે તેવો આહાર લેવો જોઇએ. આ સમયે સ્ત્રીની કેલરીની જરૂરિયાત પણ વધી જાય છે. જેથી આહારમાં શાકભાજી, ફળો, અનાજ, શણગાવેલ દાળ-કઠોળ, દૂધ-દહીં વગેરે પૂરતાં પ્રમાણમાં લેવા

જોઇએ. પ્રોટીનની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવા મિશ્ર આહાર લેવો જેથી પ્રોટીનની ગુણવત્તા વધે. દા.ત. અનાજ અને કઠોળ, અનાજ અને દૂધ-દહીં, કઠોળ અને દૂધ-દહીં, અનાજ અને તેલિબિયા વગેરે. પ્રોટીન અને કેલ્સિયમની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવા સોયાબીનનો ઉપયોગ કરી શકાય. તે દરરોજનાં ૨૫ગ્રામ (એક મુઠ્ઠી) લેવાય તોપણ પ્રોટીનની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવામાં મદદ કરે છે. દા.ત. રોટલી, થેપલાં, પૂરી, પરોઠાં, મૂઠીયા કરતી વખતે ૧૦૦ગ્રામ ઘઉંના લોટમાં ૧૦ગ્રામ સોયાબીનનો લોટ મિશ્ર કરી શકાય. ફરસાણમાં પણ સોયાબીનના chunks નો ભૂકો કરી નાંખી શકાય.

પ્રશ્ન.૨. સ્ત્રીઓએ વજનનું સમતોલપણું જાળવી રાખવા કઇ કાળજી લેવી જોઇએ ?

ઉત્તર એક જ શબ્દમાં કહું તો excercise વ્યાયામ. શરીરને વ્યાયામ મળે તે બહુ જ જરૂરી છે. આગળ જોયું તેમ પ્રસુતિ બાદ વધુ ખાવું જોઇએ. એવી માન્યતા છે પરંતુ સાથે સાથે શરીરને ચુસ્ત અને તંદુરસ્ત રાખવા બે મહિના બાદ હળવી કસરત કરવી જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે પ્રસુતિ બાદ જેટલી કેલરી લેવામાં આવે એટલી વપરાવી જોઇએ તો જ વજનનું સમતોલપણું જળવાય છે. જયારે વધુ કેલરી લેવામાં આવે અને ઓછી કેલરી વપરાય તો વજન વધતું જાય છે. આથી બેઠાડુ જીવન ન જીવતા શારીરિક પ્રવૃતિમય જીવન જીવવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન.૩. સ્ત્રીઓએ મેનાપોઝ દરમ્યાન કેવો આહાર લેવો જોઇએ ?

ઉત્તર મેનાપોઝ એ એવી પરિસ્થિતિ છે જેની સ્ત્રી પર શારિરીક તેમજ માનસિક બંને રીતે અસર થાય છે. તેથી આહાર એ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સ્ત્રીના હોરમોન્સમાં અસમતોલપણું આવે છે. આથી તેની પૂર્તી કરવા પૂરતું કેલ્શ્યમ અને પ્રોટીન લેવા જોઇએ. આ સમયે શરીરમાંથી સ્નાયુઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. તેમજ હાડકાંમાંથી કેલ્શ્યમનો સંગ્રહ પણ ઓછો થતો જાય છે. તેમજ સ્ત્રી હોરમોન્સ ઇસ્ટ્રોજન અને પ્રોજેસ્ટ્રોનમાં પણ વધઘટ થાય છે. આથી પૂરતું કેલ્શ્યમ અને પ્રોટીન લેવાથી આની પૂર્તિ થઇ શકે છે. આપણે આગળ જોયું તેમ સોયાબીનનો ઉપયોગ કરવાથી આ જરૂરિયાત પૂર્ણ કરી શકાય છે.

એક અમેરિકન સંશોધન પ્રમાણે આહારમાં સોયાબીનનો ઉપયોગ કરવાથી ગર્ભાશયનું કેન્સર, સ્તનનું કેન્સર થવાની સંભાવના ઓછી રહે છે. તે ઉપરાંત મેનાપોઝ પહેલાં તેમજ પછી સ્ત્રીઓમાં એકદમ પરસેવો થવો (Hot flashes) બેચેની લાગવી. સ્વભાવ ચીડિયો થવો, એસિડીટી થવી વગેરે જોવા મળે છે. સોયાબીન લેવાથી Hot Flashes નું પ્રમાણ પણ ઘટે છે. તે ઉપરાંત Bone density પણ જાળવી રાખે છે. આથી સ્ત્રીઓમાં થતાં આર્થરાઇટીસ તેમજ ઓસ્ટીઓપોરોસીસ જેવા રોગો અટકાવવામાં મદદ કરે છે.

પ્રશ્ન.૪. આજની સ્ત્રીઓને તમારો કોઇ સંદેશ ?

ઉત્તર આજની સ્ત્રીઓને એટલું જ કહેવાનું કે નાના બાળકો, યુવાન કે પુખ્ત વ્યક્તિ - દરેક માટે આહારનું વિચારપૂર્વક આયોજન કરવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શકાય છે.

કવિ કાન્તના ખંડકાવ્યો

- Mrs. Shobhana Tanna
Dept. of Gujarati

સોનેરી સંધ્યાના મનોહર રંગોને માનવે જોયા અને તે નાચી ઊઠ્યો. ઊઘડતી ઉષાના ગુલાબી રંગોને જોઈને તેનાં હૈયાનાં સ્પંદન એકદમ વધી ગયાં. આકાશના ક્ષિતિજ પટ પર દૂર સુધી ખેંચાયેલું મેઘધનુષ જોઈને એના હૈયામાં આનંદની ભરતી આવી તેણે પોતાનાં જીવનને કૃતકૃત્ય માન્યું પરંતુ આટલેથી જ અટકી જવાનું તેને પસંદ ન પડ્યું. પોતે એકલો જ મઝા માણે એમાં તેને જોઈએ તેવો આનંદ ન મળ્યો. પોતે લૂંટેલો આનંદ આખું જગત લૂંટે. પોતાની સાથે આખું જગત નાચવા લાગે તે માટે તેણે પેલા દ્રશ્યને, પેલા મનોહર ચિત્રને મૂર્તસ્વરૂપ આપ્યું. ઉષા, સંધ્યા, મેઘધનુષના રંગોને તેણે કાગળના કકડા ઉપર મૂર્ત કર્યા. એ રંગો જોઈ ગાવું ન હતું છતાં ગવાઈ ગયું ને એ જે ગવાયું .તે કાવ્ય.

કાવ્ય એ સાહિત્યના નાટક, નવલકથા,, નિબંધ જેવા અનેક પ્રકારોમાંનો એક છે, ને કાવ્યના પણ અનેક પેટા પ્રકાર છે. મુક્તક, સોનેટ, પ્રણયકાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય, મહાકાવ્ય, આખ્યાનકાવ્ય, પ્રસંગકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, જેવા અનેક છે.

લાંબા ફલક પર રસમય પ્રસંગકથન સચોટ ભાવનિરૂપણ ને સુઘડ રૂપઘટના કરીને સ્વકીય સર્ગશક્તિનો ઉત્તમ ઉન્મેષ પ્રગટ કરવાની ખરી તક તો સર્જકને ખંડકાવ્યમાં મળે છે. આ સંજોગોમાં કવિ અને કવિતાની કલા સિદ્ધિના માપદંડનું કામ કરતું ખંડકાવ્ય અન્ય પ્રકારો કરતાં વિશેષ આકર્ષણ જગાવે તે દેખીતું છે.

ભાષાના પ્રયોગ પરથી જેમ વ્યાકરણ રચાય છે તેમ કવિતાના વિવિધ પ્રકારોની રચના પરથી દરેકનાં સ્વરૂપ લક્ષણોને તારવવામાં આવે છે. થોડાક પ્રયોગો પછી મણીશંકર રત્નજી ભટ્ટ - કાન્તે એક નવી જ રચના વિધાનવાળો આ કાવ્ય પ્રકાર નિપજાવ્યો. વર્તમાન ગુજરાતી કવિતામાં આ તેમનું મોટું પ્રદાન છે. ને તેમની સર્ગશક્તિનું ઉત્તમ પ્રદાન છે, એટલે જ કદાચ વિવેચકો કાન્તને ખંડકાવ્યનો પર્યાય ગણતા હશે.

જુદા જુદા વિવેચકો ને લેખકોએ તેની સ્વરૂપ ઘટનાનું પૃથ્થકરણ કરીને તેની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ ખંડકાવ્યને 'પરલક્ષી સંગીતકાવ્ય' તરીકે ઓળખાવીને તેનાં સાંગોપાંગ ગૂંથણીની સુશ્લિષ્ટતાને તેનું આવશ્યક લક્ષણ ગણાવ્યું છે. સદ્‌ગત પ્રો. પાઠકે કહ્યું કે "જેમ લાંબી વાર્તા કરતાં ટૂંકી વાર્તા વધારે સુશ્લિષ્ટ ને બ્રાહ્યાકારની ચીવટવાળી જોઈએ તેમ મહાકાવ્ય કરતાં આખ્યાનકાવ્ય ને આખ્યાનકાવ્ય કરતાં ખંડકાવ્ય વધારે સુશ્લિષ્ટ જોઈએ." ઉપરાંત 'વસંત વિજય' ની સર્વાંગ સંપૂર્ણતાને નવા છંદ વૈવિધ્ય વાળી શૈલી ને તેની લોકપ્રિયતાના કારણરૂપે ગણાવીને તેમણે ખંડકાવ્યોનો આધાર રહસ્યમય વસ્તુના સચોટ, સમરેખ ને સુરેખ કથન પર છે. એમ સમજાવ્યું છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ભાવોર્મિની ઉદાત્તતા કે ગાંભીર્યને પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં ઘોરણ ગણવાનું સૂચવે છે. સૂચક આરંભ, સચોટ અંત ને લક્ષગામિતાનું

મહત્વ, નાટ્યાત્મક, સંકુલ, સૂચક અને કંઈક અંશે સઘ કથા પ્રવેશ કરાવતો કુતૂહલયુકત ઉપાડ એ ખંડકાવ્ય માટે લગભગ અનિવાર્ય છે.

કૃતિનાં અંગાગની સપ્રમાણતા સુદ્રઢતા ને સુશ્લિષ્ટતા પણ અપેક્ષિત હોય છે. ખંડકાવ્યના મધ્યભાગમાં કથનવર્ણન, પ્રકૃતિનિરૂપણ, વૃત વૈવિધ્ય, પાત્રનો સંઘર્ષ આદિ ગતિવિધિના કલાપૂર્ણ પ્રયોગોથી પાત્ર પ્રસંગને પરાકાષ્ઠા પર્યંત લઈ જઈ શકાય છે. 'વસંત વિજય' ના મધ્યમાં નિરૂપિત પાંડુનો મનોસંઘર્ષ કાવ્યગત સૌંદર્યનો આસ્વાદ અંશ છે.

ખંડકાવ્યના અંતમાં સર્જક બધુ સ્પષ્ટ નથી કરતો માત્ર સૂચન કરીને જ અટકી જાય છે. સર્જક જો ફોડ પાડીને કહેવાનો લોભ રાખે છે, ત્યાં કલાકૃતિને હાનિ પહોંચે છે.

આદિ, મધ્ય ને અંતની સાથે જ સુરેખ લક્ષગામી ગતિ તથા લાઘવાનો મુદ્દો સંકળાયેલો છે. ખંડકાવ્યમાં કવિને વિષયાન્તર, લંબાણ, દીર્ઘસૂત્રીપણું ન પરવડે.

ખંડકાવ્યોમાં બહુધા પૌરાણિક પાત્રો સ્થાન પામે છે. એ પાત્રો સંબંધમાં નિરંજન ભગતે કરેલી વિચારણાને આ રીતે મૂકી શકાય :- "પુરાણમાંથી ઉછીના લીધેલાં પાત્રોને ખંડકાવ્યના કવિએ સર્ગશક્તિના સંસ્પર્શથી 'પોતાના' બનાવવાના છે. પુરાણના એ પાત્રો સાથેનો આતંર સંબંધ તૂટવો ન જોઈએ."

ખંડકાવ્યમાં વાતાવરણ 'પ્રકૃતિ નિરૂપણ' સાધ્ય નહીં પણ સાધન છે. ખંડકાવ્યોમાં કવિઓએ પ્રકૃતિને વિવિધ હેતુસર પ્રયોજી છે.

પોતાની સર્જકતાના બળે સમકાલીનોની ભીડ વચ્ચેથી દૂર જઈ નિજી રણકો સિધ્ધ કરનાર કોઈ સર્જક આવે છે, અને સાહિત્ય સ્વરૂપ વિકસતું રહે છે.

ખંડકાવ્યના સ્વરૂપ સંદર્ભે તાટસ્થ પૂર્વક નોંધવું રહ્યું કે કાન્તે નિજી શોધમાંથી આગવા કાવ્ય સ્વરૂપની કલા આકૃતિ કંડારી. તેમનો કાવ્ય સંગ્રહ 'પૂર્વાલાપ' છે. ભાવાનુસારી છંદો વૈવિધ્યવાળા ખંડકાવ્યો કાન્તે જ પહેલવહેલા ગુજરાતને ચરણે ધર્યા વસ્તુતઃ કાન્તની કાવ્ય કીર્તિનો પ્રકાશ એનાં ખંડકાવ્યોથી ફેલાયો છે.

કાન્તના ખંડકાવ્યોનાં રચનાવિધાન પર ગ્રીક કરણાંતિકા તથા કાન્તના મનોગત સંઘર્ષની અસર છે. કાન્તે ખંડકાવ્યના બાહ્ય અને આંતર સ્વરૂપનું સર્વાંગ સુંદર ઘડતર કરી આપ્યું. તેમની 'વસંત વિજય', 'અતિજ્ઞાન', 'ચક્રવાક મિથુન' જેવી રચનાઓથી આકર્ષાઈ ને કલાપી, બોટાદકર, નરસિંહરાવ ને ખબરદાર જેવા સમકાલીન કવિઓએ તેને અનુકરણનું માન આપ્યું. પછી તો સુંદરમ્ ઉમાશંકર, શ્રીધરાણી, બેટાઈ, મનસુખલાલ, પૂજાલાલ ઉશનસ, પ્રહલાદ પારેખ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, સ્નેહ રશ્મિ, પ્રજારામ રાવળ, મુકુંદરાય પરાશર્ય આદિ કવિઓએ ખંડકાવ્ય સિધ્ધ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.

બે દાયકાના અન્તરાલ પછી ચિનુ મોદી 'બાહુક', દ્વારા ખંડકાવ્યને 'નૂતન' વળાંક આપે છે. આઠમાં દાયકામાં વિનોદ જોશી 'શિખંડી' લઈને આવે છે. કિન્તુ એને પૂરેપૂરો ન્યાય આપી શકતા નથી. વધુ પડતી સંસ્કૃત પદાવલી, સઘનતાનો અભાવ, નિરૂપણમાં રહેલી કચાશ વગેરેને કારણે 'શિખંડી' સફળ ખંડકાવ્ય બનતા અટકે છે.

માનવસંદર્ભને કાન્ત પૂરા સામર્થ્યથી ખંડકાવ્યોમાં પ્રયોજી શક્યા છે. જીવનમાં

પ્રણયાનંદ પૂર્ણપણે પામી શકાતો નથી, એ પૂર્ણતા લગભગ અશક્ય જ છે. એમની આ મુખ્ય પ્રતીતિ એમના વિભિન્ન ખંડકાવ્યોમાં કલાત્મક રીતે નિરૂપાયેલ છે. કાન્ત-સૂઝપૂર્વક માનવમનનાં ઊંડાણોમાં ભાવકોને લઇ જઇ રસાનુભવ કરાવે છે. આપણા બીજા કવિઓ આવો માનવસંદર્ભ નિરૂપી શક્યા નથી કેટલેક અંશે ઉશનસ્ ની 'દેવયાની' અને કલાપીની 'ગ્રામ્યમાતા' માં માનવછબી સ્પષ્ટ થાય છે. 'બાહુક' માં નળના નગરી વિચ્છેદની વેદના આરણ્યક બન્યાની વેદના યુગપત રીતે નિરૂપાઇ છે. આ પ્રમાણમાં આધુનિક પ્રશ્નને ચિનુ મોદીએ ઉચિત રીતે નળમાં સંક્રાત કર્યો છે.

ટૂંકમાં એટલું જ કહેવાનું કે કાન્ત પછીના કવિઓએ માનવ સંદર્ભની શક્યતાઓને નિરૂપવાના યા વિસ્તારવાના વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રયાસો કર્યા હોવા છતાં તેમને કાન્ત જેટલી સફળતા સાંપડી નથી.

ખંડકાવ્યના સ્વરૂપ વિકાસની આટલી આલોચના પછી હવે આપણે કાન્તના ખંડકાવ્યોની ચર્ચા કરીએ.

'પૂર્વાલાપ' પ્રથમ આવૃતિમાં સાત ખંડકાવ્યો પ્રસિધ્ધ થયેલા છે : 'રમા', 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ', 'મૃગતૃષ્ણા', 'વસંતવિજય', 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'દેવયાની' જ્યારે 'સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી થતી મન પર અસર', 'પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન', અને 'સ્વર્ગગંગાને તીરે' - આ ત્રણને કાન્તે 'પૂર્વાલાપ' માં પ્રસિદ્ધિને યોગ્ય નહોતા ગણ્યા. વસ્તુનિરૂપણની કચાશ, બિનજરૂરી પ્રસ્તાવ, ઉચિત વાણીનો અભાવ વગેરે મર્યાદાઓને કારણે જ કાન્તે ઉપરોક્ત ત્રણ કાવ્યોને 'પૂર્વાલાપ' ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં સ્થાન નહીં આપ્યું હોય 'રમા', 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ', તથા 'મૃગતૃષ્ણા' માં ખંડકાવ્યના સ્વરૂપને સિધ્ધ કરવા તરફની ગતિ, અલબત્ ખોડંગાતી જોઇ શકાય છે. 'અતિજ્ઞાન', 'વસંત વિજય', 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'દેવયાની' કાન્તની કવિ પ્રતિભાના ઉત્તુંગ આવિષ્કારથી મંડિત ખંડકાવ્યો છે.

રમા :-

૧૮૮૭ માં લખાયેલું આ ખંડકાવ્ય શરૂઆતના ખંડકાવ્યોમાનું એક છે. કવિએ દાંમ્પત્ય જીવનની એક અનુભૂતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. લગ્ન થયા બાદ તત્કાળ પતિપત્નીને અન્યોન્યનું અદમ્ય આકર્ષણ હોય છે. પણ સમયની સાથે એમાં ઓટ આવે છે. ત્યારે ભાવુક પત્નીની મનોદશા કેવી થાય છે, તેનું સજીવ નિરૂપણ અહીં કરાયું છે. કાવ્યના આરંભના જ પ્રકૃતિ ચિત્ર આલેખાતી અને કાવ્યના કેન્દ્રવર્તી પાત્રજીવનની કરૂણતા સ્ફૂટ કરતી બે પંક્તિથી થાય છે.

'વ્યોમથી જલની ધારા જોરથી પડતી હતીઃ
ઢળી પલંગને પાયેસુંદરી રડતી હતી.'

કાવ્યની નાયિકા સુંદરી છે. ને સુદર હોવા છતાં એને કોઇ વેદના વ્યથા છે. તેની એની આંખો માંથી અશ્રુની અવિરત ધારા ચાલે છે. ભાવકની જિજ્ઞાસા ઉદીપ્ત કરે એવો આ શ્લોક છે.

કાન્તમાં આવા ચિત્રો ઓછા નથી. આકાશમાંથી પડતી વરસાદની ધારા 'જોરમાં' કહીને સુંદરીની વેદનાનું પ્રમાણ કવિએ કુશળતા પૂર્વક રજૂ કર્યું છે. પલંગને પાયે ઢળીને રડતી સુંદર નારી આ ચિત્ર કેટલું સરસ ઉપસે છે. તે કલ્પના ચક્ષુ દ્વારા માણવા જેવું છે.

આ કાવ્યની એક વિશિષ્ટિતા એ પણ છે કે બીજા ખંડકાવ્યની પેઠે આ ખંડકાવ્ય કરૂણાંત છે. એમ નહી કહી શકાય. કાવ્યનો અંત કવિએ સંગોપિત રાખ્યો છે. રમાએ પૂછેલા પ્રશ્ન અંગે પતિએ કઇક કહ્યું, શું કહ્યું તે આપણે જાણતા નથી રમા ને સંભળાતું નથી કારણ વરસાદનું જોર વધે છે. એટલે શબ્દો હવામાં ઓગળી જાય છે. આમ આ ખંડકાવ્ય નો અંત થોડો જુદો પડે છે.

શ્રી રા. વી. પાઠક લખે છે.

"પતિ બે કલાક મોડા આવે એ અહી કરૂણનું કારણ નથી. એમ હોય તો ઉપહસનીય કરૂણાભાસ થાત. પણ કરૂણનું કારણ માનવીની લગ્ન જીવનમાં રહેલી એક ગૂઢમાં ગૂઢ વિષમતા છે. સ્ત્રીની નવિનતાનો મોહ ઉતરતાં પુરૂષનો સ્નેહ મંદ થાય છે. સ્ત્રી બિચારી એના એ જ સ્નેહ થી ચાહ્યા કરે છે. તેનો સ્નેહ વધતો જાય છે. સ્ત્રી પુરૂષનાં સ્વભાવમાં રહેલી આ વિષમતા લગ્ન જીવન, જે ઉપર સમસ્ત વ્યવહારનો આધાર છે. તેને રોમ રોમ વિષમય કરી નાખે એવી નથી ? એ જ અહીં કરૂણાનું કારણ છે,"

કલ્પના અને કસ્તુરીમૃગ :-

કલ્પનાના સાક્ષાત્કાર માંથી કાવ્ય સર્જાય છે. એક કરૂણજીવી અનુભૂતિને કાન્તે ખૂબીપૂર્વક કાવ્યદેહ બક્ષ્યો છે. એ કાન્તના કવિકર્મની વિશિષ્ટતા છે.

ભવ્ય-ભીષણ પ્રકૃતિચિત્રની વચ્ચે અલ્પ અને કરૂણ માનવ જીવનને મુકીને કાન્ત એ બે વચ્ચના વિરોધને ઉપસાવે છે.

આહ ! એવું વચન વદતા અન્ય દેખાવ થાય :
પાસે ઊંચો ગિરિવર બને શ્વેત શોભા જણાય :
ધોળા ધોળા ઝરણ ટપકે, વાદળાઓ ઘસાય :
આજુબાજુ ગહન વન એક ઊભુ થાય.

કવિતાની દાસી સમી કલ્પનાનું આમંત્રણ સ્વીકારી કવિ દુનિયાની રચના જોવા માટે એની પાંખ પર બેસી ઉડ્ચન કરે છે. ત્યાં એમને ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓમાં વર્ણવેલી શોભા દેખાય છે. સૌથી પહેલો ઊંચો પહાડ એમની નજર સમક્ષ ખડો થાય છે. અને એ પર્વતની ધોળા ધોળા ઝરણાથી શ્વેત શોભા પથરાય છે. વાદળાંઓ એ પર્વતના શિખર સાથે ઘસાય છે. ને આજુબાજુ ગહન વનની વનશ્રી દેખાય છે. આ પ્રકૃતિ વર્ણન દ્વારા કવિ કાવ્ય ની મુખ્ય ઘટના તરફ આપણને ધીમે ધીમે લઇ જાય છે અને કસ્તુરી મૃગ જ્યાં હોય છે. ત્યાં કવિ સાથે આપણે પણ જવાના છીએ એ નિશ્ચિત બને છે.

આવી ચાંડાલની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથીઃ
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત થાય કસ્તુરી વિતથી !

આ મૃગની કરૂણતા અહીં પરાકાષ્ઠાએ પહોચે છે. લુબ્ધક (પારધી) પોતાની બીન બજાવવાની કુશળતાથી કસતુરીમૃગ ને પોતા તરફ આકર્ષે છે, એ ચાંડાલના દુષ્ટ હેતુથી અનભિજ્ઞ એવો મૃગ પોતાની જાતને ભુલી જઈ એ અવાજ સાંભળે છે, ત્યારે પેલો બજાવનાર જુદા જ આશયથી બીન બજાવતો હોય છે. જગતની કરૂણતા એ છે કે આવી ઉત્તમ રીતે બીન બજાવવાનું જ્ઞાન આવા નીચ માણસમાં છે, ને નિર્દોષ મૃગના પ્રાણ લેવામાં એ વાપરે છે. કલાનો ઉપયોગ પણ સારી રીતે કરી શકાય એવી આ વિષમ દુનિયામાં એક ક્ષણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ નિર્દોષ રાગબદ્ધ મૃગને સંગીતથી ખેંચવાની શક્તિ નિષ્ઠુર પારધીમાં, અને સૌથી ખરાબ તો એ કે પાપીને સજા કરતાં પણ નિર્દોષને તેની પૂર્વ સ્થિતિમાં મૂકી ન્યાય આપી શકાતો નથી. જગતની રચનામાં સજા શક્ય છે, પણ ન્યાય શક્ય નથી ! કલ્પના આ વિષમતા બતાવી આપે છે, તેનો ઉપાય નથી બતાવતી.

મૃગતૃષ્ણા :-

સૌથી નાનીવયમાં લખાયેલું ખંડકાવ્ય કદાચ મૃગતૃષ્ણા છે. સામાજિક વિસંવાદિતાનું વિષાદમય આલેખન. સમાજની વિષમતા જ્યાં છે ત્યાં પાર વિનાની છે, સામાજીક વિષમતાનો ઉપયોગ ક્યાં ને કેમ કરવો તે પ્રશ્ન છે. જ્યાં નથી ત્યાં કણ કણ માટે જાનની બાજી લગાવાતી હોય છે, દુઃખ, વેદના, શોષણ, પીડન, સિવાય કંઈ હાથ આવતું નથી. જીવનની આ વરવી વાસ્તવિકતાને કવિએ કાવ્ય દેહ બક્ષ્યો છે.

અનુષ્ટુપ તથા વસંતતિલકાના પ્રવાહી છંદોમાં અનાયાસે કાવ્ય આગળ ગતિ કરે છે. કવિ આદિકાળ થી પૂછાતો પ્રાણપ્રશ્ન કાવ્યરૂપે આપણી સમક્ષ મૂકી દે છે. જેમ કે,

દિસે છે ક્રૂરતા કેવી કર્તાની કરણી મહી!
ત્રાતા જો હોય તો આની કેમ સંભાળ લે નહી?

કેટલાંક શાસ્ત્રો કહે છે કે દુઃખ એ પાપની સજા છે, અરે, આ કોમલંગીએ શા પાપ કર્યા હશે, પણ આ નિર્દોષ બાળા ક્યાં પાપ કરવા ગઈ હતી ? અને કર્યા હોય તો પણ - આ ક્રુર શિક્ષાથી શું થશે ? શિક્ષા તો પાપીને સુધારવા માટે હોય ને ? આ તો બસ પાપીને મારી જ નાખવાની વાત ! અને આ તે પણ પાણી ન પાવા જેવી ક્રુર રીતે ! કવિથી આ સમજાતું નથી તેથી નિરાશામાં કવિ આ ઉદ્‌ગારો કાઢે છે. -

નથી ઈશ્વર દુઃખીનો : થયું જે જે હતું થવું:
દુનિયામાં હવે શાને અરેરે ! હાય જીવવું.

આ પ્રશ્ન કવિના હદયમાં એટલી હદે વ્યાપ્ત છે કે અન્ય કાવ્યોમાં પણ એ વિવિધ રીતે પડઘાયા કરે છે. જેમ કે, 'ચક્રવાકમિથુન' માં કવિ કહે છે.

આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી ?

કવિને કરૂણાની છાંટ શ્રમ સાધ્ય નથી રચવી પડતી કવિની લેખનીમાં જાણે સ્વયં ઉપસે છે. એનુ કારણ એ છે કે કવિ કાન્ત સૌમ્ય પ્રકૃતિ ધરાવે છે. ઉત્કટ લાગણીશીલતાને

કારણે તેમની રચનાઓ સમકાલીન કવિઓ કરતાં થોડી જુદી તરી આવે છે.

કવિનો નિરાશાવાદ એમનાં કાવ્યોમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે ડોકાયાં જ કરે છે, પણ એમાંથી સર્જાતી કલાકૃતિ આગવી છે.

અતિજ્ઞાન :-

(૧) ૧૮૮૯માં રચાયું - મહાભારતના પ્રસિધ્ધ પ્રસંગ ને પાત્રનો આધાર લઈને કાવ્યમાં વિધિની ક્રુર રમત આગળ ત્રિકાળજ્ઞાનીનું અતિજ્ઞાન પણ નિષ્ફળ નીવડે છે, તેનું સમર્થ કર્યુ છે. સહદેવની ઉત્તરોત્તર ઉત્કટ બનતી આંતર વેદનાનું હદય સ્પર્શી આલેખન - છેવટે તેની મૂર્છા સાથે આવતો કાવ્યનો કરૂણ અંત આ ખંડકાવ્યનો રસ વિધાનનો ઉત્તમ અંશ છે.

(૨) 'અતિજ્ઞાન' નો સહદેવ, 'વસંતવિજય' નો પાડું અને 'ચક્રવાક મિથુન' ના ચક્રવાક ચક્રવાકી શાપિત પાત્રો છે. શાપજનિન પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા આ પાત્રો કેવો સંઘર્ષ અનુભવે છે, ને એમાંથી નિષ્પન્ન થતી કરૂણાને રૂપિત કરવાનો યત્ન આપણા આસ્વાદનો વિષય છે. ભાવિ વિશેનુ અતિ જ્ઞાન 'થનાર ચીજો' ને 'અનિષ્ટ' ને નિવારવામાં સહદેવને કામ આવતું નથી. એથી જ દ્રોપદી સાથેની વર્તમાન ક્ષણોને તે માણી શકતો નથી. અનાધિકારની લાગણી તીવ્ર પણે અનુભવે છે. આ વસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખી 'અતિજ્ઞાન' સર્જાયું છે. આ સંદર્ભમાં નલિન રાવળ નોંધે છે :- 'એ એક એવો વિરોધાભાસ છે કે એક માં કાળજ્ઞાનનો લોપ અને અન્યમાં કાળજ્ઞાનની તીવ્ર સંપ્રજ્ઞતા જીવનીમાં કરૂણનું કારણ બને છે.'

કાવ્યારંભ અત્યંત સૂઝપૂર્વક થયો છે.

ઉદ્ગ્રીવ દ્રષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે :
ઝાંખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે,
જામી ગઈ તરત ઘોર કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુરમાંહી વાત.

વર્ણનાત્મક, નાટ્યાત્મક ને રહસ્યપૂર્ણ રીતે ઉઘડતા કાવ્યના પ્રથમ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં અનુભવાતો કવિ કર્મનો ચમત્કાર પ્રભાવક છે. 'ઉદ્ગ્રીવ દ્રષ્ટિ' કરતાંની સાથે ભાવક ચિત્ત અનેકવિધ કલ્પનાઓ વચ્ચે આવી ઉભું રહે ન રહે ત્યાં 'નભ શૂન્ય ભાસે' આવતાં જ કલ્પનના ઉડ્ડયનમાંથી ભાવક ક્ષણાર્ધમાં એક ધક્કા સાથે કઠોર વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરે છે.

'પ્રિયે સ્પર્શ કરુ શું હું ? અધિકાર જરા નથી.'

સહદેવના આ વર્તનના વર્ણન દ્વારા તેની અવસ્થતા ને વ્યાકુળતા ને સંઘર્ષને ઉચિત પરિમાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

'અતિજ્ઞાન' નો સહદેવ નિષ્ક્રિય રહીને નિયતિને સ્વીકારે છે જયારે 'વસંતવિજય' નો પાડું સક્રિય બની નિયતિને સ્વીકારે છે.

'અતિજ્ઞાન' માં કાન્તે સંવિધાનની સૂઝ દાખવી છે. 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાક મિથુન' ના સર્જન માટેની ભૂમિકારૂપ ખંડ-કાવ્ય છે. કવિની બાનીનું સૌંદર્ય અતિજ્ઞાનમાં નિખરતું અનુભવાય છે.

વસંતવિજય :-

કાન્તનાં ખંડકાવ્યોમાં 'વસંતવિજય' સર્વાંગ સુંદર કાવ્ય છે. 'વસંતવિજય' માનવ માત્રમાં રહેલી અપૂર્ણતાનું દર્શન કરાવતું, નિયતિના અગમ્ય તત્વ પાસે માનવની અસહાયતા નિરૂપતું, પાડું રાજાના જીવન કારૂણ્યને આલેખતું આપણું અનુપમ ખંડકાવ્ય છે.

નહીં નાથ, નહીં નાથ ન જાણો કે સ્હવાર છે !

આ બધુ ઘોર અંધારૂ, હજી તો બહુ વાર છે.

માદ્રીની આ ઉક્તિ દ્વારા સર્જાતી નાટ્યાત્મકતાથી કાવ્યારંભ થાય છે. આરંભનું આ નિષેધ વચન અને એની પાડું દ્વારા અવગણના કાવ્યાન્તે પણ પુનઃ સર્જાય છે. આ નિષેધ વચનોને એની અવગણનાના સંપૂટ વચ્ચે કાવ્યદેહ ઘડાય છે. ઉપરાંત 'નહી નાથ' નો નિષેધ કાવ્યમાં જુદા જુદા પ્રસંગે એનો પ્રતિઘોષ પાડે છે.

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ નોંધ્યું છે કે "હકીકતમાં પ્રારંભનો એકમ કાન્તના કુશળ સંપાદનનો નમૂનો છે."

કાન્ત ખંડકાવ્ય માટે એવી વસ્તુની પસંદગી કરે છે કે જેમાં પાત્રોનાં જીવનની અત્યંત કટોકટીભરી ક્ષણો હોય.

મહાભરતનાં આદિ પર્વમાંથી લીધેલા પાંડુ, માદ્રીના પ્રખ્યાત વસ્તુને કાન્ત નિજી પ્રતિભાના સંસ્પર્શથી એવી રીતે પ્રતિબદ્ધ કરે છે કે માત્ર કાન્તની કૃતિ બનીને રહે.

આ કાવ્યમાં સંઘર્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે. એક સંઘર્ષ સહદેવના "અતિજ્ઞાન" જેવો છે જ્ઞાનની માત્રા વધારે થઇ જાય ત્યારે સહદેવ જેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. સહદેવ સામાન્ય માનવી કરતા વધારે જાણે છે. પરિણામે એ સતત દાઝતો રહે છે. કોઇને કાંઇ કહી શકતો નથી. પાંડુને પક્ષે એક આશ્વાસન છે એની બન્ને પત્નીઓ એના શાપ વિશે જાણે છે. એ શાપનું ભાવિ આંખ સાથે રાખીને કહે છે.

બીજો સંઘર્ષ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ને ઇન્દ્રિયદમનનો છે. પાડુંએ ઇન્દ્રિયનું દમન કર્યું છે.

ત્રીજો ને કાવ્યનો પ્રધાન સંઘર્ષ વસંતવિજયનો છે. અહીં પ્રકૃતિ ઉદ્દીપન વિભાવનું કામ કરે છે. પાંડુ મોઢે તો એમ કહે છે.

'શાને થવું પતિત આશ્રમ ધર્મથી

સૌંદર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી.

પણ હકીકત જુદી જ બને છે વિધિનું ધાર્યું થવાનું તો છે જ. પંચસાધકની મદદે તેનો ચિરંજીવ સાથીદાર ઋતુરાજ વસંત આવે છે.

'ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમ રજ લઇ ડોલતો વાયુ આયો.'

એ પંક્તિ દ્વારા છડી પોકારાઇને આવતો વસંત રાજાની વિહવળતા ઘટાડવાને

બદલે વધારે છે. પ્રકૃતિ ઉદ્દીપક બને છે. પાંડુ રાજાનો પોતાની વાસના પર કાબુ રહેતો નથી, કોયલાના ટહુકા એના ચિત્તને ભમાવે છે. માદ્રીને ગાવાનું કહે છે. માદ્રી પાંડુ રાજાની શાંતિ અર્થે ગાય છે. પણ એ શાંતિ અશાંતિમાં પરિણમે છે. પાંડુ વૃત્તિ પરનો કાબુ ગુમાવે છે. ઇન્દ્રિય લોલુપ થાય છે. અને નહીં નાથ, નહીં નાથ બોલતી માદ્રીને આશ્લેશમાં ભીડીને કામ પાસે હારે છે. અહીં મનુષ્યનો પ્રકૃતિ સામે પરાજય છે.

કાવ્યનો ઉપાડ નિષેધાત્મક ઉચ્ચાર 'નહી નાથ' થી થાય છે. કાવ્યનું સમાપન પણ નિષેધથી થાય છે. વનવિહાર કરવાની પાંડુની ઇચ્છા સામે માદ્રીને પણ વિરોધ કરવો છે. કહી શકતી નથી એ એના વ્યક્તિત્વની નબળાઇ છે. રાજાની ઇચ્છાને વશ થવું કે નહી એ અંગે માદ્રી પોતે મકક્મ નથી. તેનામાં પણ થોડી આસક્તિ તો છે જ એથી કવિએ છેલ્લે કહ્યું છે.

'ઝંપલાવી પડી માદ્રી નરેન્દ્ર ભુજની મહી'

આખ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, ઇન્દ્રિય દમન, પ્રકૃતિ અને પુરૂષ તથા શાપનું જ્ઞાન એ ત્રણે બાબતોનો સંઘર્ષ આ કાવ્ય નું વસ્તુ છે. સંસ્કૃત વૃત્તોના યથોચિત વિનિયોગ દ્વારા એ કલાકૃતિ વધુ આસ્વાદ્ય બની છે.

"આ રચનાનું વાતાવરણ કેવળ 'સજીવ વિશેષણ' ને જ યોગ્ય છે. પાડું ને માદ્રીની જેમ વાતાવરણ એપ પાત્ર તરીકે આવે છે. ચિનુ મોદીનું ઊંડી સૂઝપૂર્વક નું આ તારણ મહત્વનું છે.

'વસંત વિજય' ની બાની પદાવલીની ચર્ચા કરતાં કહેવુ જોઇએ કે વર્ણનાદ સભર, સુચારૂં, પ્રવાહી હદયં ગમ પદાવલી કાવ્યના અંગ ઉપાંગ ને સૌંદર્યમય બનાવે છે.

'વસંત વિજય' માંની Sound Effect જો ધ્યાનથી સાંભળીએ તો પંક્તિ પંક્તિ શબ્દ શબ્દ વચ્ચેથી એ પામી શકાય છે. શયનને ધીમેથી છોડીને બહાર નીકળવા જતા પાંડુની નાની નાની હલચલ, કંસારી, ભમરાનો અવાજ, સૂર્યોદયની સાથે પશુપંખીઓના ત્રાડ - ટહુકા, ઝરણાંનો નિનાદ - ધીમે ધીમે ડોલતા વાયુનો સરસરાટ, ડરતી, ભયપામતી, વિનવતી માદ્રીના તથા મદોન્મત પાંડુના શ્વાસોચ્છવાસની ગતિ આ બધુ પંક્તિઓ વચ્ચેથી સાંભળી માણી શકાય છે. સરવા કાનવાળા ભાવકને માટે કાવ્ય નો આ Sound Effect પણ સ્પૃહણીય બને.

ચક્રવાક મિથુન :-

કવિના ખંડકાવ્યોની રચનામાં ચરમ સીમાએ પહોચીને વિરમતી કવિ કલાના પ્રતીક રૂપે આ કાવ્ય ગણવામાં આવે છે. 'ચક્રવાક મિથુન' એ એમની શ્રેષ્ઠ ખંડકાવ્યોની શ્રેણીમાં અંતિમ સોપાન હોવાનું વિવેચકો માને છે. ખંડકાવ્યની આકારસિદ્ધિ તો તેથીય પૂર્વે થઇ ચૂકી છે. કલાસિદ્ધિ હાંસલ કર્યા પછી કાન્ત જે કાવ્યમાં એ સિદ્ધિનું શિખર સર કરતાં જણાય છે, તે જ આ કાવ્ય છે.

જીવનમાં જો શાશ્વત સંયોગ શક્ય નથી તો મૃત્યુ દ્વારા એ શક્ય છે ? એવા પ્રશ્ન ઉપર 'ચક્રવાક મિથુન' ના મુખ્ય કથનની માંડણી થઇ હોય એમ જણાય છે. એહી. મનુષ્ય

પ્રેમનું વિશ્લેષણ કરવામાં કાન્તે પંખીયુગ્મનું પ્રતીક કેમ લીધું હશે ? મનુષ્ય ઉપરની એમની શ્રદ્ધા ડગી હશે કે જેને આદર્શ પ્રેમની સ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં એમણે મનુષ્ય જગતને કામમાં ન લેતાં પંખી જગતને કામમાં લીધું ? એક કારણ એ પણ હોય કે ચક્રવાક યુગલનું પ્રતીક પ્રેમનાં કાવ્યમાં પ્રયોજી કવિતાની આખી તૈયાર ભૂમિકા જ મેળવી લીધી.

પ્રણયજીવનની કરૂણતા દર્શાવિવા આ પ્રેમી યુગલ દૈવયોગે રાત્રી પ્રણયજીવનના સુખને માટે જે ઉત્તમ અને સુયોગ્ય સમય છે તે વિયોગમાં વિતાવવી પડી છે. સૂર્ય હોય ત્યાં સુધી જ એમનો સહયોગ રહે છે. સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણો સાથે તેમનો સહયોગ પણ અંધારામાં વિલિન થઇ રાત્રી પડતાં જ કોઇ એક વ્હેળાં કે નદીને કાંઠે, પરસ્પરને સાંભળી શકે તેટલે જ અંતરે બેસી તેઓ આખી રાત એકબીજા માટે ઝૂરતાં વિરહનો વિલાપ કર્યાં કરે છે. સંપૂર્ણ પ્રણય તૃપ્તિમાં જે સુખ જે માનવીની એક યુગ જુની શાશ્વત ખોજ છે. તેમાં ય વિધિનું વિઘ્ન તેથી વિરહ. પરિણામે મનોવ્યથા જિંદગીભર ભોગવવી માનવીના ભાગ્યમાં લખાયેલી છે. એમ કાન્ત જુએ છે.નિયતિ અને વ્યક્તિ વચ્ચેનાં એ સંઘર્ષ અને માનવજીવનનાં અંતર્ગત કારૂણ્યનાં પોતાના દર્શનને ઉપકારક એ પક્ષીકથાનો ઉપયોગ અહી કાન્તે કર્યો છે.

એ જીવન કારૂણ્યને નિવારવાના ઉપાય ચલો એવા સ્થળ મહીં, 'જયહીં સૂર્ય હોય સદૈવ' એ ચક્રવાકીના કથનમાં મૂકેલા વિચારબીજ કાન્તે આ કથામાં ઉપજાવ્યું છે. પણ આ વિચાર બીજ કાન્તનું મૌલિક નથી તેને લોક વાયકાનો ટેકો છે. એમ જણાંવતા સ્વ. બ. ક. ઠાકોર નીચેનો દુહો ટાંકે છે.

'સાંઝ પડે દિન આથમે, ચકવી બેઠી રોય,
ચકવી ચલો જયે જિંહા, સાંઝ ન પડતી હોય !'

સ્નેહમાં જીવન સુખ માનનાર પણ નિષ્ઠુર વિધિના સામ્રાજયમાં કદી એ સુખ મળનાર નથી એવા અજ્ઞેયવાદી મંતવ્યથી કાન્તે લોકવાયકાનો ઘટતો ઉપયોગ કરી પોતાના પાત્રો ને 'વિરહની એક રાત પણ કેમ સહેવાય ?'
પ્રણયમાં કાલક્ષેપ ન જ સહેવાય તે કરતાતો મરણનું શરણ ભલું એમ વિચારી મૃત્યુનું શરણ લેવાનો નિશ્ચય કરતાં અને તે પ્રમાણે વર્તતાં બતાવે છે.

ઉપાડના કથનની અનિશ્ચયાત્મક વાણીથી ભાવિ અનિષ્ટ નું સૂચન થઇ જાય છે. કાન્ત નાં લગભગ બધાં ખંડકાવ્યોમાં આ કલા દેખાય છે. 'જાણે કે પ્રથમ શબ્દ કે પ્રથમ પંક્તિ માંથી કાવ્ય પ્રસરે છે, વિસ્તરે છે, વિકાસ પામે છે. કાવ્યોનો અંત એના આરંભમાંજ સૂચિત છે. પાત્રો ને ભાવિ ની જેમ કાવ્યોનુ ભાવિ એમનો અંત પણ આરંભથી જ નિશ્ચિત છે. "અનુષ્ટુપથી થતો પ્રૌઢિયુકત ઉપાડ કાવ્ય ને સારો ઉઠાવ આપે છે.

દેવયાની :-

પુરાણ પ્રસિદ્ધ યથાતિ - ઉપાખ્યાનમાંથી કચ દેવયાનીના સંબંધનું વસ્તુબીજ લઇ આ કાવ્ય રચાયું છે. જે સ્વરૂમાં કાન્તે સિદ્ધિ કરવાનો એક ભવ્ય પુરૂષાર્થ કર્યે રાખ્યો તે ખંડકાવ્યોના સ્વરૂમાં કવિતા એના સંપૂર્ણ સત્વ સાથે પ્રગટ થઇ હોય તો તે 'દેવયાની' માં. કવિએ કાવ્યની ભૂમિકાએ રહી જીવન આત્મસાત કર્યું છે. અહી વિચારની ભૂમિકાએ

નહીં પણ ઉર્મિની ભૂમિએ કાવ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. કાવ્યનો આકાર ને દેવયાની નો આકાર એકમેક ના પર્યાય છે. કાવ્ય વિકાસની સાથે દેવયાનીના આંતર - મનનો વિકાસ એકધારો ચાલ્યો આવે છે. કાવ્ય જ્યાં પૂર્ણ થાય છે. ત્યાં દેવયાનીનું સ્વરૂપ પણ સંપૂર્ણ બની આવે છે. કાવ્યના અવયવે અવયવની સાથે દેવયાનીના અવયવની તદરૂપતાં આ કાવ્યની વિરલ સિદ્ધિ છે.

દેવ અને દાનવો વચ્ચે ચાલતા યુદ્ધમાં સંજીવની વિદ્યા વિના જીતાશે નહીં એમ લાગવાથી દેવોના ગુરૂ બૃહસ્પતિના પુત્ર કચ ને દાનવોના ગુરૂ શુક્રાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા શિખવવા મોકલે છે. ત્યાં કચ અને દેવયાની વચ્ચે જે સ્નેહ સંબંધ બંધાય છે, જે ઉત્તરોત્તર એટલો ગાઢ બનતો જાય છે કે દેવયાની કચ વિના રહી શકતી નથી. કચ દાનવ ન હોવાથી બીજા દાનવોને હાથે અનેક વાર મરાવા છતાં યે એ સ્નેહ સંબંધને કારણે પામેલ ગુરૂ પ્રતાપે તે જીવતો થાય છે. તે સંજીવની વિદ્યા પણ શીખે છે. છેવટે કચ જવાની આજ્ઞા માગે છે. ત્યારે પોતાનું પાણિગ્રહણ કરવા દેવયાની તેને વિનવે છે. પરંતુ દેવયાની તો ગુરૂ પુત્રી એટલે બહેન ગણાય એવો જવાબ વાળી કચ ના પાડે છે. ત્યારે પ્રેમાઘાતથી ઉશ્કેરાયેલી દેવયાની 'તારી વિદ્યા સિદ્ધ નહી થાય' એવો શાપ આપે છે.

કચ - દેવયાનીના સ્નેહ સંબંધના બીજના આધારે એક મનોહર પ્રસંગ યોજી કાન્તે આ કાવ્ય રચ્યું છે.

'અતિજ્ઞાન', 'વસંતવિજય', 'ચક્રવાક મિથુન' ઇત્યાદિ કાન્ત ના ગહન જીવન દર્શનથી સમૃદ્ધ બનેલાં અને તેમના તીવ્ર અનુભવને અખિલાઈથી વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો છે. પરંતુ 'દેવયાની' તો કાન્તના નીતર્યા નીર જેવી સૌંદર્ય દ્રષ્ટિથી અભિષિક્ત મનોહર લાવણ્ય પ્રગટ કરતી કલાત્મક કાવ્યકૃતિ છે. જેની કડીએ કડીએ, પંક્તિએ પંક્તિએ, શબ્દે શબ્દે ચેતોહારી ચારૂતા પ્રગટ થાય છે. 'દેવયાની' શબ્દ, અર્થ, ભાવની અપૂર્વ સંવાદિતાનું કાવ્ય છે.

વિસ્તૃત રીતે જોયા બાદ જો કાન્તનાં ખંડકાવ્યોનું તુલનાત્મક અવલોકન કરીએ તો અનેક મુદ્દા તારવી શકાય જે આરંભથી પ્રગટી અંત પર્યંત વિકસતા રહ્યા એમ કાન્ત 'કાન્ત' ની કવિતામાં સાતત્ય જાળવી રહ્યા હોય. કાળનો પ્રભાવ, પાત્રોની દૈવી ગતિ ને ભાવિ ભણીની ઉદગ્રીવ દ્રષ્ટિ તથા તેમાંથી જન્મતી અનિવાર્ય કરૂણતા મૃગતૃષ્ણામા સ્પષ્ટ બની જાય છે.

'ત્રાતા જો હોય તો ----------'

'નથી ઈશ્વર દુઃખી નો ----------'

'રે શું વિધિ કદરહીન હશે બહુ જ'

કે,

'આ ઐશ્વર્ય પ્રણય સુખની હાય ! આશા જ કેવી' એવા ચક્રવાક મિથુનમાંના ઉદગાર માં પરિણમતી પ્રશ્ન પરાયણ, અશ્રદ્ધાના ઉંબરને અડતી દ્રષ્ટિ આ બધી સામગ્રી 'રમા' થી 'ચક્રવાક' મિથુન પર્યંત કવિના માનસમાં મંથન પ્રેરે છે.

કાળ પણ બાળતા મધ્યાહન રૂપે, ઉતરતી સંધ્યા અને આવતી રાત્રિ કે મેઘલી મધ્ય રૂપ કે છેતરામણા પરોઢ રૂપે ને છાવટે વસંત રૂપે વર્ણવાયેલો જણાય છે.

પાત્રો ની દ્રષ્ટિ એ 'કાન્ત', 'રમા' માં માનવકથા લઈને આવે છે. પણ 'કાન્ત' ના વક્તવ્યના વહન માતે તે અત્યંત સામાન્ય પુરવાર થાય છે. પછી 'મૃતતૃષ્ણા' અને 'કલ્પના ને કસ્તુરી મૃગ' માની અતિ પ્રચલિત ઘટનાને તરંગલીલામાં ઢબૂરવાની યુક્તિ કાન્તની ગહન ગંભીર અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવા માટે અસમર્થ નીવડે છે. આખરે કાન્તને હાથ લાગે છે. સહદેવ અને પાંડુ માનુષી પાત્રો છતાં અસાધારણ વ્યક્તિત્વશાળી વરદાન અને શાપના તત્વો તે પાત્રોના પૌરાણિક પરિવેશમાં અદભૂતનું તત્વ ઉમેરે છે, કથા ની પરિચિતતા કામ લાગે છે. તો નવું અર્થઘટન ચમત્કાર ઉમેરે છે. ઘટનાની નાટ્યાત્મકતા નિરૂપણને તીવ્ર બનાવે છે. 'અતિજ્ઞાન' કરતાં વસંતવિજય વધુ પ્રવાહી છે, તેમાની માનવકથાનો અંશ દૂર કરી વસ્તુને માત્ર લગીર આધાર જેટલા જ ને છતાં ભૌતિકતાને ન કઠે તેવા પાત્રો આપી જાણે વધુ અભૌતિકતા તરફ કાન્ત જવા મથે છે. પરિણામે તે તરફથી માનવેતર પંખી પ્રતીક સર્જે છે. આ પાત્રો પંખી હોઈ વધુ માર્દવ અને કાવ્યમય અભૌતિકતાને રક્ષે તેવા લાગે છે. પંખીઓનું સુંદર સ્વાભાવિક વર્ણન પણ કાવ્યના લગભગ અભૌતિક વાતાવરણને જાળવી શકે છે. સૂર્ય અહી ઉદયથી અસ્ત પર્યંતનો વર્ણવાયો છે અને કાલગતિના પ્રતાપ જેવો સૂર્ય પણ જાણે આ અલૌકિકતામાં ભળી જાય છે. અતિજ્ઞાનમાં નાટ્યાત્મકતાને વાસ્તવિકતા 'વસંતવિજય' માં છૂટી અહીં તદન ઓગળી જાય છે. અંતનું ખીણમાં ઝંપલાવતા પંખીઓનું ગતિશીલચિત્ર પણ નાટ્યાત્મક નહીં પણ કલાત્મક લાગે છે. આમ ચક્રવાક મિથુનનું આખું કાવ્ય વિષયની નિરૂપાયેલા વસ્તુએજ અલૌકિક વાતાવરણમાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કિન્તુ ખંડે ખંડે રણમીય વર્ણનો તાદશ ચિત્રોને ગંભીર ઉક્તિઓ વાળુ હોઈ નિતાંત આસ્વાદ એવું હોવા છતાં આ કાવ્યમાં સામસામા પરિબળોની ખેંચ ઉભી થતી નથી. પાંડુની કથામાં આજ પરોઢથી સાંજ સુધીનો સમય વર્ણવાયો છે. પણ તેમાં પાંડુના ચિત્તમાંનાં સંઘર્ષ અને ક્ષોભના નિરૂપણ સામે વસંત પ્રસરણનું વર્ણન શક્ય છે. તે અહીં નહીં હોવાથી પ્રણય અને વિરહ સંભવની ચિંતા એટલામાં જ આખું કાવ્ય રમે છે. તેથી તેમાં તીવ્રતા અનુભવાતી નથી 'કાન્ત' ના ખંડકાવ્યનું સૌથી મોટું બળ એમાનાં સંઘર્ષી તત્વોના નિરૂપણમાંથી નીપજતી તીવ્ર ખેંચ અને તેના પરિણામ રૂપ ઉત્કટ વ્યથાની અભિવ્યક્તિમાં છે. જીવનના ઉત્તમ મૂલ્યો કલ્પના (કલ્પના ને કસ્તુરી મૃગ) જ્ઞાન (અતિજ્ઞાન) સૌંદર્ય (વસંતવિજય) જે જીવનનાં ધારક છે. તેમનીજ આરાધનામાંથી જ જન્મતી તેમની કરૂણતાનું નિરૂપણ કાન્તે કર્યું છે. તે દ્રષ્ટિએ 'ચક્રવાક મિથુન' માં પ્રેમ તત્વની આરાધનામાંથી જ જન્મતી કરૂણતા વ્યક્ત થઈ છે. કિન્તુ 'અતિજ્ઞાન' કે 'વસંતવિજય' માં પ્રબળ પરાશક્તિ સામે ઝઝૂમતા પૌરૂષના અનુભવને લીધે તેમના કરૂણાંતમાં ભવ્યતા ઉમેરાય છે. આથી તે ટ્રેજિક બને છે. ટ્રેજેડી બનવાની ચક્રવાક મિથુન માં ક્ષમતા નથી. અલબત્ત આ બધું છતાં આ કાવ્ય પણ એમાં રહેલી સંવેદન સભરતા વર્ણન સમૃદ્ધિ સંગીતમય ટૂંકમાં એની સમગ્રાકૃતિથી કાન્ત ના પ્રથમ પંક્તિનાં કાવ્યોમાં સ્થાન તો પામે જે છે.

કાંન્તનાં વિશેષોને સમુચિત રીતે તારવી આપતા સુંદરમનું અવતરણ જોઈએ.

"છંદોની સુભગતા, લયની સંવાદિતા, પદ્યબન્ધની દૃઢતા, દ્વારા અને અલંકારોની નૂતનતા ને સ્વાભાવિકતા શબ્દનું વર્ણ માધુર્ય, તેમની અર્થવાહકતા, ભાષાની સંસ્કૃત મિશ્રિત છતાં પ્રાસાદિક નાગરોચિત્, શિષ્ટ છટા, નવી ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ, કાવ્યોનું વસ્તુ તથા ભાવનું યથોચિત સંક્ષેપ ને વિસ્તારથી અર્થવાહક શબ્દોથી શ્લિષ્ટ ને સંવાદી રીતે, અંગઉપાંગમાં પ્રમાણસર સંયોજનથી થતું નિરૂપણે કાન્તની કલા રીતિનાં પ્રધાન લક્ષણો છે."

વિપુલ સંખ્યાથી નહીં પરંતુ થોડું છતાં સત્વશીલ સર્જન કરી જઇ સાહિત્ય જગતમાં ચિરંજીવતા પ્રાપ્ત કરનાર કવિઓમાં કાન્ત સદા સ્મરણીય છે. મંથનશીલ સત્ય શોધક કાન્તનું કુસુમ સરખું કોમળ હૃદય આજન્મ સંવેદનશીલ કવિનું હતું. પંડિતયુગના આ પ્રશ્નો નાગર યુવાનનું માનસ ગહન તલસ્પર્શી સત્યાન્વેષણમાં રાચતું હતું. 'આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી ?' એ પંક્તિમાં વ્યકત થતો પ્રશ્ન કાન્તને મન અસુખનો કારૂણ્ય પ્રધાન જીવનસંઘર્ષનો મહાપ્રશ્ન છે.

નૂતન કલાત્મક શૈલી, સૌષ્ઠવ યુકત નિરૂપણ રીતિની, બેનમૂન છટા, શબ્દાર્થ ની સૂક્ષ્મ પરખ, છંદ અને લયમાધુર્ય અદભુત સૂઝ સાથે કથાના રસસ્થાનોને ખીલવવાની ઉંડી સમજ અને કલ્પના સમૃધ્ધિ એ એમની કાવ્ય કલાનાં આકર્ષણ લક્ષણો છે. એમનાં ખંડકાવ્યોથી આરંભાયેલી એક નવી જ પ્રણાલિકાનું અનુસરણ એમના પછીના અનેક કવિઓના હાથે આજપર્યંત થતું રહ્યું છે. છતાં તેમના ખંડકાવ્યને હજી સુધી કોઇ આંબી શક્યું નથી. એ હકીકત જ એમની અપૂર્વતા સિધ્ધ કરે છે. અને કાન્તની સમર્થ કવિપ્રતિભાની ઉજ્જવળ પ્રતિતી આપે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

૧) અર્વાચિન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો - ર. વિ. પાઠક
૨) સમસંવેદન - ઉમાશંકર જોષી
૩) ખંડકાવ્ય સ્વરૂપ અને વિકાસ - ચિનુ મોદી
૪) સાપ્રંત - રાધેશ્યામ શર્મા
૫) ખંડકાવ્ય - જયદેવ શુકલ
૬) થોડા વિવેચન લેખો - મનસુખલાલ ઝવેરી
૭) નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો - બ. ક. ઠાકોર
૮) આપણાં ખંડકાવ્યો - સંપાદકો-ધીરૂભાઇ ઠાકર, ચીમનલાલ ત્રિવેદી
૯) અર્વાચિન કવિતા - સુંદરમ્
૧૦) અનુભાવ - નલિન રાવળ
૧૧) કાન્ત વિષે - ભૃગુરાય અંજારિયા

સામાયિકો :-

૧) પરબ નવેમ્બર ૧૯૭૯
૨) પરબ ફેબ્રુઆરી - માર્ચ ૧૯૭૮
૩) બુધ્ધિ પ્રકાશ ઓક્ટોબર ૧૯૭૮

પરાવાસ્તવવાદ : ગુજરાતી કવિતામાં પરાવાસ્તવવાદ

- Mrs. Sejal Shah

સાહિત્ય, ચિત્રકળા, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, નૃત્ય, આદિ સર્વ કલાઓ જેને આકાર સ્વરૂપ સંબંધે કશાકની નિરંતર શોધ રહે છે અને પરિણામે નવા વાદોનો ઉદ્‌ભવ થાય છે. મનુષ્યની અંદર રહેલી મીમાંસા તેની અંદર કુતૂહલ, પ્રશ્નો, વિરોધ જગાડે છે અને પરિણામે પૂર્વકાલીન પાસેથી મળેલા વારસાને યથાવત સ્વીકારવાને બદલે કળામાં પ્રત્યેક કાળે-સમયે નવા વાદો ઉદ્‌ભવે છે. મનુષ્યની બધી પ્રવૃત્તિના મૂર્ત-અમૂર્ત અવિષ્કારોમાં, તેની ચેતો વિસ્તારની, હૃદયદ્રવતિની અને સ્વને પામવા - અનુભવવાની પ્રવૃત્તિઓમાં જ્ઞાન અને કલાના ક્ષેત્રમાં પ્રયોગવાદ સૌથી મુખર છે. માનવીની આર્થિક-સામાજિક, રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક આદિ પ્રવૃત્તિઓ અનેક સંકોચક બળોને ભેદતી રહી, સતત ગતિશીલ અને વિકાસશીલ રહી છે. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પરાશ્રિત રહી અને પોતાની આજુબાજુનાં પરિબળોથી ઘડાતી રહી, અને આમ મનુષ્ય આ સર્વથી Conditioned બની જાય છે. અસ્તિત્વવાદી મનુષ્ય પોતાના અસ્તિત્વની નવેસરથી ખોજ કરે છે. જ્યારે બીજી તરફ મનોસૃષ્ટિના વિષયમાં બાળકની ચેષ્ટા અને કલ્પનાશીલ સર્જક વચ્ચે ફ્રોઇડ સામ્ય જુએ છે. આ પ્રકારના અભિગમમાં બૌદ્ધિકતા ગૌણ બને છે અને કલા અંતશ્ચેતનાપ્રધાન બને છે.

આન્દ્રે બ્રેતો અને ફિલિપ સોપોલ્ટે ૧૯૨૦માં હિપ્નોટિક અવસ્થામાં કાવ્યરચનાનો પ્રયોગ કરી દર્શાવ્યું કે અચેતનની સહાયથી પણ કાવ્ય રચી શકાય છે. ચેતન મનને સ્થાને અચેતન સ્તરની સામગ્રી યોજી, લાગણીઓ, તરંગો તેમજ સ્થાપિત મૂલ્યોને આઘાત આપે એવા વિચારોની અભિવ્યક્તિ સાધી શકાય છે. આ રીતે પરાવાસ્તવવાદ વિકાસ પામે છે. નિતાન્ત અચેતનને સ્થાને ચેતન અવસ્થામાં પણ અચેતન અવસ્થાના શક્ય પ્રતીકોની કલ્પના કરી કાવ્યો રચાવાં લાગ્યાં. દાદાવાદના નોંધપાત્ર પ્રભાવમાં વિરોધનો વંટોળ જાગતાં પરાવાસ્તવવાદનો જન્મ થયો. દાદાવાદ એટલે તમામ સ્થાપિત મૂલ્યો સામેનો વિદ્રોહ જ્યારે તેની સાથે સંકળાયેલો પરાવાસ્તવવાદ, દાદાવાદ કરતાં વધુ સજાગ અને સ્પષ્ટ હતો. પરાવાસ્તવવાદના પ્રણેતા આન્દ્રે બ્રેતોં, જે શરૂઆતમાં દાદાવાદ સાથે જોડાયેલા હતા. 'સરરિયાલિસ્ટ' શબ્દનો ઉપયોગ પહેલીવાર ફ્રેન્ચ કવિ ઍપોલિનેરે કર્યો, અને બ્રેતોએ આ શબ્દ પકડી લીધો અને ૧૯૨૨માં પ્રગટ થયેલાં જાહેરનામામાં પરાવાસ્તવવાદની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું કે 'સરરિયાલિઝમ એટલે બૌદ્ધિક નૈતિક કે સામાજિક યા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનાં નિયંત્રણ કે વળગણ વિના ચિત્તમાં સ્વયંભૂ ઉદ્‌ભવતા વિચારો તરંગો અને કલ્પનોનું પ્રાગટ્ય.' અત્યાર સુધી ચિત્તની કેટલીક શક્તિઓની અવગણના થઇ છે, એમ કહી બ્રેતોંએ ચિત્તની 'Superior Reality' માં પોતાની શ્રદ્ધા વ્યકત કરી. સ્વતઃ પ્રવૃતલેખન (Automatic texts) પરાવાસ્તવવાદનું મધ્યબિંદુ છે.

પરાવાસ્તવવાદ એટલે ચિત્તમાં આપમેળે પ્રગટતાં કલ્પનો અને સ્વપ્નોની સૃષ્ટિ ચિત્તની અચેતન દશામાં કે તદ્રાવસ્થામાં ઉદ્‌ભવતા ભાવો અને તરંગોની કોઈ પણ પ્રકારના તર્કસંગત નિયંત્રણ વિનાની અભિવ્યક્તિ.

પરંપરાગત મૂલ્યોના વિરોધમાંથી જન્મેલી આ વિચારણા સર્જકના ચિત્તની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના પુરસ્કારમાં માને છે અને માત્ર નકારાત્મક અભિગમને વળગી રહેવાને બદલે સાતત્યપૂર્ણ અને સુસંગત 'ઍસ્થેટિક્સ' નીપજાવી શકે છે. પરાવાસ્તવવાદનો હેતુ બૌદ્ધિક, નૈતિક અને સામાજિક નિયંત્રણોથી સંપૂર્ણ મુકત એવા શુદ્ધ વિચારોને અભિવ્યકત કરવાનો હતો.

દાદાવાદમાં મહત્વની બાબતો વિધ્વંસક પ્રવૃત્તિ હેઠળ દબાઈ જતી હતી જયારે પરાવાસ્તવવાદમાં આજ વિભાવનાને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. બૌદ્ધિક નિયંત્રણો અને વળગણોને પરિણામે અચેતન ચિત્ત પોતાની વિવિધ અવસ્થાઓની શક્તિને પામી શકતું નથી સપાટી પરની વાસ્તવિકતાને પકડવામાં ચિત્તની શક્તિ વેડફાઇ જાય છે એટલે કોઇપણ પ્રકારના પૂર્વ આયોજન વગર ચિત્તપર કેવળ આકસ્મિક રીતે પડેલી વિવિધ અસરો, સ્વપ્નો અને તંદ્રાવસ્થાના અનુભવો તેમજ તરંગોને પરિણામે ઉદ્‌ભવેલા કાવ્યો અને ચિત્રોને પરાવાસ્તવની સંજ્ઞાથી ઓળખવાં.

અબૌદ્ધિક અને અતાર્કિક પ્રક્રિયાને આ નવા વાદનું સત્વ ગણાવી બ્રેતોંએ પરાવાસ્તવવાદી અભિગમ અંગે સ્પષ્ટ કર્યુ કે સભાન નિયંત્રણથી સંપૂર્ણપણે મુકત રહીને જ ચિત્ત પોતાની મૂળભૂત શક્તિઓ પ્રગટ કરી શકે છે.

પરાવાસ્તવવાદ માત્ર વિરોધ નથી પરંતુ જેના વિશે વિચાર્યું નથી, એ દિશા તરફનો એક પડકાર છે. ભાષા, સાહિત્યનો જે પ્રયોગ કરવા મનુષ્ય ટેવાયેલો છે તેના કરતાં અનેકગણી તેનામાં શક્તિ છે અને એ માટે જે છે તેને ભૂલી સર્વસ્થાપિત મૂલ્યો, પરિસ્થિતિમાં ક્રાંતિ આણવાનો પ્રયાસ, આમૂલ પરિવર્તનનો આદર્શ સ્વીકારે છે. પરાવાસ્તવવાદ એકસાથે બે માર્ગે ચાલે છે, ક્રાંતિનું રાજકારણ અને ચિત્તની અચેતન અવસ્થાની શક્તિઓ અને શક્યતાની શોધ રાજકીય જવાબદારી સ્વીકારતા પહેલા પરાવાસ્તવવાદ 'A state of mind' તરીકે ઓળખાતો.

રોમેન્ટિસિઝમની જેમ પરાવાસ્તવવાદમાં પણ કલ્પનાને વિશેષ મહત્વ અપાયું છે. પરંતુ એકમાં કલ્પના એ સત્ય, શિવ અને સુંદર ભણી ગતિ કરે છે જયારે બીજામાં કલ્પના તમામ અમૂર્ત વિભાવના અને વિચારોમાંથી મુક્તિ મેળવવાના સાધનરૂપ છે. પરંતુ પરાવાસ્તવવાદી સર્જકે બાહ્ય જગતથી દ્રષ્ટિવાળી લીધી હતી અને તેથી જ બંધ આંખોવાળા પરાવાસ્તવવાદીઓની પ્રસિધ્ધ તસવીર સૂચક છે. અચેતન ચિત્તની શક્તિઓને પ્રગટ કરવાની મથામણમાં પરાવાસ્તવવાદીઓ પણ વાસ્તવિકતાને ઓળંગી જવા ઇચ્છતા હોય છે. એમનો મૂળ હેતુ વાસ્તવિકતાને કચડી નાખવાનો કે એનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવાનો નથી, પરંતુ વાસ્તવિકતાની વ્યાખ્યા નવેસરથી કરવાનો છે. સ્વપ્ન અને વ્યવહાર જગતનું અંતર દૂર કરવા માટે પરાવાસ્તવવાદીઓએ રૂઢ થઇ ગયેલી અને એ રીતે સ્થગિત થઇ ચૂકેલી, ભાષાને નવજીવન આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. ભાષાને નવતર રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરાયો અને કલ્પનોનું મહત્વ વધી ગયું. પરાવાસ્તવવાદી કવિઓને મતે કવિતા એ સંવેદનો અને વિચારોની અભિવ્યકિત નથી પણ કલ્પનશ્રેણી છે. અહીં કલ્પનો વિશે જે પરંપરાગત મત ચાલતો હતો તે નહીં પરંતુ અંતઃ સ્ફુરણાથી જે શબ્દો સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થાય તે દ્વારા સબળ અને ગતિશીલ કલ્પનોને મહત્વ આપવામાં આવ્યું કવિ પોતના ચિત્તની સુષુપ્ત અવસ્થામાં

વિવિધ સંવેદનો સર્જતા, સ્વંય પ્રગટ થતાં, શબ્દોથી આકર્ષાયા. આમ પરાવાસ્તવવાદી કવિ ચિત્રકાર શૈલીની ખૂબ નિકટ આવી જાય છે. કવિતામાં વધુ પડતાં વપરાયેલાં ઘસાઇ ગયેલા અને તેથી નિર્જીવ બની ગયેલા શબ્દોને કાઢી નાખી અથવા આવા શબ્દોને નવા અર્થ આપી એને જુદી રીતે પ્રયોજવાના પ્રયોગો પરાવાસ્તવવાદી કવિઓને જરૂરી લાગ્યા. આ માટે શબ્દને ખોટો અર્થ પણ આપીશકાય એવું એમનું માનવું હતું. રૂઢ થઇ ગયેલા અર્થના બંધનમાંથી શબ્દને મુક્ત કરી એને તદ્ન જુદો જ કલ્પ્યો પણ ન હોય એવો અર્થ આપવાથી શબ્દને નવું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.- એમ પ્રયોગને આધારે સિધ્ધ કરી બ્રેતોએ પોતાના કાવ્યમાં આવા શબ્દો પ્રયોજ્યા, જેની વ્યંજના એ ભૂલી ગયા હોય અને શબ્દકોશમાં પ્રગટ થતા અર્થ કરતાં શબ્દનો અર્થ ઘણો વિશાળ હોય છે. કવિએ પોતાના સર્જન દ્વારા ગૂઢ, જટિલ અને સૂક્ષ્મ અર્થોનો પરિચય મેળવવાનો હોય છે, જયારે શબ્દની નાદશક્તિને પારખી શકાય ત્યારે જ ભાષા ઓજસ્વી અને પ્રાણવાન બને છે. આ નવીન કલ્પનને કારણે નબળા, દુરાકષ્ટ, અશક્ય એવા અનેક કલ્પનો જે ભાવકની કલ્પનાને સુક્ષુબ્ધ કરી શકે એવા પ્રયોગો પ્રણ કાવ્યોમાં થયા, ઉદા. બ્રેતોંએ કરોળિયાનાં જાળા પર મૂકેલી ચાંદીની થાળી.

પરાવાસ્તવાદી કવિઓનાં કાવ્યો શબ્દોના વિશિષ્ટ વિનિયોગને કારણે જ જુદા તરી આવે છે. શબ્દોના ઉપયોગમાં અહીં કોઇ બંધન કે નિષેધ નથી, તર્ક દ્વારા સર્જાતા અંતરાયો નથી. ભાષાની શક્તિની અહીં કસોટી થાય છે. ચિત્તની અવસ્થાઓને અહીં ભાષામાં પ્રગટ કરવાનું કામ સરરિયલ કવિતા કરે છે. ભાષાની સમૃધ્ધિની એક નવી દિશા અહીં જોવા મળે છે. સરરિયલ એટલે એક એવી સૃષ્ટિ જે કલ્પના, સ્મૃતિ, ભ્રમણામાં ક્યાંય અસ્તિત્વમાં ન હોય, એક નવીન વાસ્તવિકતાને અહીં ઉદ્ભવવામાં આવી છે. પરાવાસ્તવવાદ એટલે દુર્બોધ જ નહીં, પરંતુ વ્યાપક ગહનતા જેણે નવા ઊંડાણને તાક્યું છે.

પ્રણય અને હાસ્યને આવરી લેતું પરાવાસ્તવવાદી સર્જન જીવનના ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતાથી, આદિમ જીવનશક્તિના ઉદ્રેકથી છલકાય છે. વિષાદ - પ્રેરક નકારાત્મક અભિગમ અહીં નથી, ભાષાની સૂક્ષ્મ તપાસ, વ્યક્તિનિષ્ઠાને અપાયેલું મહત્વ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વ્યકત થાય છે, સિતાંશુના મેટાફિકલ પ્રયોગથી ! કવિતાના વાસ્તવને વિસ્તારવાનો પ્રયાસ જોવા મળે છે, જેમાં માનવજીવન અને જગતની સપાટી પર દેખાતા વાસ્તવની ભીતર રહેલી અસલિયત અને અરાજકતાને વાચા આપે છે અને કાવ્યદેહે કંડારે છે. ભાષાના અજાણ્યા રૂપને અચૈતસિક ભૂમિકાએ લઇ જઇ ચૈતસિક વ્યાપાર સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, સિતાંશુની કવિતા, 'મુંબઇ હયાતીની તપાસનો એક સરરિયલ અહેવાલ' માં જાગતિક અને ચેતસિક મનની પ્રક્રિયા જુઓ,

'....વાતો તોતો હતો.
એક હતો પોપટ.
એણે જાણે પકડી હઠ
હઠ છોડે તો હેઠો
બને બરાબર ઘેટો
ઘેટાનું શું ? તો કે પૂલ....'

અવ્યવી પ્રાસ, વિશિષ્ટ ખેલનું વાતાવરણ રચી કવિ નવીન સંયોજનો આલેખે છે. લયની ભાત ઉપસાવી કવિ મુંબઈ નગરીની હયાતીને મૃત્યુ યંત્રણા, ભૌતિકતા અને અસંપ્રજ્ઞ મનની વિવિધ ભાતોને વિશિષ્ટ રીતે આલેખે છે. કવિ જાણે એક આભાસી વિરામ આપવા કરે છે ને એમ કરતાયે એમાં ભાવકની ચેતનાને ઢંઢોળતી ઈચ્છા મૂકી દે છે,

'હું પસાર થયો જેમાંથી એ શું હતું,
આયનો કે બારણું ?'
કવિ શહેરમાં બારણું તો બંધ, કહી

અસ્તિત્વની ગૂંગળામણનો અનુભવ ઊભો કરે છે ને એમાંથી છૂટવા 'હું તો કૂદી પડું આયનામાં પહેર્યે કપડે' કહી વાસ્તવ સાથે બાથ ભીડે છે. ત્રીજા ખંડમાં કવિ,

'આ શહેરમાં જગ્યાની તંગી ઘણી
તે ઘણા માણસો મારી જેન આયનાઓમાં રહે છે', એમ કહે છે. કવિ આગળ જતાં,

'અકબંધ દીવાલો પર લટકતા તૂટેલા આયનામાં આવેલી
ઈમારતોની દીવાલોનાં ગાબડાઓમાં થઈ,
નાઠો છું ઘણીવાર, પણ જો
હું ભાગી છૂટું તો ક્યા ?'

અહી માત્ર વિષાદ નહીં પરંતુ વાસ્તવનો નક્કર સામનો છે. માનવી અંદરનો આદિમ આવેગ કવિતાના વેગ દ્વારા કેવો 'ખટ્ટાક' કરી અનુભવાય છે. આમાં ભાવક સંમોહાય છે અને વિશિષ્ટ ચિત્તનિર્માણમાં રાચે છે. ક્યાંક વિચારોનો હેતુવિહીન વિહાર, સ્વપ્નનું સામ્રાજ્ય, સિલસિલાબંધ કશું જ નહી અને છતાં ક્યાંક સાતત્યનો અનુભવ થાય છે. વિશૃંખલાની સાથે, આંતરિક સાતત્યની અનુભૂતિ એ જ સરરિયાલિઝમ !

કાવ્યને અંતે કવિએ મૂકેલી નોંધ ખૂબજ નોંધપાત્ર છે. કવિ સ્પષ્ટ રીતે મુંબઈનો એક દાખલા તરીકે અહેવાલ આપે છે.પરંતુ ભાવકને અહીં વ્યક્તિત્વના અસ્તિત્વની તપાસનો અહેવાલ પ્રાપ્ત થાય છે. સિતાંશુની સરરિયલ કૃતિઓનું અત્યંત આસ્વાદ્ય તત્વ છે, બહુવિધ યુક્તિ - પ્રયુક્તિ દ્વારા અર્થને ઉલ્લંઘીને સીધા સંવેદન સુધી પહોંચવાનો પ્રચંડ પુરૂષાર્થ. વસ્તુનો વસ્તુ તરીકે જ છેદ ઉડાવતો હોય તેમ કવિ લાક્ષણિક શીર્ષક બાંધે છે. 'પોમ્પાઇ અર્થાત બોમ્બઇ, નગરમાં એક ખેલ યાને વહાણ નામે ભૂલ'. ઈતિહાસ અને નેતિહાસ વિષે કંઈ નિઓ સરરિયલ કાવ્ય. એમાં આત્મખોજની એક વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા સતત ચાલ્યા કરે છે. સિતાંશુની અભિવ્યક્તિ કેવળ કોઈ એકાદ સંવેદન જગાડીને જ અટકી જતી નથી, એના અમાપ ક્ષેત્રવિસ્તારની દિશાઓ પણ ખોલી આપે છે.

કવિ શબ્દની અને નાદની શક્તિ દ્વારા વર્ણોના આસ્ફાલનથી મૃત્યુનો સરરિયલ અનુભવ શક્ય બનાવે છે.

'કાળા ડમ્મર ઘોડા ઘોળે ખડકાળે રથ જોડ્યા'

ખરી પછાડી, પૂચ્છ ઉછાળીને ઘોડા દોડી રહ્યા છે અને જીવનની અંતિમ ક્ષણોની ભીષણ તાણ અનુભવાય છે,

'ભટક્યા સામી છાતી અડધાં કરું જ્યાં બંધ કમાડ
ધડ ધડ ધડ ધડ ધડ આવી સીધા અથડાયા ઘાડ,
પાંપણ તોડી તોડ્યા ખડકો
ખોપડીઓને ભુક્કે ઊંડે આંખ મહીં જઈ પોઢ્યા.'

કવિની સર્રિયલ સૃષ્ટિ ઘણી વિશાળ છે. એ ચાંદરણાની અનુભૂતિ પણ હોઈ શકે. કવિનો એક પરિશ્રમ સર્રિયલ ઉપજાવવાનો પ્રયાસ, કેટલી હદે સર્રિયલ બની રહે એ એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન અહીં ઉપજે છે. ભાષામાં વિશિષ્ટિતા તો છે જ પરંતુ પરંપરાનો સંકેત, ખાસ કરીને સાવ જ મુક્ત થવાની અશક્યતાને કારણે ભાષા વિષયક પ્રશ્ન જન્મે છે. પરંતુ સાથે સર્રિયલને વ્યક્ત કરવાની કવિ શક્તિ વિશે પ્રશ્ન હોઈ જ નં શકે.

મેટાફિઝિક્સ અને સર્રિયલ રીતિને વ્યક્ત કરનારા અન્ય કવિઓમાં મનોજ ખંડેરિયા, ચંદ્રકાંત ટોપીવાલા, મનહર મોદી, ચીનુ મોદી અને રાજેન્દ્ર શુકલ વગેરેનું પ્રદાન પણ ઉલ્લેખનીય છે. ફ્રાન્સમાં ૧૯૨૪માં શરૂ થયેલી આ ચળવળ ભારતમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૭૦ ના દાયકામાં જોવા મળે છે. પરંતુ એ સમયગાળો બહુ લાબાં ગાળા સુધી વ્યાપ્ત ન રહ્યો. આમ તો નરસિંહ મહેતાના સમયથી પણ આની શોધ કરી શકાય. કવિતાનું પરંપરાગત માળખું આ વિશિષ્ટિ જગતની વાસ્તવિકતાને પ્રગટ કરવા માટે યોગ્ય નથી જ અને નવીનરૂપે વ્યક્ત થતા ભાવ, ભાષા થકી જ જગતમાં ક્રાંતિ સર્જી શકે છે.

સિતાંશુમાં બાળકથાની વાસ્તવિકતા પર આધારિત કપોલકલ્પિત નાદ-કાવ્યો વગેરે જોવા મળે છે.

લાભશંકર ઠાકરની કવિતામાં અમૂર્તને - મૂર્ત રૂપ આપતાં કેટલાંક સર્રિયલ કલ્પનો મળે છે,

'થડ તડકાનું ખડબચડું
ને માછલીઓનાં પાંદ
સાંઝકના ઝૂલે છે
ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં'

રાવજીમાં પણ કલ્પનોનું પ્રાચુર્ય તો છે જ, પરંતુ સર્રિયાલિઝમ વિશેની સજાગતા વિનાના કાવ્યો સરરિયાલિઝમ સિવાય બાકી બધું જ વ્યક્ત કરે છે. ગુજરાતી કવિતામાં પરાવાસ્તવ લક્ષણો એટલાં પ્રબળ અને સુસ્પષ્ટ નથી જ. પશ્ચિમની કવિતામાં જે પ્રાચુર્ય જોવા મળ્યું તે આપણી કવિતામાં ભાગ્ય જ ! પરંતુ આ ક્રાંતિનો અનુભવ તો આપણા કવિઓએ કરાવ્યો, એ જ નોંધપાત્ર !

સંદર્ભ-ગ્રંથ

૧) સ્વાંતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા પરિદર્શન - દક્ષા વ્યાસ
૨) ઓડિસ્યુસનું હલેસું - સિતાંશુ મહેતા
૩) ચાર કવિ - સુરેશ દલાલ
૪) સાહિત્યિક વાદ - સંપાદક - અમૃતલાલ યાજ્ઞિક અને બીજા
૫) પરાવાસ્તવવાદ - ડો. હિમાંશી શેલત
૬) કાવ્યબાની - ડો. નીતિન મહેતા
૭) અનુઆધુનિકતાવાદ - ચીનુ મોદી

साठोत्तरी हिन्दी कहानी : महिला लेखन

- Dr. Pragnya Shukla
Dept. of Hindi

बीसवीं शताब्दी के सातवें दशक का आरंभ भारतीय जन-मानस के लिए मोह-भंग का समय था । स्वातंत्र्य आंदोलन के अंतिम दौर एवं स्वतंत्रता -प्राप्ति के समय भारतीय जनता ने खुशहाली के, सुख-समृद्धि के जो सपने देखे थे, वे इस समय बिखरने लगे थे । आजादी के १५ वर्षों में भारतीय समाज ने जिन परिवर्तनों का अनुभव किया, उसने जन-मानस को झकझोर दिया । स्वतंत्र भारत को विकास की ओर अग्रसर करने के लिए औधोगीकरण की प्रवृत्ति को वेग मिला; फलस्वरूप नगरीकरण की प्रक्रिया प्रारंभ हुई । गाँवों और कस्बों के लोग नगरों-महानगरों में प्राप्त होनेवाले सुख-सुविधा की तलाश में निकल पडे । नगरों - महानगरों में बढती हुई जनसंख्या एवं आवास की समस्या, त्वरित विकास के लिए पश्चिमी शिक्षा-तकनीकी ज्ञान की बढती हुई मांग युवा-मानस को दिग्भ्रमित करने लगी । गाँव का शिक्षा-प्राप्त युवावर्ग नगरों-महानगरों एवं महानगरों का युवावर्ग विदेश की ओर अपने सपनों को साकार करने के लिए उडान भरने लगा । इसके परिणान स्वरूप ग्राम्यजीवन बिखरने लगा एवं महानगरों में एक नया वर्ग - मध्यवर्ग - तैयार हुआ, जिसकी स्थिति त्रिशंकु जैसी थी । आवासीय समस्या के कारण परिवार में बिखराव के साथ महँगाई ने महानगरों की नारी को अर्थोपार्जन के लिए विवश किया । आर्थिक स्वावलंबन एवं घर की चारदीवारी से बाहर कदम रखते ही नारी की सोच में परिवर्तन की प्रक्रिया क़ा आरंभ हुआ । "बौद्धिकता एवं तार्किकता ने मानव को चीजों को उनके सही रूप में देखने - समझने की क्षमता तो प्रदान की, परन्तु वहीं इसने मानवीय संबंधों को, जिनका कि मूल आधार भावनाएँ होती हैं, विघटित किया है । "(१) 'प्रेम' भी उनके प्रभाव से अछूता नहीं रह सका ।"प्रेम पहले भी, हमेशा से ही अनिश्चित था । मगर प्रेम से पैदा होनेवाले संबंध निश्चित थे । अब प्रेम भी अनिश्चित है और प्रेम से पैदा होनेवाले संबंध भी । (२)"व्यक्तिवादी चिंतन से प्रभावित सामयिक नारी स्वतंत्रता का एहसास करने लगी ।

साहित्यकार अपने परिवेश से एवं उसका साहित्य परिवेशगत संवेदनाओं से प्रभावित होता है । साहित्य में भी विशेष रूप से कथा-साहित्य तत्कालीन परिवेश का प्रामाणिक दस्तावेज होता है । राजेन्द्र यादव का कथन है "किसी भी युग के आधुनिक कथाकार को ले लीजिए, उसने समय और परिवेश को संपूर्णता में इस हद तक आत्मसात् कर लिया है कि उसके रचनात्मक व्यक्तित्व के माध्यम से ही हम युग की नब्ज पकड लेते हैं, समय की आत्मा इसके लेखन में बोलती है ।" (३) साठोत्तरी युग में हिन्दी कहानी ने साहित्य की अन्य सभी विधाओं को हाशिए पर रख दिया एवं

वह कहानीकारों, पाठकों एवं आलोचकों के आकर्षण का केन्द्र बन गई । "साठोत्तरी कहानी का मुख्य स्वर युग को नई अर्थवत्ता देना तथा अपने परिवेश को यथार्थ संदर्भो में चित्रित करना है जिसके मुख्य स्वर निषेध एवं विद्रोह के हैं । निषेध आर्थिक विसंगतियों का है और विद्रोह सामाजिक, राजनीतिक विसंगतियों के विरूद्ध हैं । इसमें भय, संत्रास, अजनबीपन, अकेलापन का चित्रण बदली हुई मानसिकता की अभिव्यक्ति देने के लिए किया गया हैं ।" (४) साठोत्तरी कहानी के इस दौर में महिला लेखन का अपना विशेष महत्व एवं योगदान है । यही वह समय था, जब अनेक लेखिकाओं ने कहानी-लेखन का आरंभ किया । "अभिव्यक्ति के उस विधान में स्त्री की पूरी बुनावट, उसके जातिगत संस्कार, जीवन से उसका सम्पर्क बिंदु सब कुछ आ जाता है । यह बिन्दु उसका ही हो सकता है, दूसरे का नहीं । ... उसका यथार्थ सीमित है तो भी यही यथार्थ उसका अपना है, यही उसके अस्तित्व की सामाजिक - सांस्कृतिक सचाई है । "(५) साठोत्तरी महिला कहानीकारों ने जागरूक एवं संवेदनशील होने के कारण सामाजिक चुनौतियों को सूक्ष्मता से आत्मसात् करके समकालीन परिवेश, उसकी विभिन्न समस्याएँ एवं उनसे संघर्षरत नारी का चित्रण अपनी कहानियों में बडी कुशलता के साथ किया है ।

साठोत्तरी महिला कथाकारों में सर्वप्रथम जो नाम हमारे सामने आते हैं वे मन्नू भंडारी, उषा प्रियंवदा, कृष्णा सोबती एवं शिवानी के हैं । मन्नू भंडारी की कहानियाँ नारी के इर्द-गिर्द बुने नैतिकता के जाल व प्रतिष्ठित सामाजिक मान्यताओं को तोडकर यथार्थ के धरातल पर नारी के मौलिक व्यक्तित्व की स्थापना की परिचायक हैं । उनकी कहानियों की विशेषता उनकी संवेदनात्मकता एवं प्रणय-तिकोन को नयी दृष्टि से देखना है । उषा प्रियंवदा की कहानियाँ देशी एवं विदेशी परिवेश के माध्यम से व्यष्टि-बोध का चित्रण करती हैं । स्त्री-पुरूष संबंधों को नये रूप में प्रस्तुत करनेवाली उनकी कहानियाँ अनेक वर्जित सत्यों का उद्‌घाटन करती हैं । कृष्णा सोबती अपनी कहानियों में 'बोल्डनेस' एवं आंचलिकता के साथ अपनी गहरी भेदक दृष्टि का परिचय देती हैं तो शिवानी की कहानियाँ अपनी लालित्यपूर्ण भाषा एवं चमत्कृत कर देनेवाले नारीपात्रों को लेकर प्रस्तुत होती हैं । इन लेखिकाओं ने विभिन्न विषयों पर कहानियाँ लिखकर भविष्य की लेखिकाओं के लिए एक विशाल राजमार्ग प्रस्तुत कर दिया ।

सातवें दशक के कहानीकारों ने बदलते जीवन-मूल्यों, मान्यताओं और धारणाओं को सही रूप में प्रस्तुत किया । मानवीय संबंधों मे दाम्पत्य जीवन का बहुत बडा हिस्सा समाविष्ट है । इस दशक की बहुत "सारी कहानियाँ दाम्पत्य संबंधों में व्याप्त ऊब, जडता, एकरसता और तनाव से एक सम्पूर्ण साक्षात्कार करती हैं ।" (६) नारी की आर्थिक स्वतंत्रता से दाम्पत्य-जीवन में परिवर्तन का आरंभ हुआ । वर्षो तक एकरस जिन्दगी जीने के बाद पति-पत्नी के बीच तनाव और घुटन का माहौल पैदा हो जाता

है । सांत्वना निगम की 'अंधे दायरे' (सारिका, मई ६७, पृ. ६४) कहानी में कथानायिका 'मैं' ने पंद्रह वर्षीय दाम्पत्य जीवन का विश्लेषण करते हुए अपने आरंभिक जीवन के दो प्रेमी, किस प्रकार पति-पत्नी और फिर मात्र दो पेरैन्ट्स बनकर रह जाते हैं यह बताया है । निर्मला ठाकुर की 'अंकुर' (नई कहानियाँ, सितम्बर ७०, पृ ५०) में पति-पत्नी की अभिरूचियों और आदतों की भिन्नता से उत्पन्न अलगाव की भूमिका दृष्टिगत होती है । इस स्थिति में पति-पत्नी रागात्मक लगाव के बावजूद किसी बिन्दु पर एक-दूसरे से कटे-कटे रहते हैं और खुद को अजनबी समझने लगते हैं यह दर्शाया है । ममता अग्रवाल की कहानी 'स्वामिनी' (उपमा, फरवरी-मार्च ६४) दाम्पत्य जीवन की असहायता और बेबसी का चित्रण करती है । कहानी नायिका सुप्रिया हर पल यह महसूस करती है कि पति-पत्नी के बीच आनन्द की मृत पत्नी मौजूद रहती है । सातवें दशक में शशिप्रभा शास्त्री, कृष्णा अग्निहोत्री, ममता कालिया एवं सोमा वीरा ने कहानी लेखन प्रारंभ किया ।

सातवें दशक के अंतिम तीन वर्षों में कहानी में बदलाव नजर आने लगा था । "आठवें दशक की कहानी पूर्णत: सामाजिक चेतना के साथ जुडी रही जो एक ओर प्रगतिवादी कहानीकारों द्वारा समृद्ध हुई तो दूसरी ओर समांतर सोच की कहानियों से भी विकसित हुई ।" (७) इसके अलावा कुछ कहानीकारों ने समयसत्य को अभिव्यक्ति देकर अपना योगदान दिया । आठवें दशक का राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक जीवन अनिश्चित, अस्थिर, संशयपूर्ण एवं संकटग्रस्त होने के कारण जनजीवन पर उसका गहरा प्रभाव दृष्टिगत होता है ।

आठवें दशक में अनेक महिला कहानीकारों ने अपनी कहानियों द्वारा सामाजिक चेतना का परिचय दिया एवं व्यक्ति, समाज, राजनीति तथा अर्थतंत्र के अनेक पक्षों का उद्‌घाटन किया । इस दशक में प्रकाशित मृदुला गर्ग की 'हरी बिन्दी' दाम्पत्य जीवन की ऊब से मुक्ति के लिए छटपटाती महानगरीय युवती की दिशाहीनता की कहानी है । सरितासूद के शब्दों में "यह भारतीय परिवेश में नये मोड का सूचक है ।" (८) मृदुला गर्ग ने दाम्पत्य स्तर पर स्त्री की घुटन एवं दिशाहीनता, स्वच्छन्दता एवं वापसी, आधुनिक एवं आर्ष मानसिकता चित्रित की है ।" (९) निरूपमा सेवती (कहानी संग्रह : खामोशी को पीते हुए, आतंकबीज, काले खरगोश, कच्चे मकान) की कहानियों में मध्यवर्गीय नारी की पीडा की अभिव्यक्ति हुई है । उनकी नायिका विद्रोहिणी बनती अवश्य है परन्तु अंतमें समझौता कर लेती है । 'प्रचार तंत्र' और 'आतंकबीज' आज के जीवन की व्यावसायिकता एवं भ्रष्टव्यवस्था का व्यक्ति पर होनेवाला प्रभाव दर्शाती है । 'संतुलन' एवं खामोशी को पीते हुए' कहानियों में सूखापीडित क्षेत्र के निर्धनों की दयनीय दशा एवं सामान्य जन के यथार्थ का चित्रण है ।

मेहरून्निसा परवेज (कहानीसंग्रह : गलत पुरूष) की कहानियों में जीवन के विभिन्न पहलूओं का उद्‌घाटन दृष्टिगत होता है । इसके अलावा मंजुल भगत की

'गुलमोहर के गुच्छे', दीप्ति खंडेलवाल की 'देह की सीता', मणिका मोहिनी की 'गुमनाम सिंह', कृष्णा अग्निहोत्री की 'गलियारे' उल्लेखनीय हैं। आठवें दशक में प्रकाशित शिवानी के 'किशुनली', मणिका मोहिनी के 'पारू ने कहा था' कहानी संग्रह भी उल्लेखनीय हैं।

सातवें दशक की उषा प्रियंवदा की 'वापसी' कहानी की श्रृंखला में आठवें दशक की कहानी में भी बूढी पीढी की यातना और तकलीफ का चित्रण दृष्टिगत होता है। सूर्यबाला की 'निर्वासित' (सारिका, अक्टूबर ७४, पृ. ७५), अचला शर्मा की 'खलनायक' ऐसी ही कहानियाँ हैं। पुत्रों के मोहताज बूढे बाप खलनायक बन जाते हैं। मणिका मोहिनी की 'दूरियों के बीच' (माया, नवम्बर ७६, पृ. ५८) के नायक को बार-बार लगता है कि उसके पिता उसे चैन से नहीं जीने देंगे। हमेशा खुशियों पर तुषारापात करते रहेंगे। मृदुला गर्ग की 'अलग-अलग कमरे' (धर्मयुग, २८ दिसम्बर ७५, पृ. १९) में पुत्र से पीडित पिता को निर्वासन या अकेलापन स्वीकार नहीं है। वह अपने आदर्शों और आस्थाओं की रक्षा के लिए सक्रिय होता है और ऐसी स्थिति में निर्वासन पुत्र का होता है। इन कहानियों में "बूढी-पीढी के जीवन के दो आयाम प्रमुख हैं। पहला उसकी 'दुर्गति' का है, दूसरा युवापीढी के साथ वैचारिक 'संघर्ष' का। पहले प्रकार की कहानियों में बूढों को लेकर कुछ भावुकता है, इनकी 'नियति' को दर्द के साथ देखा गया है, जबकि दूसरे प्रकार की कहानियाँ युवकों के कोण से कही गयी हैं और इनमें बूढी पीढी की तकलीफ के साथ युवा-पीढी के अंतर्द्वंद्व और दुःख का भी बयान मिलता है।" (१०) आठवें दशक में उभरी असंख्य महिला कहानीकारों में मालती जोशी, सूर्यबाला, मंजुल भगत, कुसुम अंसल, सिम्मी हर्षिता , अरूणा सीतेश, अचला शर्मा, प्रतिमा वर्मा, मृणाल पाण्डे, क्रान्ति त्रिवेदी, माया शबनम, विमला भटनागर, सुनिता जैन, सुधा अरोडा, सुमति अय्यर इत्यादि उल्लेखनीय हैं। आठवें दशक में उभरी इन लेखिकाओं ने अपनी कहानियों द्वारा हिन्दी कहानी को नये आयाम प्रदान किये।

साठोत्तरी हिन्दी कहानी पुरानी एवं नई पीढी की अनेक महिला कहानीकारों के साथ नवें दशक में आ पहुँची। इस दशक में निरूपमा सेवती के 'दूसरा जहर' संग्रह की कहानियाँ वैचारिक दृष्टि से आधुनिक रूपों को लेकर प्रस्तुत हुई। ये कहानियाँ समकालीन सामाजिक जीवन के विविध पक्षों का उद्घाटन करती हैं। चित्रा मुद्गल की 'इस हमाम में' संग्रह की कहानियाँ सामान्य जनजीवन का आधार लेकर लिखी गई हैं एवं जुझारू नारी को प्रस्तुत करती हैं। "उनकी कहानी में कहानीपन होता है और स्पष्ट दृष्टि भी (भूख, फातिमाबाई कोठे पर ही नहीं रहतीं, ब्लेड, लेन)" (११) मृणाल पाण्डे की कहानियाँ सामाजिक सरोकार से जुडी हैं एवं मध्यमवर्गीय शहरी जीवन का चित्रण करती हैं। 'एक नीच ट्रेजैडी' कहानीसंग्रह की कहानियाँ अपने आसपास के परिवेश में व्यक्ति की विवशता का चित्रण करती हैं। सुमति अय्यर का 'एक असमाप्त कथा' संग्रह परिवार के माध्यम से राजनीति और उसके साथ

परिवार की दुखद स्थिति का विवरणात्मक रूप से वर्णन करता है । क्षमा शर्मा के 'कस्बे की लडकी' संग्रह की 'इसके बाद' कहानी लेखिका की स्वस्थ जीवनदृष्टि को प्रस्तुत करती है । उषा यादव के 'सपनों का इन्द्रधनुष' की कुछ कहानियाँ परिवार एवं समाज के कुछ महत्वपूर्ण मुद्दों को प्रस्तुत करती हैं । 'एक पीढी का दर्द' में क्षमा गोस्वामी की परिचित कथ्य के माध्यम से स्वस्थ द्रष्टि से पूर्ण कहानियाँ प्रस्तुत हैं ।

बीसवीं सदी के अंतिम दशक में चित्रा मुद्गल की 'सुख' (हंस, अप्रैल ९४) कहानी में प्रौढा सुमंगला की व्यथा का चित्रण है । जया जादवानी की 'बाजार' (हंस, सितंबर ९५) कहानी में वेश्या जीवन का चित्रण है । वर्ष में एक बार जब वेश्याओं का मेला लगता है, बाजार सजाया जाता है, उसका सटीक चित्रण इस कहानी में है । लवलीन की 'छिनाले' (हंस, जून ९५) कहानी उच्चवर्ग की प्रतिष्ठा बनाये रखनेवाली नारियों की मानसिकता, उनके दुखदर्द, उनके पति का रौब एवं उनकी संवेदनशीलता को दर्शाती है । अर्चना वर्मा की 'जोकर', मैत्रेयी पुष्पा की 'गोमा हंसती है' एवं 'उज़दारी', सूर्यबाला की 'बकौल काल्या', चंद्रकांता की 'बनवास' आदि कहानियाँ नारीवादी लेखन की दृष्टि से महत्वपूर्ण हैं । नमिता सिंह की 'औरत आखिर औरत होती है' कहानी नारी के परंपरागत संस्कारों को झुठलाते हुए उसकी नई पहचान को स्थापित करती है । यह कहानी अपने शीर्षक के विपरीत औरत को एक नए रूप में - मुक्त और आजाद रूप में प्रस्तुत करती है ।

इस दशक में आर्थिक विपन्नता के फलस्वरूप परिवार के सदस्यों में पडनेवाली दरार को मंजुल भगत की 'सफेद कौवा' कहानी दर्शाती है । भौतिक सुखों के पीछे दौडते हुए अपनी मानसिक शांति और सुरक्षा को खो देनेवाले मनुष्य का चित्रण उषा महाजन की 'दौड' कहानी में दृष्टिगत होता है ।

सूर्यबाला के सन् १९९६ में प्रकाशित 'कात्यायनी संवाद' कहानी संग्रह की कहानियाँ भारतीय जीवन के परिवर्तित स्वरूप को प्रस्तुत करती हैं । ये कहानियाँ जीवन में मूल्यों की महत्ता एवं सार्थकता दर्शाती हैं यह संग्रह "वास्तव में आज के मनुष्य-जीवन में व्याप्त संवाद-हीनता की स्थिति को उद्घाटित करता है ।"(१२)

नासिरा शर्मा के दिसंबर १९९७ में प्रकाशित कहानी संग्रह "सबीना के चालीस चोर" की कहानियाँ देशकी, जीवन की समस्या, चिंतन एवं विचार प्रस्तुत करती हैं । इस कथा-संग्रह की "अधिकांश कहानियाँ अशिक्षित, निम्न, दलित, पिछडे मुस्लिम वर्ग की हैं ।"(१३)

कमलेश बख्शी के 'मर्यादा' कहानी संग्रह की कहानियाँ "जीवन के आह्लाद, उमंग और सपनों को जिस सहजता के साथ प्रस्तुत करती हैं, उतनी ही सहजता के साथ वे जीवन की जटिल गुत्थियों, भय, संत्रास का परिचय करवाती हैं ।"(१२) इन कहानियों में मर्यादा का महत्व रेखांकित किया गया है ।

साठोत्तरी कहानी महिला लेखन की दृष्टि से बीसवीं सदी के अंतिम दशक तक आते-आते विभिन्न पडावों से गुजरती हुई अपनी एक अलग पहचान बना पाई है। समाज परिवर्तन, सामाजिक संबंधों में आए बदलाव, विघटन, अंतर्विरोध, विसंगतियों को इन लेखिकाओं ने सूक्ष्मता से आत्मसात् करके अपनी कहानियों में प्रतिबिंबित किया हैं।

संदर्भ :-

१) सुनन्त कौर, समकालीन हिन्दी कहानी : स्त्री-पुरूष संबंध, पृ.१९

२) श्रीकांत वर्मा का लेख 'प्रेम कहानियों का बदला हुआ स्वरूप, संपादक सुरेन्द्र - हिन्दी कहानी : दशा, दिशा, संभावना, पृ. २३६.

३) राजेन्द्र यादव, कहानी : स्वरूप और संवेदना, पृ. ५२

४) डॉ. रत्नलाल शर्मा ; कहानी के नए सीमांत, साठोत्तरी कहानी के आयाम, पृ. ३६

५) राजी सेठ का लेख, 'आज का नारीलेखन : स्थिति एवं परिणति', 'संचेतना' पत्रिका-मार्च १९८१, पृ. १८

६) डॉ. वेदप्रकाश अमिताभ, प्रो. दिनेश पालीवालः समकालीन हिन्दी कहानी, पृ. ३६

७) डॉ. रत्नलाल शर्मा, कहानी के नए सीमांत, पृ. ४५

८) सरिता सूद; महिला कहानीकारों की कहानियों में प्रेम का स्वरूप, पृ. ६४

९) मधु सन्धु : साठोत्तर महिला कहानीकार, पृ. ९२

१०) डॉ. वेद प्रकाश अमिताभ; प्रो. दिनेश पालीवाल ; समकालीन हिन्दी कहानी ; पृ. ४४-४५.

११) डॉ. रत्नलाल शर्मा : कहानी के नए सीमांत, पृ. ७९

१२) डॉ. माधुरी छेडा, पुस्तक-समीक्षा, हिदुस्तानी जबान, जनवरी १९९८, पृ. २०

१३) कमलेश बख्शी, पुस्तक-समीक्षा, हिदुस्तानी जबान, जुलाई-सितंबर १९९८, पृ. २१

१४) डॉ. शशि मिश्र, पुस्तक-समीक्षा, हिदुस्तानी जबान, जनवरी-मार्च २०००, पृ. २१

RESEARCH ON : THE BHAKTI POETS OF GUJARAT

- Dr. (Ms.) Ila Ved

The Bhakti movement in medieval Gujarat provided innumerable Bhakti literacy works in Gujarati during medieval times. The most prominent saint poets of this period were Narsinha Mehta, Meera, Akho, Premchand, Shamal Bhatt and Dayaram. Many Gujarati literature scholars have doge remarkable and memorable work to keep alive the Bhakti traditions of Gujarat. Some of them have prepared detailed works with paintstaking editions and collection of the prominent Gujarati Bhakti literature.

The Gujarati saints poets mentioned above had not followed the conventional style of Bhakti songs and poems. Narsinha Mehta and Meerabai's poems were full of personification very often-romantic emotional poems as if they were conversing to their Lord Krishna as their personal God. Their imagination had no restrictions of forms, rhythm. It was Lord Krishna found everywhere in every form and in every human conscience.

Medieval society in Gujarat had a number of moral and material disabilities. There were traditions, orthodox and rigid customs and social upbringing. The Muslim rulers' harassment, misrule and disrespect and dishonor to Hinduism frustrated the bhakti poets. They could come out of these problems by keeping alive conscience and bhakti to their God.

The poets tried to give a vivid picture of the society in whatever way they understood. The depiction of Krishnacharitra in Bhagavat Harivansha Mahabharat was full of life and people simply admired it. The wave of Bhakti was very strong factor in Gujarati literature's growth as an inspiring force. Therefore Krishnacharitra and kid Krishna's (Balkrishna) various childish pranks were expressed in Bhakti literature.

A number of research works have been undertaken on these saints poets of Gujarat. Shri Umashankar Joshi, Shri Makarand and Shivlal Jesalpure wrote extensively on Narsinha Mehta. We do not find much work done on the Bhakti writings of Shamaldas or Premanand, except some work by Shivalal Jesalpur, who wrote on Shamaldas.

Recently Dr. Balwant Jani and Mr. Mansukh Salla dis a creditable work in Gujarati literature with special reference of Bhakti literature. Shri Echharam Suryaram Desai had collected and edited the Bhakti Literature in 8 volumes. Dr. Balwant Jani and Shri Mansukh Salla reviewed the above volumes and edited and abridged them into three volumes, which specifically provided saint poets of Bhakti Literature's manuscripts in original form. This is the most important Gujarati literary creation by Dr. Balwant Jani. He had separated carefully the work required patience and all kinds of sacrifices (in the form of labour). Dr. Balwant Jani siccessfully completed this in three years. The material of the original eight volumes was divided into three volumes according to their style, importance and main themes. Dr. Balwant Jani edited the first and third volumes while Shri Mansukh Salla edited the second volume.

Dr. Balwant Jani accepted the challenge of editing this difficult collection of Bhakti Literature. It required perfect understanding of the creations of the poets as well as their significance. Dr. Balwant Jani himself had admitted the difficulties for three years in editing of the volumes, This was a very important service to Gujarati Bhakti Literature. The Poems were rearranged according to historical chronology. They omitted the writings of Narsinha Mehta and premanand, as their distinet Literature is available in a number of columns. Thus the new collection gave

exposure to the Bhakti Literature of Akho, Shaman Das etc and arranged them according to the period of their work.

The editors Dr. B. Jani and Shri Salla had considered the special characteristics Gujarati Bhakti poets of medieval times, analyzed their significant contributions and tried to cover the entire aspects of Gujarati medieval literature. They tried to bring to light some of these saint poets, by studying their contribution in medieval Gujarati literary movement, and their special elements were brought to light. The main purpose of this these volumes is to bring to the notice of the readers the psyche of the poet and his poems.

The poems expressing deep emotions and love for God is very important feature of Gujarat Bhakti Literature. While some of the poems tried to express deep philosophical knowledge and feeling of gratitude to experience the nearness of their God, othersexpressed the insignificant of pleasures of life, mortality and short-lived physical happiness. They preached that the Bhaktas should surrender themselves too God. They wrote satirical poems making fun of social norms. human weakness. We find the above features in 'Brihat Kavynduhan'.

We find Krishna related poetic writings in Gujarati Bhakti Literature in the form of Khan, which is a typical form mixed with stories and moral saying Dashamaskandn had given a number of emotional poetic episodes. The Krishna Leela with Raslila and Balkrishna's mischief's were written in poetic forms.

Last but not the least comment on Gujarati Bhakti Literature by Dr. Balwant Jani is that he has given exhausive information about the birth, place and main poetic compositions. I am indeed grateful to Dr. Balwant Jani for allowing me to write this report on Gujarati Bhakti Literature of medieval India.

"Bhajanyog" edited by Suresh Dalal is another work on the Gujarati Bhakti Literature. The union of faith, devotion and prayer is what we called as 'Bhajan' in Hindi. a Bhajan is our faith in God, devoted by heart through a prayer. This collection edited by Suresh Dalal has 108 bhajans written by different saints and devotees. The different writers of this collection are Narsinha Mehta, Rabindranath Tagore, Akho, Kabir, Dayaram, Suresh Dalal etc.

References :

1) Narsimha Mehta Na Krishnalila Na Pado.
Edited by Dr. Shivlal Jesalpura.
Published by Shahitya Shansodhan Publisher. - Ahmedabad - 380 007.

2) Narsimha Padho ma Sidhiras.
Edited by Makrand Dave.
Published by Narsimha Trust - Junagadh.

3) Meera NaShrestha Padh.
Narsimha Mehta no Padh.
Shamal Na Chhapa.
Pritamdas Na Kavyo.
Edited by Dr. Shivlal Jesalpura.
Published by Shahitya Shansodhan Publisher.

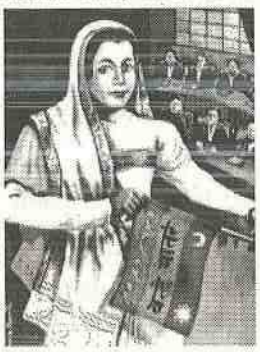
4) Bruhat Kavyadohat Vol. 1 to 8.
Author eecharam Suryaram Desai.
Edited by Dr. Balwant Jani and Mansukh Salla.
Published by Gujarat Shahitya Academy - Gandhinagar.

5) Bhajanyog
Edited by Suresh Dalal
Published by Image Publication - Mumbai.

A TRUE NATIONALIST : MADAME BHIKAIJI RUSTOM CAMA

- **Mrs. Kusum Vanjara**
Dept. of History

Madame Bhikaiji Rustom Cama

The arena of the great struggle for national independence of our country was not confined to the boundaries of India alone. There were many revolutionaries who lived and work aboard, who did their best to attract and form world opinion in favour of the independence movement of India. These revolutionaries abroad had provided arms and other assistance to their colleagues in India, rendered political and diplomatic help, published and circulated revolutionary literature, trained many revolutionaries in use of arms and other violent matters.

Madame Bhikaiji Rustom Cama was one of those outstanding Indian revolutionaries in Europe, who even before First World War, came to be known as the high priestess of Indian nationalism. Her portrait appeared in French newspapers along with Joan of Arc. It was unique tribute to her indomitable spirit.

Bhikaiji Cama was born on 24th September, 1861 in a middle class parsi family at Bombay. Her father Sorabji Patel and brothers were all flourishing merchants. She received her education in Alexander parsi girls school, Bombay and was initiated in the art of "Gracious Living" of the Victoria era. She was married in 1885, at the age of 24 to Rustom K.R. Cama, a rich solicitor of Bombay. The marriage was not happy one, almost from the start.

There were difference in political views between the husband and wife. Bhikaiji was impatient with her husband who held more conservative view and took little interest in public life and even accepted the benevolence of the British rule. As a result of this Bhikaiji drifted away from him.

The year 1885 saw the emergence of the Indian national Congress and young Bhikaiji Cama started harboring ideas about national unity and freedom. Her multifarious activities brought about an estrangement from her aristocrat husband, Rustom Cama.

The outbreak of plague in Bombay presidency in the year 1896-97 and the grossly inadequate measures and unsympathetic British attitude exhausted Cama's patience. She lost faith in moderate methods of the Congress and gradually veered round the idea of the militant struggle to bring succour to Indian people. Her outlook underwent a change. She left all comfort and all luxuries of her rich family and plunged into public life. She did not bother about her own life and nursed the poor victims of Plague when the plague vaccine was not available. As her resolve for public work grew, the gulf between husband and wife widen. Due to strained relations between Cama and her husband she now decided to part with her family and husband. One role of her life ended and another started.

In 1902 due to ill health Madame Cama went to England for medical treatment. When she went to England during this time she also visited Germany, Scotland and France, and finally she settled down in London. These visit widened her vision and contacts and became important stages in the preparation of her political career. During the period between 1902 to 1907 a remarkable transformation took place in

her personality and activities, which earned for her epithet – ' Mother of Revolution'.,

While in England she was groping for direction and seeking an avenue for service. At this juncture she came in contact with Dadabhai Naoroji – The Grand old man of India. Bhikaiji enthusiastically started her political work in England under Dadabhai Naoroji who was the first to shape her career. Through him She got the opportunity to meet many eminent Indians involved in India's freedom struggle. It was Dadabahi who introduced her to Sardarsing Rana through whom she met Shyamji Krishna Verma and came under his influence. While Dadabhai encouraged her to participate in his political campaign, Rana and Shyamji Krishna Verma brought a more pragmatic direction in her life. Madame Cama also came under the influence of Mazzimi and Garibaldi, the Italian liberators who had inspired aspiring revolutionaries all over the world. Madame Cama soon drifted away from the politics of "petition" to the ranks of the militant extremists.

Madame cama was closely associated with the Indian Home Rule society founded by Shyamji Krishna Verma in London in 1905. The aims of the society were to secure Home rule for India, carry out propaganda in the United Kingdom, to attend the same and spread among the people of India the advantages of freedom and national unity.

She also shared the same views expressed in the "Indian Sociologist" a penny monthly published by Shayamji which was an organ of the Indian Home Rule Society. Madame Bhikaiji Cama through her article in the Indian Sociologist condemned the extravagant expenses incurred on military expeditions, darbars and memorials at the several places while people were starving and impoverished day by day. Within a short period she emerged as a powerful leader of the revolutionaries of the world.

The popularly known "trio" – krishna Verma, Madame Cama and S. R Rana and others founded India House on 1st July 1905, which was to provide accommodation for Indian students coming to England for education. It also become a meeting place for Indian people then living in united kingdom. Within a short period India House became 'the most dangerous' organisation outside India and also the headqauartes of the Indian revolutionary movement in London. It held meetings almost every Sunday afternoon where all Indian residents used to discuss the ways and means to liberate India from British shackles.

Vinayak Damodar Savarkar came to India House in 1906. As soon as he settled in London he established a revolutionary institution "Free India Society- Abhinav Bharat Society." Bhikaiji also became a member of the society. She was actively spreading revolutionary literature for the propagation of the freedom struggle in India. Madam Cama played a prominent role in meetings and festivals organised at India House. she also took the oath as a member of the Abinav Bharat Society, pledging to fight under its revolutionary banner, against the British tyrants even upto death or victory. With savarkar Madame Cama had established a close bond.

Madame Cama became the moving sprit behind Abhinav Bharat and the activities of Indians in Europe. She never tired of repeating: " India will be independent, India will be a Republic, Hindi the national, Language, Devangri the national Script." [2]

Due to Bhikaiji's revolutionary activities the Governament of India issued a notification in 1907 prohibiting the entry of her postal material into India. Despite this she continued with her activities. She was threatened with expulsion from Britain, and this

too did not have any effect on her, British officials decided to take firm steps to stop her political activities. Under such circumstances she left England in October, 1907 and settled down in Paris. After arriving in Paris, Madame Cama established the " New India Society" on the lines of Abhinav Bharat. Later on the society came to be known as the Paris India Society.

In India on 9thMay, 1907the climax of British repressive measure came with the arrest and deportation of Lala Lajpatrai known as the Lion of Punjab. In Paris, at a meeting held on 24th May, 1907 to condemn this, Cama made an inspiring speech addressed to the men and women of India asking them to condemn this atrocity "Make up your mind that the whole population should rather perish than live in such slavery..... Freedom is a conquest and never a bequest. May Indians unite and rise to the occasion through the inspiration of Vande Mataram." [3]

Madame Cama played an outstanding role in protecting Savarkar from arrest and then made valiant efforts at securing his release. Madame Cama to save her colleagues and the movement signed a declaration at the British consulate in Paris, taking on the entire responsibility of having sent the Pistols to India. This was followed by the great struggle launched by Madame Cama to save Sarvarkar from the clutches of the British. Unfortunately she was not successful and in trial the judge sentenced Savarkar.

Unfurling the Flag of Liberty

Flag furled by Madame Cama.

Madame cama and Ranaji had unique honor of getting selected to represent India at the International Socialist Congress, which met at Stuttgart in Germany, on 18th August, 1907. 884 delegates attended it from 25 nations of Europe and Asia, America, Australia and Africa. Inspite of the oppositions of the British socialist representative and the future prime minister of England, Beokel of Germany and M.Jean Jaures of France, Madame Cama was allowed to make a speech and she unfurled the tri-colour flag of independent India. It was the first occasion that the Indian national flag was hoisted on European soil. On this occasion, Cama said: "This flag is of Indian Independence. Behold it is born. It is already sanctified by the blood of martyred Indian youth. I call upon you gentlemen to rise and salute the flag of Indian independence. In the name of this flag I appeal to lovers of freedom all over the world to cooperate with this flag in freeing one fifth of the human race."[4]

While conveying to the Congress the greetings of Indian people who had been suffering greatly at the hands of the British capitalists, she described the deteriorating economic condition in the country, which was suffering from the ravages of famine. She made a fervent plea for human justice, human rights and independence for the Indian people.

It must be noted that she was the first to raise a slogan concerning the complete independence of India. She was the first to advance the demand for self-rule for India, and raise for the first time India's flag at an international forum. The delegates stood up and saluted to the flag of Indian Independence.

The flag which Madame Cama unfurled at the Stuttgart Congress had a great national tradition and it symbolised in itself the aspirations of the Indian revolutionaries.

The flag - a Tricolor, designed by the early Indian revolutionaries, was said to be

inspired by the flag of the French revolution proclaiming the principles of liberty, equality and fraternity. In the original flag on the red strip at the top there were seven lotuses indicating the seven Indian provinces, the yellow strip in the middle had 'Vande Mataram" inscribed in it in the Devangari script. In the green strip at the bottom the sun and the moon as a symbols of the Hindus and Muslims.

MADAME BHIKAIJI CAMA AS A JOURNALIST

She was very much interested in Journalism she wrote extensively in Shyamji Krishna Varma's Indian sociologist The Journal Bande Mataram was launched on 10th September, 1909 by Madame Cama and Har Dayal. The journal was published from Geneva and was virulently anti-British in its tenor. It was widely distributed to others and centers of revolutionary activity and became a source of embarrassment to the British authorities who could not take action against Madame Cama for her anti-British activities. Her editorials in Bande Mataram dealt with various issues such as the stages and strategies of the national movement Madame Cama carried out a ceaseless struggle for India's liberation through the power of pen.

She was responsible for the publication of the short lived Talwar. The charge of publishing this was given to M.P.T. Acharya. She also wrote regularly in paper like Gaellic American, the Indian sociologist and L'Humanite.

MADAME CAMA'S INTERNATIONALISM

Madame Cma was the first India's patriot who had a deep understanding of internationalism and faith in socialist ideals. She as the first Indian revolutionary, impressed Lenin. She maintained very close contact with Russian revolutionaries and showed a keen interest in the Russian Revolution of 1905. Madame Cama was greatly impressed by the work of the renowned Russian writer Maxim Gorky. She put her internationalist ideas in perspective by conducting regular correspondence with the Irish Republicans, the Polish nationalists and the freedom fighters of Egypt Persia, Turkey and Morocco. She was maintaining constant co-operation with the leaders of the revolutionaries all over the world.

When the First World War began, Madame Cama wrote in her paper calling upon Indian troops to lay down theirs arms as India was not concerned with the war and also campaigned about this among Indian soldiers in France. For this she was interned by the French government in Vichy and Bordeaux. Madame Cama was allowed to stay on in France only because of her French socialist and Russian friends.

LAST DAYS OF MADME BHKHIJI CAMA

In her old age she had major health problems. In 1935, Sir Cowasji Jehangir met her in Paris. She told Sir Cowasji that she wanted to return to India. Sir Cowasji took the initiative to collect medical certificates and suggested that she should give a declaration that she would not take part in political activities, something she had refused to do for the last fifteen years. She signed the declaration and returned to Bombay in November 1935, and was admitted to hospital by her brother in law she passed away on 12th August, 1936.

She was a true forerunner of the national movement. She was the first revolutionary who confronted the British in England and later motivated youth to take to violence for liberating India. She was also first the internationalist to have motivated foreign

revolutionaries to take an interest in securing freedom for India. She was the first to raise the slogan of complete independence in a foreign forum, the first to realise the importance of a flag as a symbol of independent India and to raise the Indian tricolor. She was also the first to raise the issue of human rights in international fora.

Bibliography :

- Yadav B.D., Madame Cama – A True Nationalist. Anmol Publication New Delhi, 1992
- Ed. Mody Nawaz B., The Parsis in Western India: 1818 to 1920 Allied Publishers Limited. Bombay, 1998
- Dikholkar Manisha, The History of India's Freedom Struggle in Britain (1885-1920) Himalaya Publishing House, Bombay, 1996
- Dr. Bala Usha, Sharma Anshu, Indian Women Freedom Fighters 1857-1947 Manohar Publicaion- New Delhi.

References :

1. Mody Nawaz B., The Parris in Western India : 1818 to 1920 Allied Publishers Limited, Bombay, 1198 p. 48
2. Ibid, : p 50
3. Ibid, : p 51
4. Dikholkar Manisha, The Histrory of India's Freedom Struggle in Britian (1885 - 1920). Himalaya Publishing House, Bombay, 1996 p. 139

WOMEN AND THEIR MENSTRUAL EXPERIENCE

- Mrs. Ruby Mehta

Abstract :-

The studybrings to focus the verious symptoms faced by the women during menstrual cycle. For this purpose the menstrual distress questionnaire prepared by Moos (1969) was used. This questionnaireincluded eight group symptoms like pain, concentration, behavioural changes, Autonomic Reactions, Water Retention, Negative Effects, arousal and Control. Under each symptom a set of pecuilar characteristics has been narrated. The sample size was of 90 women which were randomly selected. Out of them 45 were unmarried and 45 were married. The average age was 24.5 years. These women were taken from the western suburban from Vile Parle to Dahisar. Out of 90 women, 72 women were non-working and 18 women were working. Their educational status ranged from 5th standard to post graduate level. The questionnaire was personally given to each candidate asking them to tick mark particular characteristics under each symptom depending on what they experienced during menstruation. The results analysis shows that most of the women experienced the symptom of Pain and Concentration. Even a few characteristics of the symptom Autonomic reactions and water retention were experienced. The effect of the Negative symptom and Behavioural changes were found to be highest among women during their menstruation while that of arousal and control symptom were found to be the least.

Introduction :- A women is obviously different from a man. The anatomical difference is clear but as well, woman have a different perception of many experience one of the important experience is her menstruation. It is a process through which ovulation takes place and conception does not follow the unfertilized egg disintegrates and the timing of the uterus is discarded is called menstruation and refer to fact that the endometrium is shed every twenty eight days or approximately every one month.

Though menstruation itself takes place for about three to five days, during which the endometrium is discharged, the menstrual cycle beings with ovulation and concludes with menstruation. As long as fertilization does not take place the cycle is repeated over and over again. There is no time table for the arrival of the menstrual cycle. The range is wide the majority begins to menstruate between the ages of eleven and fourteen.

Though it is the single most significant threat to a girl nature sexuality. Because this phenomena brings the extraordinary changes in her sexual body at adolescence. Vollman (1977) has pointed out that "the menstrual cycle is not simplyswitched on at menarche and switched off at menopause. It is a biological process which has a starting phase, a phase of optimal operation and a phase of decay. Regular fully fledged cycles do not start abruptly at menarche, neither to they come to a sudden end at menopause. This is not only of the over manifestations but also of the internal events. There are relevant hormonal and bodily changes that occur several years before the first on set of bleeding (Katchadorian, 1977, Swerdloft and Robin, 1978).

Thus it is well recognized that menstruation is a biological process dependent on complex hormonal and physiological changes and subject to factors which may cause dysfunction or pathology.

On one hand menstruation is a normal process which means that a girl is normal growing up, going to be a woman, but on the other hand negative feeling towards menstruation are also associated like menstruating women is dirty, taboo and unclean and so many other beliefs are also associated like "Protect us from her, month a witch etc.

Though menstruation is a physiological process, women's perception of this process is interpreted according to sets of inter relating social 'rules' that often vary from culture to culture and between social groups within a single cultural level.

It is now becoming increasingly recognized that the social significance of menstruation is learned and interacts with the physiological processes to produce behaviours which are heavily affected by culturing determined factors.

Hence menstruation is not simply a physiological process but is linked with physiological, social and cultural variables. These interactions act differently upon the perception of menstruation.

Menstruation has a very personal and individual meaning to each woman. Actually a woman has two perceptions of bleeding, one from the actual experience and the other from her position as a member in a society, which has attached certain meanings to menstruation. The interaction of these two perceptions will affect her attitude and description of the event. apart from psycho-social factors, personality and general mental state also affect attitude towards menstruation. Even adolescents experience at menacrhe is important to her future experience and acceptance of menstruation.

Judith Bardwick has suggested that the reproductive systems in women has some important effects upon their psyche.

So menstruation is a very vital phenomena. Actually girls learn about menstruation from their mothers. Unfortunately some mothers do not give their daughter sufficient information and some do not talk openly about menstruation before the girl has her first menstrual period. This worries some girls and often leads them to the belief that menstruation is unpleasant or serious matter. In other words the girl has a negative attitude to menstruation. She may feel embrassed about menstruation and see it is an "illness", particularly if she becomes tired or irritable about that time. The negative view of menstruation persists into and after late adolescence. In a study made in Sydney in 1984 cover three-quarters of the 1200 adolescent women surveyed said that if there a safe reversible method they would prefer not to menstruate.

Menstrually related behaviour is often associated with perceived clenliness, the frequency of bathing, the association with dirt and the avoidance of sexual activity. Half the women interviewed belived that menstruation was associated with uncleanlyness or described as being dirty in some way. Beliefs about the polluting nature of menstrual blood very common. Religious beliefs are also associated.

In that sense menstruation is not only a physiological phenomena but it has a phychosocial and cultural impact on women too.

Statement of the problem

As with the menstrual cycle physiological, psychological, behavioural and emotional changes occur. We can say that menstrual experience is a complex phenomena. In order to identify the core effects of menstrual cycle on the above aspects, the investigator examined and assessed real specimens for the purpose.

Objectives

1. To find out the various physiological changes that occur in women during menstruating.
2. To find out what different types of psychological, behavioural and emotional changes occur in women while experiencing menstruation.
3. To investigate the positive feelings of menstruation.

Hypothesis

1. Women do face various physiological, psychological, behaviour and emotional symptoms during their menstrual experience.
2. Women do have positive effects of their menstrual cycle.

Methodology :-

The sample of this study consists of 90 women. Which were randomly selected and located in around Bombay. They were selected from the Western suburban from Vile Parle to Dahisar, Out of 90 women, 45 women were unmarried and 45 women were married, whose age range was from 14 years to 35 years, with a mean of 24.5 years. Out of 90 women, 72 were nonworking and 18 were working women. Their educational status is described in below table ;

Educational Status	Frequencies
Fifth STD	1
S.S.C.	19
H.S.C.	14
Under Graduate	46
Post Graduate	10
TOTAL	90

Tools :-

Menstrual Distress Questionnaire -

Moos (1969) developed this test in which there are eight symptoms groups, experienced by the women during menstruation. In each symptom group several peculiar characteristics has been narrated. The Eight symptom groups are Pain, Concentration, Bhaviourar change, automatic Reactions, Water Retention, Negative affect, Arousal and Control.

This test was carried out to analyse what different types of symptom and characteristics are experienced by the women during menstruation.

Procedure :-

Data collection was carried out mostly through individual testing at the school, college or residences of the subjects. Subjects were asked to make tick mark ✓ if they experienced particular symptom and sub characteristics under the given place of the test.

Results Analysis and Interpretation :-

Frequencies and Percentage of the symptom group has been found out.

Table :-

The table below shows frequencies and percentage of the respondents experienced during menstruation.

1st Symptom Group - Pain

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Muscle Stiffness	34	37.77%
Headache	62	68.88%
Cramps	30	33.33%
Backache	15	16.66%
Fatigue	40	44.44%
General ache and pains	66	76.66%

The above table shows that most of the women from the sample experienced general ache and pains (i.e. 76.66%) found to be suffered from this problem while 62 women (i.e. 68.88%) women reported about their headache in menstruations, 34 women (i.e. 37.77%) and 30 women i.e. 33.37 women complained about their muscle stiffness and cramps in menstruation respectively while 15 women (i.e. 16.66% reported about their backache.

These results have been also supported by other psychologists. Other studied of Vollman, 1977, Hilgers Daly, Prebil (1981) shows that there is acute pain in the lower abdominal area and proposed that the pain may be the outcome of a combination of psysiological events. There is a sample evidence that reported abdominal pain which varies with the cycle and that it is at a maximum during menstruation (Doty, Huggins, Synder and Lowry, 1981), other psychologists also reported (Garling and Roberts, 1980) paining with menstruation and also found that headache also seems to be increase during menstruation. Doty, Huggins, Synder and Lowry, (1982) etc. reported that migrainewas also related to the event of the menstrual cycle. Even mothers take their children's to the doctors more often in the pre menstrual and menstrual phases (Dalton, 1996, Tuch, 1975).

2nd Symptom Group - Concentration (Psychological Symptom)

(Negative Effect)

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Insomnia	34	37.77%
Forgetfulness	14	15.55%
Confusion	30	33.33%
Lowered judgment	22	24.44%
Difficulty in concentrating	32	35.55%
Distractible	24	26.66%
Lowered motor co-ordination	23	25.55

The above results shows that out of 90 women, 37.77% women experienced

insomnia, confusion (33.33%), difficulty in concentration (35.55%) while 24.44% women were low in judgement, 27% women experienced distraction. Only 15.55% (14 women) were found to be forgetful. All these characteristics are related to negative effects of menstruation (benedek 1952) table.

3rd Symptom Group - Behaviour Changes (Psychological Symptom)
(Negative Effect)

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Lowered work performance	39	43.43%
Take naps, stay in bed	55	61.11%
Stay at home	63	70%
Avoid social activities	34	37.77%
Decreased efficiency	50	55.55%

The above displayed results shows that out of 90 women 70% women wanted to stay at home, 61% women liked to take naps or to stay in bed and 55.55% women's efficiency decreased and 43.33% women agreed that their work performance also lowered during menstruation. These results also is in agreement with other psychologists.

Some studies found continuously negative mood during menstruation (Abplanalp, Donnelly and Rose, 1979). One Study (moos-1969) found that anxiety and aggression were high at the time of menstruation but decline sharply thereafter.

This results show that the menstrual experience is Significantly affect women's behaviour.

4th Symptom Group - Autonomic Reactions

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Dizziness, faintness	62	68.88%
Cold	14	15.55%
Nausea, Vomiting	23	25.55%
Hot flashes (temperature)	35	38.88%
Sweats	31	34.44%

Above results shows that out of 90 women most of the women i.e. 62 women (68.88%) were reported that they were suffering dizziness and faintness during menstruation. 39% women reported that they had vomiting and experienced Nausea in menstruation, 34.44% women reported that their body temperature (hot flashes) was high during menstruation. It shows that most of the women from the sample had some problems with their autonomic reactions.

5th Symptom Group - Water Retention

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Weight gain	23	25.55%
Skin disorders	8	8.88%
Painful breasts	18	20%
Swelling	25	27.77%

above table shows that 23 women out of 90 I.e. 25.88% and 20% i.e 18 women were respectively experiencing of weight gain and painful breast. Freedom, Ramcharan, Hoag and Goldfien and others (1974) found that there is a weight gain of 1 to 5 pounds in pre-menstruation and menstrual faces. Other studies also reported that (Demarchi 1976, Doti, Huggis) fluid retention increases during the pre-menstruum, which also related to the mood changes of that phase (Vell Christie and Venables 1975 and Voda 1980 Snyder and Lowry 1981 and others). The lowest percentages i.e. 8.88% women were reported of suffering from skin disorders.

25% women reported that during menstruation they experienced painful breast. Many clinical studies reported breast tenderness between ovulation and menstruation and other investigation of tactile sensitivity of the breast during the cycle found a peak just after mid-cycle and again at menstruation (Robinson and Stone 1977) (Hilgers, Daly and Prebil 1981).

6th Symptom Group - Negative Affect

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Crying	13	14.44%
Loneliness	29	32.22%
Anxiety	18	20%
Restlessness	40	44.44%
Irritability	42	46.66%
Mood Swings	57	63.33%
Tension	25	27.77%

Above presented table shows that most of the women i.e. 44.44% were experiencing of restlessness, 63.33% were experiencing of mood swings, 32.22% were feeling lonely, 28% women were experiencing of tension, 22% women reported that they are experiencing anxiety and 14.44% women were feeling to cry.

This results show that most of the women had reported of their mood swings, irritability, restlessness, loneliness and experiencing of tension. Most of the women from the sample had reported of negative affect of menstruation. Many studies reported that a pre menstrual upsurge referred to negative affect or mood, which include anxiety, irritablity, restlessness and tension (Abplanalp, Donelly and Rose). Some studies found continuing negative mood during menstruation. (Abplanalp, Donelly and Rose 1979). Because our society and culture have always associated menstruations with negative feelings.

7th Symptom Group - Arousal (Positive Effect)

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Affectionate	15	16.66%
Orderliness	35	38.88%
Excitment	13	14.44%
Feelings of well-being	13	15.55%
Bursts of energy, activity	14	16.66%

The analysis shows that 35 women i.e. 38.38% women out of 90, reported about orderliness while other arousal characteristic like affectionate (16.66%), excitment (14.44%), felling of well being i.e. (15.55%) and burst of energy, activity (16.66%) were also reported by the women.

According to Benedek and Rubenstein, when the production of estrogen gradually increases at the beginning of the menstruation cycle, emotions are characteristically outward, active object directed. This tendency which has the biological aim of copulation, is usually accompanied by good feeling of well being and alertness (Bardwick). It has been found that women are affected by the arousal symptom, reason may be that our culture and society potrays the whole concept of menstruation in negative light.

8th Symptom Group - Control

Characteristics of the symptom	Frequencies (out of 90 women)	Percentages
Feeling of suffocation	35	38.88%
Chest pains	17	18.88%
Ringing in the ears	2	2.22%
Heart pounding	15	16.66%
Numbness, tinging	29	32.22%
Blind spots, fuzzy vision	17	8.88%
Giddiness	20	22.24%

The above display table shows that out of 90 women, 35 women i.e. 38.88% reported that they had experienced of suffocation feeling and 29 women reported about their numbness and tingling in their body. 20 women reported about their giddliness. While 17 women (18.88%) 15 women i.e. (16.66%) and again 17 women i.e. (18.88%) have been reported about their problems of Chest paining, Heart pounding and Blind spots and fuzzy vision respectively in their menstruation.

While out of 90 women only 2 women complained about the problem of ringing in the ears which is very negligible.

It shows that feeling of suffocation and numbness were significantly associated with menstruation and other characteristics of the control symptom was least affected.

Conclusion

It is clear that these are considerable physiological and psychological functions which are related to the menstruation. Whether demonstrated by objective measurement, observed by outsider or reported by the women. Who experience them the changes are real whatever the underlying cause.

From the above study we can conclude the following points;

1) It has been observed that most of the women complained of their headache, general ache and pains, fatigue, muscle stiffness and cramps while very few had backache problem from the first symptom of Pain.
2) Women from the sample reported having insomnia, difficulty in concentration, confusion, distractability and lowered motor-co-ordination, only 14 women had the problem of forgetfulness from the second symptom of Concentration.
3) It has been noted that women from the sample showed significant behavioural changes during menstruation they like to stay at home, stay in bed or take naps, decreasing their efficiency and their work performance also lowered during this period. They also avoided social activities which is a negative effect of the menstrual cycle.
4) From the symptom of autonomic reaction, women from the sample reported dizziness or faintness during menstruation and also feeling of hot flashes temperature Nausea, vomiting and sweating.
5) Women complained swelling, weight gain and painful breasts, while very few have reported skin disorders from the symptom of water retention.
6) From the symptoms group of negative effect, most of the women reported having mood swings during menstruation, they become more irritable, restless, feel lonely and come under tension.
7) From the Arousal symptom women liked to be more orderly while other characteristics like affectionate, excitment, feeling of well being, burst of energy were found to be less experienced by the women.
8) From the Control symptom women had problems of giddiness, feeling of suffocation, and numbness. While other characteristics like the experiencing of blind spots or fuzzy vision, heart pondering, chest pain were to be less.

   Thus this study identifies the various physiological, psychological, behavioural and emotional changes which occur during menstruation and to some extend the Arousal symptom has .... reported.

Suggestions :

From the above analysis investigator likes to give some suggestions.

1. Educational institutions and the people who rule them will have to assume the task of teaching the coming generation more adequately and more humanely. So far this job has not done any large scale in India.
2. Not only girls but boys also involved in the process of learning about menstru tion. Because all the facts of life are part of lives that women and men share. Yet this concept is lost on many members of the community. It is necessary to give sex education in a larger scale. Although all the women and men are suppose to educating themselves regarding this experience.

Bibliography :

1) Bardwick, Judith (1971) Psychology of women; a Study of Bio-Cultural Conflicts. Publisher Harper and Row; New York.
2) Donalson, Elaine and Gullahorn, Jeanee (1977) Publisher, John wiley and son, New York.
3) Fonseca, Mabel (1970) Ses and the Teenager, Vikash Publication House New Delhi.
4) Llewellyn - Jones, Derek (1982) Every Women; a Gunaecological guide for life, 3rd, Faber and Faber, London.
5) Snowden, Robert and Christian, Barbara (ed, 1999), Patterns and Perceptions of menstruation; a World Health Organisational Study, Published with co-operation with WHO.
6) Sri Aurobindo and The Mother (1978), "On Women", Published by Sri Aurobindo Society, Pondichery - India.

સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર - SOCIOLOGY OF LITERATURE

- Mrs. Maniben Patel
Dept. of Sociology

સમાજશાસ્ત્ર એ વિકસતું વિજ્ઞાન છે. આજે સમાજશાસ્ત્રમાં ગ્રામીણ-સમાજશાસ્ત્ર, નગર-સમાજશાસ્ત્ર, ધર્મનું-આંદોલનનું સમાજશાસ્ત્ર એમ અનેક પેટાશાખાઓ વિકસી છે. આંકડાશાસ્ત્ર અને હવે કોમ્પ્યુટરના ક્ષેત્રે પણ તેને સ્થાન મળ્યું છે. સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર પણ સમાજશાસ્ત્રની આવીજ એક વિકસતી શાખા છે. સમાજશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં રાખીને સાહિત્યમાં આલેખાયેલાં સમાજજીવનમાં વિવિધ પાસાનું સમાજના માળખા તેમજ મૂલ્યવ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે.

સાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી જ થયો છે. જ્યારથી સાહિત્યનું સામાજિક કે સમાજશાસ્ત્રીય મહત્વ સમજાયું અને સાહિત્યને સામાજિક સર્જન તરીકે સમજવાનો અભિગમ કેળવાયો ત્યારથી સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્‌ભવ થયો છે એમ કહી શકાય. સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર એટલે શું એ સમજતાં પહેલાં સાહિત્યનો સામાજિક સંદર્ભ તેમજ સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ અંગે ટૂંકમાં માહિતી મેળવી લઇએ.

સાહિત્યનો સામાજિક સંદર્ભ - (Social Issue of Literature) :

સાહિત્યનું મહત્વ કે પ્રદાન પ્રાચીન સમયથી જ જોઇ શકાય છે. તેમજ સાહિત્ય અને સમાજપરસ્પર પૂરક અને પોષક હોવાનું પ્રતીત થાય છે, તેમ છતાં સાહિત્ય અને સમાજ પરસ્પર સંકળાયેલા છે એ આખો પ્રશ્ન અત્યારસુધી ચર્ચા-વિચારણાનો જ રહ્યો છે. મોટાભાગના સાહિત્ય વિવેચકો અને સાહિત્યકારો સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધનો વિરોધ કરતા આવ્યા છે. તેથી કલા ખાતર કલા (Art for art sake) જેવો વિચિત્ર અને ન સમજાય તેવો વાદ જાગી ઉઠ્યો છે. કલાના સૌંદર્યવાદીઓ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે. જે આપણને મજા કે આનંદ આપે એવી બધી વસ્તુમાં રોકાવું તે કલા છે. સમાજ માટે કલાનો ભોગ લેવો ન જોઇએ - આવું માનનારો એક વર્ગ આજે પણ એમ માને છે કે કલા સર્જકની અભૂતિમાંથી જન્મે છે. તેઓ સાહિત્ય સામાજિક સર્જન છે એવું સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

આમ આપણા સમાજની કલાએ જે ખોટી દિશા પકડી હતી તેથી કલાના ખરા ધ્યેયને વિસરી જવાયું છે એ હકીકત ટોલ્સટોએ છેક ઇ.સ. ૧૮૯૮ માં તેમના 'What is Art' માં દર્શાવી છે. તેઓ કહે છે કે 'કલા મહાન વસ્તુ છે. તે માત્ર રંજન નથી, પણ જીવન ઘડનાર આમ પરિબળ છે. કલા એ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે મિલન, વિનિમય અને એકતાનું સાધન છે.'

કલાનું અર્થઘટન કરવાના પ્રયત્નો થતાં ધીમે ધીમે કલા-સાહિત્યનું મહત્વ સમજાયું છે. તેથી હવે સમાજનો બીજો એક વર્ગ એમ માનતો થયો છે કે હેતુવિહીન કલા હોઇ શકે

જ નહીં. કલા-સાહિત્ય સર્જનનો ઉદ્દેશ સમાજને આનંદ આપવાનો છે. સાથે સાથે જીવનને સમજવાનો, તેનું અર્થઘટન કરવાનો તેમજ સમાજના કેટલાક મૂલ્યો વિચારોનો સભાનતાપૂર્વક પ્રસાર કરવાનો પણ હોય છે. કેનેથ વોકર પોતાના પુસ્તક 'Philosophy of Form' માં જણાવે છે તેમ સાહિત્યનું પાયાનું કાર્ય માનવીને જીવન જીવવા માટે સજ્જ કરવાનું છે. આલ્બર્ટ ગુરાર્ડના મંતવ્ય પ્રમાણે 'સાહિત્ય એ સંસ્કૃતિનું એક એવું તત્વ છે કે જે તેના સામાજિક જીવનથી પ્રભાવિત થાય છે અને સામાજિક જીવનને પ્રભાવિત પણ કરે છે.' (૧૯૩૫ : ૮ : ૩૩૬)

સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર આભૂષણ નથી કે માત્ર આનંદપમોદનું સાધન પણ નથી પરંતુ પ્રત્યેક સ્વસ્થ સમાજમાં તે માનવજીવન સાથે સંકળાયેલું છે. તેમજ સમાજમાં બનતી માનવક્રિયાઓને સમજવાનો અને તેનું અર્થઘટન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી સાહિત્ય એ જે યુગમાં લખાયું હોય તે યુગનું દર્પણ છે. તે સમયના લોકોની સામાજિક, રાજકિય, આર્થિક અને નૈતિક વિચાર-પ્રક્રિયાના જ્ઞાત અને અજ્ઞાત પરિબળોનું સુંદર ચિત્ર રજૂ કરે છે. કેટલીક વખત આ ચિત્ર સાહિત્યિક કલાકારો દ્વારા એવી રીતે ઉપસાવવામાં આવે છે કે સાહિત્ય એકલું જ સમાજનું, તેના રીતરિવાજોનું, સમાજની જરૂરિયાતો અને હેતુનું સાચું ચિત્ર તેના વાચકોને પૂરું પાડે છે. હેનરી જેમ્સના દર્શાવ્યા પ્રમાણે સાહિત્યિક કલાકાર જીવનના વિવિધ રંગોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને આમ કરતાં તેનાં વાચકોને માનવીના જીવન વિષેનું સમૃદ્ધ-સંગઠિત વિવેચન પૂરું પાડે છે.

કોઝર સાહિત્યનો ફાળો આ રીતે દર્શાવે છે. "Literature though it may also be many other things, is social evidence and testimony. It is a continuous commentary on manners and morals" (1963:2). It will not be exaggeration to say, that trained sensibilities of a novelist or a poet may provide a richer source of social insight than say the dry facts of untrained informant'. (Dr. Neera Desai : presented a paper on Social Issues as Reflected in the 19th Cent. Literature).

શ્રી ગુણવંત શાહે 'સાહિત્યના દર્પણ ધર્મ અને દીપક ધર્મ' નિબંધમાં દર્શાવું છે કે 'સાહિત્યના સામાજિક સંદર્ભ વિષે વિચારતી વખતે એક ગૃહિતને પાયામાં રાખીને ચાલવાનું છે અને તે એકે : Literature not only reflects, it elevates too - સાહિત્ય, માત્ર પરાવર્તન કે પ્રક્ષેપ (Projection) નો ધર્મ બજાવીને બેસી રહે તે ન ચાલે. એણે તો સતત ઉત્કાંત માનવ્યની ખોજ કરતા રહેવાનું છે. સર્જનના કેન્દ્રમાં માનવ ને માનવીની સાંપ્રતિક આકાંક્ષાઓ, વ્યગ્રતાઓ, મર્યાદાઓ અને મથામણો રહેલાં હોય છે. સાહિત્યમાં આ બધાની છબી ઉઠે એ સહજ છે અને અનિવાર્ય પણ છે. સાહિત્યનો દર્પણધર્મ સાંપ્રત સમાજની છબીને પ્રગટ કરતો રહે છે.આમ છતાં સાંપ્રતતાને યથાતય સ્વીકારી લેવાનું સાહિત્યને ન જ પાલવે. દર્પણધર્મ ઉપરાંત સાહિત્યનો દીપકધર્મ પણ હોય છે. જે સર્જન પક્રિયાને અજવાળતો રહે છે. (૧૯૮૧ : ૧૮૮ : ૮૯)

આ ઉપરાંત સાહિત્યદ્વારા સામાજિક વારસો એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીને પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે સાથે સાહિત્ય સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિવર્તન આણવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ રીતે સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ જ નથી તેનાથી કંઇક વિશેષ છે. ઘણીવાર સાહિત્ય જીવનથી પર બનીને ભાવિ જીવનનો માર્ગ પણ સૂચવે છે. સાહિત્યના આ કાર્યના અનુસંધાનમાં ઓસ્કાર વાઇલ્ડે (Oscar Wilde) કહ્યું છે કે સાહિત્ય જીવનની ધારણા હમેંશા કરે છે, તેની કોપી નથી કરતું પરંતુ તેના હેતુ માટે તેને વળાંક આપે છે.

મેથ્યુઆર્નોલ્ડના મતે સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે. સાહિત્ય માણસને આ જગતમાં કેમ જીવવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજાવે છે. જીવનની સંકુલતાને સાહિત્ય દ્વારા પામીને જ કિશોરો જીવનઘડતર કરે છે. મનસુખલાલ ઝવેરી કહે છે. 'સાહિત્ય અને જીવન અન્યોન્યાશ્રયી પણ છે. એકબીજાને આલંબીને ઉછરે છે. મહાન સાહિત્યની પ્રેરણા મહાન જીવનમાં રહી છે, તો મહાન જીવનની પ્રેરણા મહાન સાહિત્યમાં રહી છે.' (૧૯૭૪ : ૫૫૩) સાહિત્યનું નિરૂપણ વાસ્તવિક પ્રતિતીજનક છે કે નહીં તેની તપાસ માટે આપણે સમાજજીવનને જોઇએ છીએ. જીવનનું સ્વાભાવિક આલેખન સાહિત્યમાં અપેક્ષિત છે. જીવનના રોજ-બરોજનાં સામાન્ય-અસામાન્ય બનાવો સાહિત્યમાં કલાત્મકરૂપે આવે છે. ગાંધીયુગની સ્વરાજયની ચળવળ અને સમાજસુધારાની ઘટનાઓ નવલકથા, નાટક, કાવ્યમાં નિરૂપાયા છે. સાહિત્ય એ સમાજનો વહીવંચો છે. સમાજજીવનની સાહિત્યકારે કરેલી સર્જનાત્મક નોંધ છે. સાહિત્ય સમાજનો દસ્તાવેજ નથી, પણ સર્જકના ચિત્તમાં અંકાયેલી સમાજની છબી છે. જયારે સમાજશાસ્ત્ર નહોતું ત્યારે તો સાહિત્ય જ સમાજશાસ્ત્રીય પુરાવા હતા. ઇતિહાસમાં રાજાઓની વાતો લખાતી, કાવ્યમાં પ્રજાની તસ્વીર આલેખાતી. મહાભારતે તેના સમાજના કૌટુંબિક કલેશનું ચિત્ર આપી સમજને ચેતવણી આપી છે, તો રામાયણે સમાજગૃહ વ્યક્તિનું આદર્શ ચિત્રણ રજૂ કરી પ્રેરણા આપી. મધ્યકાળ કે પ્રાચીનકાળના સમાજનો ઐતિહાસિક ચિતાર સાહિત્યમાં મળે છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો સમકાલીન રંગપૂરણી માટે જાણીતાં છે. પ્રેમાનંદે સમાજની એક સંસ્કાર સેવા કરી. શામળે અન્યથા સમાજનું મનોરંજન કર્યું. નર્મદની કવિતા 'સુધારાનું બાઇબલ' ગણાય છે. ગાંધીયુગના સાહિત્યકારોએ સૂક્ષ્મ રીતે ને સ્થૂળ રીતે પણ સમાજસંસ્કરણનો માર્ગ અપનાવ્યો હતો. ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' માં વિશાળ સંસાર ચિત્ર રજૂ કરી કલ્યાણગામનો આદર્શ મૂક્યો. રમણલાલ દેસાઇ અને બીજા કેટલાકની નવલકથાઓ સામાજિક જીવનના પ્રશ્નો, વાસ્તવ અને આદર્શની કૃતિઓ છે. તેમાં સમકાલીન સમાજનું યથાવત ચિત્ર ઉપસે છે. સાહિત્યનો સમાજ પર જેવો તેવો પ્રભાવ નથી. કાલિદાસે નાટકને સમાજના ભિન્ન ભિન્ન થરના ને રુચિના માણસો માટે બહુધા એકમાત્ર સમરાધન કહ્યું છે. નાટક જોઇને બાળવિવાહ તોડી નાખ્યાનો દાખલો સામાજિક છે. પણ તે સાહિત્યના પ્રબળ પ્રભાવનો ઘોતક છે. આજે પણ સમાજનું સાચું જીવંત ચિત્ર સાહિત્યમાં મળે છે. તેથી સાહિત્યમાં નિરૂપાયેલું સમાજજીવન એ સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનનો વિષય

બને છે. (સાહિત્ય વિવેચન : ૫૫૯ : ૧૦)

અહીં સાહિત્યની એ મર્યાદા સ્વીકારવી રહી કે તે સમાજજીવનની ખરી નકલ નથી. સાહિત્ય સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, પણ સાહિત્યમાંનો વાસ્તવ સમાજજીવનનો સાવ વાસ્તવ નથી હોતો. લેખકની દ્રષ્ટિનો મૌલિક ઉમેરો તેમાં હોય છે. હકીકત (fact) અને સાહિત્ય વચ્ચે ઘણીવારફેર હોય છે. તેમ છતાં એ સાચું છે કે સાહિત્યકાર સામાજિક જીવ છે, તેથી સમાજનું મુખ બની શકે છે. પો. આર. જી. કોલિંગવૂડે કહ્યું છે કે 'પોતાનામાંના કશાકના વિકાસથી જ સાહિત્યકાર થવાતું નથી. સમાજમાં રહેવાથી જ કવિ કે સાહિત્યકાર થવાય છે. કલાનું મૂલ્ય તે કલાકારને પ્રગટ કરે તેમાં નહિ, પણ આપણને પ્રગટ કરે તેમાં છે. કલા સમાજવતી થતું સામૂહિક કાર્ય છે.' (સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યનો' ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન : ૬૬ :)

સમાજના ઉત્થાન, પતન માટે સાહિત્ય ઘણીવાર જવાબદાર હોય છે. કટોકટીના સમયે સાહિત્યિક કલાકારે રાષ્ટ્રમાં જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય પણ કર્યું છે. સમાજના યુગે યુગે તેનો પ્રતિનિધિ સાહિત્યકાર પાડ્યો છે. સમાજને પોતાની અભિવ્યક્તિને મનોરંજન માટે કોઇને કોઇ સાહિત્યસ્વરૂપ તો હોય છે. સમાજની વસ્તુસ્થિતિ, મનોદશા, ભાવનાઓ વગેરે સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય છે., તો સાહિત્યકારની ભાવનાઓ સમાજમાં પ્રસરી જાય છે. સમાજસુધારાની ચળવળોએ સાહિત્યને સમાજની નજીક લાવી દીધું છે. સાહિત્યનો સમાજસેવાના, સુધારાના સાધન તરીકે ઉપયોગ થાય છે. જેઓ સમાજજીવનના જ્યોતિર્ધર છે તેઓ સાહિત્યનો તે માટે ઉપયોગ કરવાના જ. જો સાહિત્યિક કલાકાર એમ સમજે કે સાહિત્ય એ સમાજની વાસ્તવિકતા અને સામાજિક પરિવર્તન માટે ઉપયોગી છે તો તેની કૃતિ ફળદાયી બની શકે છે. સામાજિક પાયાને પડકારવા માટેના સભાનતાપૂર્વકના પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો સાહિત્ય સામાજિક સંદર્ભ રજૂ કરે છે. પંડિતયુગના અથવા સ્વતંત્રતા પછીના સાહિત્ય વિષે આપણે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકીએ પરંતુ ૧૯મી સદીનું સાહિત્ય અથવા ગાંધીયુગનું કે કેટલુંક દલિત સાહિત્ય સામાજિક અને રાજકીય જુલમને અનુલક્ષીને છે. ગુજરાતના મધ્યયુગના સંતો, ૧૯મી સદીના કવિઓ અને લેખકોએ સાહિત્યનો સામાજિક વાસ્તવિકતા રજૂ કરવાના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. ૧૯મી સદીના સાહિત્યમાંથી સમાજની ઘટનાઓ - બનાવોના સંખ્યાબંધ સંદર્ભો જોવા મળે છે. દુર્ગારામ, નર્મદ, દલપત, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ વગેરેનાં લખાણો વાંચવાથી પરિવર્તન પામતા સામાજિક વલણોનું આંતરિક દર્શન થાય છે. લીઓ લોવેન્થલ તેમના 'Literature & the image of man' માં દર્શાવે છે તેમ સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઘણા બધા સામાજિક અર્થો સૂચવે છે અને સમાજ પ્રત્યેના માનવીના ઝોકનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. આઝાદી પછી વિકસતા કથા સાહિત્ય, નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા વગેરેના સંદર્ભમાં પણ કહી શકાય કે તે પણ માનવસમાજના કેટલાંક પાસાંઓને અભિવ્યક્ત કરે છે. માનવવાસ્તવની લાક્ષણિકતા અંગે પોતાનાં કેટલાંક મૂલ્યાત્મક વિધાનો ભારપૂર્વક કરે છે. જેમ કે કુંદનિકા કાપડીયાની 'સાત પગલાં આકાશમાં' નારીવાદની ઝલક છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દશકામાં

લખાયેલી આ નવલકથામાં પુરુષ પ્રધાન સમાજ રચનામાં કહેવાતા ભદ્ર સમાજની સ્ત્રીના દરજ્જાનું કંઈક સાચું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે.

સાહિત્ય સમાજજીવનને સમજવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમાજજીવનના ધબકારને પ્રતિબિંબ કરી તે અંગે પણ આપણી સંવેદના અને સભાનતા ખીલવે છે. એટલું જ નહિ પણ સમાજનાં વિવિધ વર્ગો, સ્તરો, જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ અંગે આપણી સમજ વધારે છે. સમાજની દેખીતી ઘટનાઓની સાથે સાથે સમાજમાં બનતી કેટલીક આંતરિક હકીકતો જાણવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. તેથી જ વ્યક્તિના વર્તનની આંતરિક હકીકતો જાણવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. તેથી જ વ્યક્તિના વર્તનની આંતરિક બાબતો અને સમાજની અમૂર્ત હકીકતો મેળવવા મનોવૈજ્ઞાનિકો અને સમાજ શાસ્ત્રીઓ T.A.T. અને રોચાર્શ જેવી પક્ષે-પણ પયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે. સમાજની જટિલ વાસ્તવિકતા સમજવાને જ્ઞાન મેળવવા માટેના બધા જ પ્રાપ્તિસ્થાનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના રહસ્યો શોધી કાઢવા તેમજ સમાજની આંતરિક બાબતો જાણવા માટે સાહિત્યિક માહિતીનો સાધન-સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય તે હવે સમજાયું છે. જો કે સાહિત્યિક આંતર દર્શન વૈજ્ઞાનિક, અનુભવાત્મક પૃથ્થકરણના પર્યાય તરીકે ન વાપરી શકાય. તેમ છતાં અનુભવાત્મક અભ્યાસોની હરોળમાં તેને સ્થાન જરૂર આપી શકાય. કારણકે સમાજની કેટલીક આંતરિક હકીકતો અનુભવાત્મક અભ્યાસોથી નથી મેળવી શકાતી જે સાહિત્યિક આંતરદર્શનથી મેળવી શકાય છે. વળી સાહિત્ય સમાજની જટીલ વાસ્તવિકતાને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે સમાજશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી એવી સમૃદ્ધ માહિતી પૂરી પાડે છે.

સાહિત્ય સામાજિક પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલું હોવાથી અથવા બદલતા સામાજિક પ્રવાહોથી લેખકો પરિચિત હોવાથી તેમના લખાણોમાં સમાજનું પ્રતિબિંબ પાડી શકે છે. નિબંધો અને કવિતા જેવા સ્વરૂપો કરતાં નાટકો અને નવલકથાઓ તપાસીએ તો સમાજનું સંવેદનશીલ ચિત્ર મળી શકે એમ છે.

સાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ :-

સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યનું સામાજિક મહત્વ સ્વીકારે છે. સમાજની જટિલ વાસ્તવિકતાને સમજવા સાહિત્યનો એક માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યકૃતિઓમાંથી સમાજજીવનનાં વિવિધ પાસાં અંગેની માહિતી એકઠી કરે છે. સાથે સાથે સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્ય અને સમાજને પરસ્પરના સંદર્ભમાં જુએ છે. Sociology of Literature and Drama માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે :

Literature is an attempt to make sense of our lives. Sociology is an attempt to make sense of the ways in which we live our lives. (1973 : Introduction : 9)

સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યને એક માનવીય સામાજિક સર્જન તરીકે સમજવાનો પ્રયત્ન

કરે છે, અને સાહિત્ય સર્જનની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાને સમજવા ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્ર માનવસમાજ છે. સમાજશાસ્ત્રના મતે માનવજીવન મૂળભૂત રીતે સામાજિક હોઇ કલા અને સાહિત્યરૂપી સર્જન પણ સામાજિક માનવીનું સર્જન છે.

સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ સાહિત્યસર્જનને સમજવા નીચેની બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવા આગ્રહ રાખે છે.

સાહિત્યકૃતિ કયા સમાજમાં અને કયે સમયે સર્જન પામે છે. તે મહત્વનું છે જે સમાજના વ્યાપક માળખામાં સાહિત્યનું સર્જન થાય છે તે સમય સમાજના માળખા અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણની સર્વાંગી પાર્શ્વભૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખી સાહિત્યને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. સાહિત્યકાર, સામાજિક પરિબળોથી ઘડાયેલો સમાજનો સભ્ય છે. સામાજિકરણની પ્રક્રિયા દરમ્યાન જે સામાજિક જૂથોની અસર નીચે આવે છે તે જૂથોનો સામાજિક દરજ્જો તેને મળે છે. જે કુટુંબ, જ્ઞાતિ, વર્ગ, સામાજિક સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં જીવે છે. તેની અસરો તે પામે છે. જે અસરો તેના સર્જનને રંગે છે. એટલે તે સર્વના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સાહિત્યકાર અને તેની કૃતિને સમજી શકાય.

સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ સાહિત્યને સામાજિક સભાનતાનો એક પ્રકાર ગણે છે. જે વાસ્તવિક જીવનના કેટલાંક પાસાંને પ્રતિબિંબ કરે છે. કાર્લઓગલ્સવી નામના સાહિત્યના અભ્યાસીના શબ્દોમાં જોઇએ તો, "Novel or short story implies world, makes assertion about the nature of reality, embody summations, prophesies and demands which are manitest in the very process of selection of material and assumption of slinces". (પરબ : અંક ૨-૩ : ૧૯૮૩) : P : 7-8)

આ ઉપરાંત સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યકૃતિને સાહિત્યકાર, સાહિત્યકૃતિ માટે જરૂરી વસ્તુ, સાહિત્ય સર્જન પાછળનો ઉદ્દેશ, તેનો ભોકતાવર્ગ, સાહિત્યકૃતિના સર્જનનો સમયકાળ ભાષાશૈલી, સાહિત્યિક ઘોરણો જેવા કેટલાંક તત્વોના ગૂંફનનો પરિપાક ગણે છે. સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યને એક સામાજિક સર્જન છે એમ પ્રસ્થાપિત કરે છે, ત્યારે તે સાહિત્યકૃતિના આવાં કેટલાંક મૂળભૂત ઘટકો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ડૉ. એ. આર. દેસાઇ એ દર્શાવ્યું છે તેમ સાહિત્યને સામાજિક સર્જન તરીકે સમજવાનો યત્ન થશે તો ઘણી અર્થવગરની વૈયક્તિક કક્ષાએ ઉતરી પડતી ગમા-અણગમા અને પૂર્વગ્રહયુક્ત ચર્ચાયો ટાળી શકાશે, અને આમ થશે તો સાહિત્ય -સર્જનનું સામાજિકપણું વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે. માનવજાતના ઉદ્‌ભવથી માંડી આજ સુધીના વિવિધ સમાજોમાં વિકસેલા અને હજુ પણ વિકસતા જતા વિપુલ સાહિત્ય-સર્જનને ઓળખવાનું, વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસનું એક મહત્વનું ક્ષેત્ર છે. માનવજીવનમાં વિકસતી કલા-સાહિત્યસર્જન જેવી પ્રવૃત્તિનું કાર્ય શું છે, એ પ્રશ્ન

પણ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં એક પાયાનો પ્રશ્ન છે.

સાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી સાહિત્યનો અભ્યાસ કઇ રીતે કરી શકાય તે દર્શાવે છે, પરંતુ તેનો ચર્ચા અહીં લંબાવતા હવે પછી સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્ર વિષે ટૂંકમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર :- (Sociology of Literature)

સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્રએ સમાજશાસ્ત્રની એક વિકસતી પેટા શાખા છે. તે માનવીના સમાજજીવન સાથે સંબંધિત એવી ઘટનાઓ તથા વિભિન્ન વર્તનવ્યવહારોનું અધ્યયનકાર્ય કરે છે. સાહિત્યનાં આલેખનની વિષય-સામગ્રી સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનું અભ્યાસક્ષેત્ર બને છે. સાહિત્યમાં રજૂ થતાં સમાજજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓનું સમાજશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં રાખીને વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સાહિત્યને સમાજના સંદર્ભમાં જોવું અને સમાજ ઉપર સાહિત્યની અસર આકારવી તે તેનું કાર્યક્ષેત્ર છે.

સાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી જ શરૂ થયો છે. સાંસ્કૃતિના આ પાસાંનો અભ્યાસ પરંપરાગત રીતે કલાના ઇતિહાસકારો અને કલાના ફિલસૂફો કરતા આવ્યા છે. પરંતુ સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અન્વેષણથી સમાજશાસ્ત્રના કેટલાક મૂળભૂત તત્વો જેવાકે સામાજિક આંતરક્રિયા, જૂથ, વિવિધ સંસ્થાઓ અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન તેમજ સામાજિક ઘટનાઓ જેવા વિષયોનો અભ્યાસ શક્ય બને છે.

સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસનો વિશાળ અર્થ કરતાં સાહિત્યકાર, તેની દુનિયા અને તેની કૃતિ એમ કહીએ તો સામાજિક માળખું અને સામાજિક પરિવર્તન એ બંનેને સમજવા માટે આવું અધ્યયન સારો ફાળો આપી શકે. સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસોએ માત્ર કલાકૃતિના સર્જન પર સમાજની અસરોનો જ વિચાર કરવાનો હોતો નથી. પણ કલાકૃતિ પરત્વે સમજૂથો કેવી અને કેટલી અભિમુખતા ધરાવે છે. તેનો પણ વિચાર કરવાનો હોય છે.

સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતી વખતે સમાજશાસ્ત્રીને એક મુશ્કેલ સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે છે. તે સુબધ્ધ કલાની કઇ કૃતિઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે તે ઠરાવવાની તથા કલાના ઐતિહાસિક વિકાસમાં તેનું સ્થાન નક્કી કરવાની છે.

કલાસાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રની એક વ્યવહારિક મુશ્કેલી એ છે કે ઘણીવાર તેને કલાકાર કે સાહિત્યકાર દ્વારા પોતાની જાતના તથા પોતાની કૃતિઓના પરલક્ષી પરીક્ષણ પ્રત્યેનો અસહિષ્ણુતાનો સામનો કરવો પડે છે. રચનાકારોના અભ્યાસમાં નાશને આવી મુશ્કેલી નડી હતી. છેવટે કલાનો અભ્યાસ કરતા સમાજશાસ્ત્રીને કલા શબ્દમાં કઇ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઇ શકે છે. તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું તો રહે જ છે. આમ તો તમામ પ્રકારની કલાનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર ગણી શકાય. પરંતુ અભ્યાસની સુગમતા ખાતર સંસ્કારના આ ફલકને

લલિતકલાઓ, આયાજિતકલાઓ, પ્રયોજિત કલાઓ અને લોકભોગ્ય કલાઓ એમ વિભાગોમાં વહેંચીને અભ્યાસ કરવાના પ્રયાસો થયા છે. જુદી જુદી શાખાના વિદ્વાનો દ્વારા વિવિધ કલાઓનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવો જરૂરી છે. તે હવે સ્વીકારાયું છે. સાહિત્ય સર્જન પાછળની જીવનદ્રષ્ટિ, પસંદ થયેલી વસ્તુ કે સામગ્રી, સ્વરૂપ કે આકાર ટૂંકમાં કલા સાહિત્યને મૂલવવા ક્યા માપદંડો અને કસોટીઓ અપનાવવાં જોઇએ એ પ્રશ્ન પણ સમાજશાસ્ત્રને રહ્યો છે. જો કે આ જાતના અભ્યાસો વિકસાવવા માટે સમાજશાસ્ત્રે કેટલીક નક્કર ભૂમિકાઓની માંડણી કરી છે. સમાજશાસ્ત્રે વર્ગીકરણની પદ્ધતિઓ અને માપદંડો અંગે પણ કેટલાંક વિધાનો કર્યા છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ સાહિત્ય સર્જનના માનવજીવનના સંદર્ભમાં કાર્યો અંગે પણ મહત્વનાં સૂચનો કર્યા છે. સમાજશાસ્ત્ર આ રીતે સાહિત્ય-સર્જનને ઓળખવા વર્ણનાત્મકતાથી તત્વદર્શનથી કક્ષાના ગહન અભ્યાસો વિકસાવતું જાય છે. સાહિત્યને સામાજિક સર્જન ગણવા પાછળ આ શાસ્ત્રનું નિરીક્ષણ એ જ એનું પાયાનું પ્રદાન છે. સાહિત્ય-સર્જન અંગેના સમાજશાસ્ત્રના વિવિધ અભ્યાસ પ્રવાહો સમાજશાસ્ત્રના એક શારત તરીકેના વ્યાપ અને ઊંડાણનો ખ્યાલ આપે છે. (- અંને સાહિત્ય ૧૯૧ : ૧૯૨)

સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી કામ કરતું સામાજિક વિજ્ઞાન હોઇ તેના અભ્યાસક્ષેત્રની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ ઉભી થાય છે. જેમ કે આલેખનોમાં કપોલકલ્પિત ઉડ્ડયનવાળાં વર્ણનો અને માત્ર આદર્શોની પારલૌકિક રજૂઆતવાળાં વર્ણનો વાસ્તવિકતાથી પર હોય ત્યારે તેનું વિશ્લેષણ ઉપયોગી બનતું નથી. તેથી એ પ્રકારનાં આલેખનો છોડી વાસ્તવિકતાના તથ્યો ઉપર કેન્દ્રિત થઇ સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયનકાર્ય કરવામાં આવે છે. તેની વ્યાખ્યા, તેની વ્યાપ અને તેની વિષય-મર્યાદાની બાબતમાં વાદવિવાદ ચાલી વહ્યો છે. એક અર્થમાં તે વૈજ્ઞાનિકતતાના માર્ગે સ્વાભાવિક છે. દરેક નવજાત ગણાતા વિજ્ઞાનનું કાર્યક્ષેત્ર એ પ્રકારની મથામણમાંથી પસાર થયા પછી જ પોતાનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે.

આ વિજ્ઞાનશાખા વિકસતી અવસ્થામાંથી પુખ્તતા પામી ચૂકી છે. પરંતુ તેના અભ્યાસક્ષેત્ર અંગે હજી કોઇ પણ પ્રકારની હદરેખાના ચુસ્ત નિયમો અપાયા નથી. એટલે અત્યારે તો સમાજજીવનને આલેખતા કે વ્યક્ત કરતાં સાહિત્યસ્વરૂપો જ માત્ર તેનું કાર્યક્ષેત્ર ગણાય છે. તેમાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન, સંસ્કૃત કે પાકૃત, વિકસતિ કે પરંપરાગત એવા હેતુલથી ખ્યાલોથી દૂર રહીને માત્ર માનવીય સમાજજીવનનાં સાહિત્યિક આલેખનોનો ભારતીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ થઇ રહ્યો છે. (૧૯૮૩ : ૧) બાર્નેટ દર્શાવે છે કે, કલા સાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી શરૂ થયો છે, અને તેની સિદ્ધિ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. અભ્યાસનું આ ક્ષેત્ર એકંદરે કલા પ્રત્યેના દ્રષ્ટિબિંદુ કે વલણોને આવરે છે, જેમાં ચોક્કસ વિષયવસ્તુ, અન્વેષણની સર્વસામાન્ય પદ્ધતિઓ અને સુવ્યવસ્થિત સંદર્ભ માળખાવાળા સર્વસ્વીકૃત અભ્યાસક્ષેત્રનું સ્થાન હજુ તેને પ્રાપ્ત થયું નથી. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોમાં સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ અધ્યયન કરતા

કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથોનું પ્રકાશન થયું હોવા છતાં ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિ હજુ ચાલી રહી છે. (કલાનું સમાજશાસ્ત્ર : ૪) તેમ છતાં આ હજુ વિકસતું વિજ્ઞાન હોવાથી જેમ જેમ તેનો વિકાસ થશે તેમ તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત બનશે. આજે સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ ક્ષેત્રે સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો અલગ અલગ અભ્યાસ વિકસાવીને તેનાં ક્ષેત્રો અંગેના નિયમો અને પદ્ધતિઓ ઘડવાના જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. તે ઉપરથી એવી ધારણા બંધાય છે કે તેનું સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ એવું સંશોધન ક્ષેત્ર રચવાની પૂરેપૂરી શક્યતા છે. મૂર (૧૯૫૧) અને બેનોર્ડ (૧૯૫૨) ની ધારણાઓએ આ શાખાના વિકાસ અંગે દિશા ચીંધી છે. બીજી બાજુ સાહિત્યિક વિવેચનક્ષેત્રે કૃતિના કલાવિધાનની ચર્ચા સાથે સામાજિક ઘટનાઓનું અવલોકન કરવાનું વલણ બહાર આવી રહ્યું છે. તે દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહિત્ય માત્ર કલા નથી, પણ સામાજિક સર્જન છે. એટલે અન્ય સામાજિક શાસ્ત્રોના અધ્યયનક્ષેત્ર સાથેના તેના સુગ્રથિત સંબંધો તપાસવાનું કાર્ય અનિવાર્ય ગણાવા લાગ્યું છે. તે માર્ગે થયેલા પ્રયાસોમાં સ્કોટ (૧૯૬૨ : ૧૨૩) અને વોટ્સન (૧૯૧૯ : ૧૭૨) ના પ્રયાસો નોંધપાત્ર છે. આ પ્રયાસોનો વિકાસ થતાં એમાંથી સાહિત્યના વિવેચનક્ષેત્રે સાહિત્યનાં સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયન ક્ષેત્રને સ્થાન મળવાની પૂરી સંભાવના છે.

આજકાલ પ્રસિદ્ધ થતા અભ્યાસોના આધારે જોવા મળે છે કે સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્રની એક પેટાશાખા રૂપે વિકસી રહ્યું છે. હો કાર્ટ (૧૯૪૮ : ૫૪૬) ગિટલટ (૧૯૫૭ : ૫૬૨), વિલ્સન (૧૯૬૪ : ૨૯૯), મેકેન્ઝિ (૧૯૬૬), મર્ટન (૧૯૬૫ : ૧૯૭) વગેરેનાં સંપાદિત પુસ્તકોમાંના કલા અને સાહિત્ય અંગેના લેખો સમાજશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસની કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મિલ્ટન, બાર્નેટ, બોગાર્ડસ, બાર્બરા, ડીગેનડોરોથીયેસ્ટ, ડીકેલ, રોબર્ટસેન, ડાઉનર, ડંકનભુજ, હોફમેન, ફેડરીક, જે લાર્સન્સ, સેશૌલઇ, લેકોક, જે.પી., અર્નેસ્ટ જે વિન્સેન્ટ, મેરવીન, વગેરે વિદ્વાનોના લેખો, સંશોધન ગ્રંથો, સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્ર માટે ઘણી માહિતી પૂરી પાડે છે. આમ હવે સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રના સંશોધન લેખો અને પુસ્તકો બહાર આવી રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનો સંબંધ સામાજિક ભૂમિકા સાથે હોવાથી અને તેનું કાર્ય સાહિત્ય અને સમાજને સાંકળવાનું હોવાથી તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત કહી શકાય. તેના અધ્યયન કાળને કોઇ સ્થળકાળના બંધન નથી. જગતવ્યાપી એવાં માનવીના સમાજજીવનનાં સાહિત્યિક આલેખનનોનું અધ્યયન સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર બની રહે છે.

સમાજ અને સાહિત્યનો સંબંધ સૌ પ્રથમ પશ્ચિમમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સમાજજીવનને ઓળખવા મળતા પશ્ચિમના સમાજ અભ્યાસીઓ, કલા તથા સાહિત્યની સર્જનાત્મકતાની શક્તિ અને ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન કરવા મથતા ત્યાંના રસમીમાંસકો અને વિવેચકો સાહિત્ય અને સમાજ વચ્ચેના ગાઢ સંબંધને સ્વીકારે છે. ધીરે ધીરે પશ્ચિમ સિવાય અન્યત્ર પણ આવો અભિગમ વિકસતો જાય છે. (૧૯૭૫ : ૧૭૭)

પશ્ચિમમાં સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ :-

સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રને એક સ્વતંત્ર શાખા તરીકે તાજેતરમાં જ સ્થાન મળ્યું છે.

જોકે સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયનનો પ્રારંભ કલાના સમાજશાસ્ત્રના એકભાગ રૂપે પશ્ચિમમાં થયો છે. પ્રો. જેમ્સ એચ. બાર્નેટ અને પ્રો. ડેવિડ પિટમેન આ બંને વિદ્વાનોએ કલાના સમાજશાસ્ત્રને પોતાનાં આગવા અભ્યાસ તરીકે વિકસાવ્યું છે.

પો. બાર્નેટનો 'કલાનું સમાજશાસ્ત્ર' લેખ આજે સમાજશાસ્ત્રીય ઢબે કલાનો અભ્યાસ કેવી રીતે વિકસ્યો તેમજ અમેરિકામાં આજે એ ઢબે કલાના ક્યા પ્રકારના અભ્યાસો થઈ રહ્યા છે, તેનો એક બહુ જ આદર પામેલો સંલિપ્ત અહેવાલ છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ કલાસર્જનને સામાજિક સર્જન, સામાજિક પ્રવૃત્તિ શા માટે કહે છે, સામાજિક પ્રવૃત્તિ તરીકે એ સમાજની વ્યવસ્થા કેવી રીતે બને છે, તેનું બયાન કરે છે. તેઓ રચના-કાર્ય, શાખાના સંદર્ભમાં કલાને સામાજિક વ્યવસ્થામાં અમુક વિશિષ્ટ કાર્ય કરતી સામાજિક સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કલાને સમાજકિ સર્જન કેમ કહેવામાં આવે છે અને તેનો અભ્યાસ સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ શા માટે કરવો જોઈએ તે અંગે વિદ્યાન કરતાં પ્રો. બાર્નેટ કલા પ્રવૃત્તિમાં કલાકાર, કલાસર્જન માટે જરૂરી સાધનસામગ્રી તેમજ કલાનો ઉપભોગ કરનાર સામાજિક જૂથો જેવા લક્ષણો ઉપર ભાર મૂકે છે.

ઈ.સ. ૧૭૯૬ માં સો પ્રથમવાર સાહિત્યવિષયક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસનો દ્રષ્ટિકોણ બોનાલ્ડે આપ્યો. તેમના મંતવ્ય પ્રમાણે સામાજિક રચના તંત્રના વિવિધ પાસાંઓ જેવા કે કૌટુંબિક સંબંધો, વર્ગસંઘર્ષ, લગ્નવિચ્છેદ અંગે યોગ્ય વલણ, વસતિવિષયક ગોઠવણ વગેરે બાબતોનાં સીધાં પ્રતિબિંબો સાહિત્ય ઝીલે છે.

૧૯મી સદીમાં કલાના સમાજશાસ્ત્રનાં બૌદ્ધિક ચિંતનો શરૂ થયાં, મેડમ ડી. સ્ટેઈલ, કાર્લમાર્કસ, સ્પેન્સર તેમજ મેરી ગુયેગુ જેવી પ્રભાવશાળી વ્યકિતઓએ આ ક્ષેત્રમાં ફાળો આપ્યો છે. મેડમ ડી. સ્ટેઈલે જાતિ અને આબોહવાના સંબંધોનો સાહિત્ય પર અસર અને સ્ત્રી તથા ધર્મની કલા પર થયેલ અસરની ચર્ચા કરે છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે સામાજિક પરિસ્થિતિમાંના મહત્વના પરિવર્તનોને સાહિત્યમાં આલેખવા જોઈએ. (કલાનું સમાજશાસ્ત્ર : ૭)

કલા અને સમાજના સંબંધોને લગતાં કાર્લમાર્કસનાં ઈ.સ. ૧૮૪૫ નાં લખાણોએ આ ક્ષેત્રમાં વધારે ચોક્કસ વિચારણા રજૂ કરી છે. માર્કસનું માનવું હતું કે કોઈપણ ચોક્કસ સમયે ઉત્પાદનની જે પદ્ધતિ અભિતત્વમાં હોય તે સમાજની કલાની શૈલી અને તેનાં વિષયવસ્તુને નક્કી કરે છે. વર્ગસ્થિતિ અને દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે કલાની બાબતમાં પણ ગમા-અણગમા બદલાતા રહે છે. આ સમજવા માટે તેમણે ઈગ્લેંડની શ્રમજીવી અને ગમીર વર્ગનાં રુચિભેદનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. સંગીતની બાબતમાં વર્ગભેદ પ્રમાણે રૂચિભેદની જે વાત માર્કસે કરી છે તે અલબત્ત સાચી છે પણ તે અંગે તેણે આપેલાં કારણો જેઓ સામાજિક પરિવર્તન વિશેની માર્કસની વિચારસરણી સ્વીકારતા હોય તેમને જ સંતોષ આપે તેમ છે. આમ છતાં કલા અને સમાજના પરસ્પર સંબંધોનું માર્કસ કરેલું વિશ્લેષણ મૂલ્યવાન છે. કારણ કે કલા પર સમાજના જે પાસાની અસર થવાનો સંભવ છે તેને એ

વિશ્લેષણ તારવી આપે છે. માર્કસના સમાજશાસ્ત્રને બૌદ્ધિક રીતે અનુસરતા ઘણા વિદ્વાનો કલાના અભ્યાસમાં આ દ્રષ્ટિબિંદુનો સ્વીકાર કરે છે. સમાજના અર્થતંત્રનું પ્રતિબિંબ કલામાં પડે છે એ માર્કસનો સિદ્ધાંત ઈ.સ. ૧૮૯૩ માં 'Beginning of Art' નામના પુસ્તકમાં અર્નેસ્ટ ગ્રુઝે રજૂ કર્યો. તેમજ તેમણે કલાના સામાજિક કાર્યની ચર્ચા કરી છે.

ઈ.સ. ૧૮૭૧ માં ટેઈને સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધોનું સૈધ્ધાંતિક અર્થઘટન કર્યું છે. કલાત્મક સર્જન માટે જરૂરી એવી માનસિક અવસ્થા નિપજાવવાને માટે જરૂરી એવા સામાજિક માધ્યમને તેઓ વિશેષ મહત્વ આપે છે. તેણે એક વિશ્લેષણાત્મક કારિકાનો ઉપયોગ કર્યો જે જાતિ-વાતાવરણ-સમય નામે જાણીતી છે. આ ફોર્મ્યુલાનો ચોક્કસાઇ પૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કલા અને સમાજના સંબંધ અંગે સંશોધનકર્તાને જે બૌદ્ધિક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. તે દૂર થઇ શકે. કલાકારના સમાજ સાથેના સંબંધો અને અન્ય કલાકારો સાથેના સંબંધો તેમજ સમાજ કલાકારના સર્જનાત્મક અવિષ્કારને જે રીતે અસર પહોંચાડે છે. તેની ચર્ચા કરનાર વિવેચકોમાં ટેઇન સર્વપ્રથમ હતો. તેમનો શરૂઆતનો પ્રયાસ હોઇ ઘણી મર્યાદાઓ હતી. છતાં સાહિત્યના સામાજિક અર્થઘટન પર ટેઇનનો ઘણો પ્રભાવ છે.

૧૯મી સદીનો બીજો ફ્રેન્ચ વિદ્વાન જેઇને મેરી ગુયેગુ ઈ.સ. ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયેલો 'Art from the view of sociology' માં પોતાની વિચારણા રજૂ કરે છે. તે માને છે કે સામાજિક સંગઢન કલાકૃતિમાં ઉપયોજાતું હોય છે. તેના મતે મહાન કલા હંમેશાં સામાજિક જ હોઇ શકે. પ્લીખોનોવે (૧૮૯૯) સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધો વચ્ચે વૈજ્ઞાનિક અભિગમો કઇ રીતે કામ કરતા રહે છે તે સમજાવવા પ્રયાસ કરેલો. તેનો મત હતો કે સાહિત્યના અભ્યાસની મુખ્ય દિશા સમાજશાસ્ત્રીય હોઇ શકે. ૧૯મી સદીના સંધ્યાકાળે સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધને તપાસનારાઓમાં આ બંનેને (ગુયેગુ અને પ્લીખોનોવ) આ વિષયનાં અભ્યાસીઓ વિશેષ યાદ કરે છે.

આમ ૧૯મી સદી દરમિયાન કેટલીક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓએ સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધને ઉકેલવા મથામણ કરી હતી. આ અંગેના તેમના ઉકેલો જો કે જુદા જુદા હતા. પરંતુ સમાજ અને સંસ્કૃતિ એકબીજા સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલાં છે તે વાતનો સર્વેએ સ્વીકાર કર્યો છે. જો કે સમાજસંસ્કૃતિ વચ્ચેના આ સંબંધનું સ્વરૂપ સર્વાશે સ્પષ્ટ થયું નથી. ઘણીખરી ચર્ચાઓ તાત્વિક અને વિવાદાસ્પદ છે. ટેઇને અને ગ્રુઝે જો કે તટસ્થ સંશોધનના પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમના પ્રયત્નોએ સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ પરત્વે નવા દ્રષ્ટિકોણ આપ્યા હતા. તેમ છતાં આ અભ્યાસીઓ ચોક્કસ પદ્ધતિ દર્શાવી શક્યા ન હતા. તેથી નવા દ્રષ્ટિકોણ, પદ્ધતિ અને પ્રશ્નને અવનવી રીતે તપાસવાનું કામ વીસમી સદીના વિદ્વાનોના ફાળે આપ્યું હતું.

૨૦મી સદી દરમિયાન પણ સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધ વિશે સમાજશાસ્ત્રીય રસ ચાલુ રહ્યો. યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનો આ ક્ષેત્રમાં સૈધ્ધાંતિક ચર્ચા અને વિશિષ્ટ સંશોધનો કરતા રહ્યા છે.

બીજી બાજુ ૨૦મી સદીના પ્રારંભે સામાજિક વિજ્ઞાનોના અભ્યાસમાં વિવિધ અભ્યાસપદ્ધતિઓ યોજીને આ વિજ્ઞાનોની અનેક પેટાશાખાઓ વિકસતી હતી. સમાજશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે પણ વિકસેલી અનેક પેટા-શાખાઓમાંની એક તે કલાના સમાજશાસ્ત્રમાંથી સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર શાખા તરીકે થયેલો વિકાસ.

સમાજશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને અમેરિકામાં કલા સાહિત્યના અભ્યાસો થયા છે. મેક્સવેબર, લાલા, બામનસ્ટેટ, લેવીન, શુકીંગ, સોરોકીન, મુલર, વિલ્સન, નાશા, કોલાની, ઈગ્લીસ, બેટેલ્સન, સોલ્ટર, આલબ્રેચ અને લોવેન્થલ વગેરેના વિસ્તૃત તેમજ મર્યાદિત અભ્યાસો ઉલ્લેખનીય છે.

યુરોપના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોમાં મેક્સવેબર, ચાર્લ્સ લાર્લા, બામનસ્ટેર અને લેવિન-શુકિંગના પ્રયત્નોમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિબિંદુથી પ્રશ્નોને સમજવાનું પરંપરાગત માનસ દેખાય છે. તેમ છતાં લાર્લાનો ગ્રંથ કલાના સર્વગાહી સમાજશાસ્ત્રના વિકાસ માટેનું માળખું રજૂ કરે છે. તેમણે કલાનું પરીક્ષણ સામાજિક પરિબળોના સંદર્ભમાં કર્યું હતું, અને કલાકારના સામાજિકકાર્યનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું.

કેટલાક અમેરીકન સમાજશાસ્ત્રીઓએ કલાના સમાજશાસ્ત્રમાં કેટલીક નવી સંશોધનપદ્ધતિઓ વિકસાવી છે. ઓરોકીને કલાનો અભ્યાસ તેના વિવિધ ઐતિહાસિક પ્રકાશનો દ્વારા કર્યો છે. કલાનું પરીક્ષણ - કલા સામાજિક વ્યવસ્થા સાથે કાર્યકરણ ભાવે કઈ રીતે સંકળાયેલી છે તે જોવા માટે તેમજ સાસ્કૃતિક સંગઠન અને પરિવર્તનની સર્વસાધારણ પ્રક્રિયાને જાણ મેળવવા માટે કરે છે. ત્યાં સુધી સોરોકીનનું લખાણ કલાઓ વિશે ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી સારા પ્રમાણમાં રજૂ કરે છે, ને મર્યાદિત ચોક્કસ પ્રશ્નો વિશે સંશોધન કરવા માગતા સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે આ માહિતી જરૂરી પરિકલ્પના પૂરી પાડે છે.

મૂલરે સમાજ કલા પર કઈ રીતે અને કેવી રીતે અસર કરે છે. તે વિશાળ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. કલાના સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ કરતા વિદ્વાનો કરતાં વિલ્સનનો અભ્યાસ જુદો તરી આવે છે. 'The American Poet A Role investigation' ગ્રંથમાં અમેરિકાના ૨૪ કવિઓનું વ્યક્તિગત મુલાકાતો અને પક્ષેપણ પદ્ધતિનાં પરિણામોને આધારે વિશ્લેષણ કર્યું છે.

નાશ (Nash) 'The American Composer' નામના ગ્રંથમાં અને અમેરીકન રચનાકારોના સામાજિકરણ વિશેના અભ્યાસ લેખમાં સર્જક કે કલાકારના સામાજિક અંને માનસિક જગતને ઓળખવામાં પ્રયત્ન કરે છે. સમકાલીન અમેરીકન સમાજને પાર્શ્વભૂમિ તરીકે રાખીને કલાકારને સમાજ કઈ રીતે વડે છે, તે અંગેની માહિતી આપે છે. તેમજ રચનાકારના કાર્યનું અર્થઘટન કરે છે.

કોલોની અને વિલ્સનના અભ્યાસમાં કવિતા અને ચિત્રકલાની સામગ્રીનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સામાજિક અસરોના સમાનસમૂહની જુદાં જુદાં કલાસ્વરૂપો પર થતી

અસર વિશે જાણવા આ અભ્યાસ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

ઇગ્લીસે (Iglies) સંખ્યાત્મક પ્રયુક્તિઓ દ્વારા સમાજ અને કલાના સબંધ વિશે કેટલુંક સંશોધન કર્યું છે. લોકભોગ્ય નવલકથાઓની નાયિકાઓનો આર્થિક તેમજ ધંધાકીય પરિસ્થિતિ તેમજ સ્થાનનાં કેટલાંક લક્ષણોની ગોઠવણીનું વિશ્લેષણ કરીને સાહિત્યિક અસર કરતાં સામાજિક અસરનું પ્રાધાન્ય નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમણે ૩૫ વર્ષના લાંબા ગાળા દરમિયાન અમુક ચોક્કસ લોકપ્રિય સામાયિકમાં આવતી સેંકડો કથાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીની તુલના તેમણે વસ્તીગણતરીના અહેવાલોમાંથી પ્રાપ્ત થતી તે જ ઉંમરની અને તે જ સમયગાળાની સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં થતા પરિવર્તન સાથે કરી છે.

બેરેલ્સન અને સોલ્ટરે લઘુમતિ અને બહુમતિ અમેરિકનના અભ્યાસમાં લોકભોગ્ય સામાયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી લગભગ ૨૦૦ વાર્તાઓનું વિશ્લેષણ કર્યું છે, અને તારવ્યું છે કે સાહિત્ય સામાજિક વલણોનું વડતર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આલબ્રેચે દર્શાવ્યું છે કે સાહિત્ય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું ખાસ કરીને કૌટુંબિક મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, અને તેઓ સંશોધન માટે ગુણાત્મક એકમો તૈયાર કરવા પર ભાર મૂક્યો છે.

સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં અઘતન અને મહત્વનું પ્રદાન લોવેન્થલનું છે. તેમનું પુસ્તક '(Literature and the image of man' સર્જનાત્મક સાહિત્ય, સામાજિક માળખું અને સામાજિક પરિવર્તનના અભ્યાસ માટેની આવશ્યક માહિતી પૂરી પાડે છે. લોવેન્થલનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ વિચારપ્રેરક છે, અને તેની વિચારણા સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રને લાભદાયક નિવડે તેવી છે.

વિલ્સન, સાહિત્યના ઐતિહાસિક અર્થઘટનની વિવેચન પ્રણાલિકામાં વિકોથી આજના સમાજશાસ્ત્રીઓ સુધીની એક પરંપરા, કાર્લમાર્કસ અને એન્જલ્સે પ્રસ્થાપિત કરેલી બીજી વિચારધારા ને ફોઇડની અસર નીચે શરૂ થઇ અનેક સ્વરૂપે વિકસેલી માનસ-વિશ્લેષણ પદ્ધતિની ત્રીજી ધારાનો નિર્દેશ કરે છે. વિલ્સનના મંતવ્ય પ્રમાણે સાહિત્ય કૃતિઓનું અર્થઘટન સર્જકોના વ્યક્તિના સંદર્ભમાં કરવું જોઇએ. તેઓ જીવન અને કલાના સંબંધો ઉપર ગહન ચિંતન કરતા એક જગતવિખ્યાત રસદ્રષ્ટા હતા. તેમના 'સાહિત્યનું ઐતિહાસિક અર્થઘટન' તેમજ માર્કસવાદ અને સાહિત્ય વિષયક લેખો સાહિત્ય અને કલાનો સમાજનાં સંદર્ભમાં વિશિષ્ટ માનવસર્જન તરીકે પરિચય કરાવે છે. લિઓન ટ્રોટસ્કીના 'સાહિત્ય અને ક્રાંતિ' પુસ્તકમાં કલા સર્જનનો સાહિત્ય અંગે વિવિધ વાદોની તાત્કાલિન સામાજિક અને સ્વરૂપ આકારની શક્યતા મર્યાદાઓનું આલોચન કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે કલા અને સમાજજીવનનાં સબંધો વિશે બહુ જ મૂળભૂત વિધાનો કર્યા છે. સામાજિક અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકે કલા કેવી કામગીરી બજાવે છે તે અંગે પણ તેઓ સૂચન કરે છે. તેમના 'સાહિત્ય અને ક્રાંતિ' નામના પુસ્તકમાં તેમનો 'ક્રાંતિવાદી અને

સમાજવાદી' લેખ સંક્રાતિકાળના સમાજ અને સમાજવાદી સમાજની કલા ઉપર અસર પ્રત્યે ધ્યાન દોરી આજના કલા અને સમાજના સંબંધ અંગેના મૂળભૂત પ્રશ્ન ઉપર આપણને લઇ જાય છે.

પ્રો. ડેવીડ જે. પિટમેને પણ કલાના સમાજશાસ્ત્ર અંગે ચોક્કસાઇભર્યા અભ્યાસો વિકસાવ્યા છે. તેમણે ઇ.સ. ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૫ ના દાયકામાં વિકસેલા કલાના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસોની એક નાનકડી સૂચિ જેવો લેખ 'Review of sociology analysis of a decade' નામના પુસ્તક માટે તૈયાર કર્યો. આ લેખના પહેલા વિભાગમાં કલા, સામાજિક પરિબળોને પરિણામે સમાજમાં કઇ રીતે નિષ્પન્ન થયેલું સામાજિક સર્જન છે. તે અંગે ટૂંકમાં સમજ આપે છે. કલાકૃતિ વ્યક્તિગત, જૂથગત અને સાંસ્કૃતિક ઘટકોનું સંયોજન છે. આ ત્રણે પરિબળોના સંદર્ભમાં કલાસર્જનને ઓળખવા યત્ન થાય તો જ એ સર્જનો સાચી રીતે સમજાય.

પ્રો. પિટમેન લેખના બીજા વિભાગમાં ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૫ ના સમયગાળામાં થયેલા અભ્યાસોનું નીચેની શાખાઓમાં વર્ગીકરણ કરે છે.

(૧) કલાનું સમાજશાસ્ત્ર, (૨) સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર, (૩) સંગીતનું સમાજશાસ્ત્ર, (૪) ચલચિત્રના સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયનો વગેરે. તેમના અભ્યાસની લાક્ષણિકતા એ છે કે આજે સમાજશાસ્ત્રીઓએ કલાસર્જનને સામાજિક સર્જન તરીકે સમજવા નાના-નાના પણ મહત્વના વિષયો લઇ કેવી રીતે તેને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે, અને સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રને સૌ પ્રથમવાર એક સ્વતંત્ર શાખા તરીકે રજૂ કરે છે.

ભારતમાં સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર :-

ભારતમાં સાહિત્ય અને સામાજિક વિજ્ઞાનોને સાંકળતા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો બહુ ઓછા થયા છે. કલા અને સાહિત્ય જેવા ઘેરી અસર કરનારાં સામાજિક સર્જનોને સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ તપાસવાના પ્રયાસો આપણે ત્યાં પ્રમાણમાં જૂજ છે. પરંતુ હાલના તબક્કે આવા અભ્યાસોની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ અંગે ડૉ. એ. આર. દેસાઇએ સાહિત્ય દ્વારા સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ (Teaching of Sociology through Literature) વિષયક પ્રવચનમાં ધ્યાન દોર્યું છે કે, સામાજિક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓએ સાહિત્યિક વલણોનું સમાજશાસ્ત્રીય રીતે અર્થઘટન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એવી જ રીતે સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓએ સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન સામાજિક પાર્શ્વભૂમિકા કે જેમાં તે ઉદભવ્યું છે તેના સંદર્ભમાં કરવું જોઇએ. ઉપરાંત સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓએ સાહિત્ય અને વ્યાકરણ ઉપર વધારે પડતો ભાર ન મૂકતાં સામાજિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ.

સ્વાતંત્રપ્રાપ્તિ પહેલાં થયેલાં કેટલાંક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસોમાં ડૉ. ઘૂર્યે, ડૉ. ડી. પી. મુકરજી, ડૉ. આર. કે મુકરજી અને ડૉ. થૂથી જેવા અભ્યાસીઓએ અન્ય અભ્યાસો સાથે આ ક્ષેત્રમાં પણ અભ્યાસો વિકસાવવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી ખાસ તો શિક્ષણધામોમાં સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મોટાપાયા પર વિકસ્યો તો છે.

પરંતુ તેમાં કલા અને સાહિત્યનાં સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ તરફ એક પ્રકારની ઉદાસીનતા સેવાઈ છે. સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસકેન્દ્રોમાં અભ્યાસો અને સંશોધનોએ જુદો વળાંક લઈને નાના નાના પ્રશ્નો કે ક્ષેત્રોને પસંદગી આપી, મર્યાદિત પદ્ધતિ દ્વારા માહિતી અને સામગ્રી એકઠી કર્યા કરી તેથી જ્ઞાતિઓ, કુટુંબો, ગ્રામ્યજીવનો, ગ્રામ વિકાસ યોજનાઓ સામાજિક કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ, જનજાતિઓ, અનુસૂચિતજાતિઓ કે શહેરીકરણ - આધુનીકરણ વગેરે અંગે અભ્યાસોના ઢગ થતા ગયા, પરિણામે કેટલાક મહત્વના વિષયો અંગે ધ્યાન ઓછું થતું ગયું અને કલા - સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિકસાવવા તરફ વલણ દેખાયું નહી. વધતી જતી યુનિવર્સિટીઓમાં તેમજ સમાજશાસ્ત્રના વિભાગોમાં કોઇક કોઇક સ્થાને છૂટા છવાયા પ્રયત્નો થયા, પણ તે પ્રમાણમાં તો નગણ્ય. આપણે ત્યાં સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસો વિકસાવતી સંશોધનસંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટી ડિપાર્ટમેન્ટ્સ કે કોલેજોમાં અપનાવાતા અભ્યાસક્રમોમાં કલા અને સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવાના એક વિષય તરીકે ગણવા પૂરતું ય મહત્વ ના અપાયું પણ હવે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી આ ઉદાસીનતા ધીરે ધીરે દૂર થઇ રહી છે, અને આ વિષેયનું ખંડાણ થવા માંડ્યું છે. એ આવકાર્ય ઘટના છે.

વાસ્તવમાં સ્વાતંત્ર્ય - પ્રાપ્તિ પછી સાહિત્ય - વિવેચનને અભ્યાસના વિષય તરીકે ઉપસાવવાની યુનિવર્સિટીમાં ઘણી તકો ઉભી થઇ. પરિણામે સાહિત્ય - સર્જનના વિવેચન અંગે નવો અભિગમ વિકસ્યો.

સાહિત્ય વિવેચકોમાં એક એવો ખ્યાલ પ્રચલિત છે કે સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યને સામાજિક ઘટનાઓ ખોદી કાઢવાની ખાણ તરીકે ઓળખાવે છે. સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યને એક સાધન ગણી તેમાં ચિત્રિત થતું જીવન સમજવા પૂરતો જ તેનો ઉપયોગ કરે છે. એમ માનવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યકૃતિઓમાં, જ્ઞાતિસંબંધો, લગ્નસબંધો, લગ્નવિચ્છેદ, રાજકીય સંબંધો અંગે થયેલા નિરૂપણમાંથી સમાજજીવનમાં વિવિધ પાસાં અંગેની માહિતી એકઠી કરવાનું જ કાર્ય કરે છે. સમાજશાસ્ત્ર અંગેનો આ ખ્યાલ અત્યંત સંકુચિત અને મર્યાદિત છે. સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ સાહિત્યનો આવો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ એ એક નાનું અને ગૌણ પાસું માત્ર છે. (- અને સાહિત્ય : ૧૭૬) વાસ્તવમાં સમાજશાસ્ત્ર સાહિત્યને એક માનવીય સામાજિક સર્જને તરીકે સમજવા યત્ન કરે છે. આમ વાદ-વિવાદે ચઢી સમાજશાસ્ત્રીઓ, સાહિત્યસર્જકો અને વિવેચકોએ સાહિત્ય સર્જનને સામાજિક સંદર્ભ લેખે જોવા તરફ એકંદરે ઉદાસીનતા કેળવી છે.

આ પ્રકારના અભ્યાસો પરત્વેની ઉપેક્ષાવૃત્તિમાં એક અગત્યનું ક્ષેત્ર અણખડાયેલું રહ્યું છે. જો કે હવે સમાજશાસ્ત્રીઓને સમાજની સમજ વિકસાવવા માટે અસરકારક એવા મહત્વના સાહિત્યસર્જનની સમજ જરૂરી જણાવા લાગી છે. સાહિત્ય સર્જકો, વિવેચકો અને અભ્યાસીઓને પણ સાહિત્યને સામાજિક સર્જન તરીકે ન જોવાય તો તેમાં કેટલીક પાયાની મર્યાદાઓ રહી જતી દેખાવા માંડી છે. આમ આ ક્ષેત્રમાં હવે ભારતમાં પણ સમાજશાસ્ત્રીઓ અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. તેની શરૂઆત

કરતાં મુકરજીએ 'કલાનું સમાજશાસ્ત્ર' વિષયના સંદર્ભમાં ચારેક અભ્યાસલેખો આપેલા છે. એમાં તેમણે કલાના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસના એક ભાગ રૂપે સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસને સાંકળી લીધાનું જોવા મળે છે.

આમ કાવ્ય, વાર્તા, નાટક, નવલિકા નવલકથા જેવા સાહિત્યના અનેક સ્વરૂપોના સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ દ્વારા સમાજની ઘણી અજ્ઞાત હકીકતોને પ્રકાશમાં લાવી શકાશે, એટલું જ નહીં સાહિત્ય અને સમાજ પરસ્પર નજીક આવશે.

References :

1) Guarard Albert : 'Literatute & Sociology, Lathrop, Lee & Co. Boston (1935)
2) Coser Lewis : 'Sociology through Literature Prentice Hall (1963)
3) Desai Neera : Social Issues as Reflected in the 19th Cent Literature Seminar on "Society, Literature & History".
4) Patel Bahecharbhai : "Sahitya Vivechan" (Guj) (1974) Uni. Granth Nirman Board Ahmedabad.
5) Daiches, David : Literature and Society (1938) Victor Gollancez, London
6) Desai & Desai : Kalanu Samajshastra (Guj) 1973)
7) Desai Ramanlal V. : Jivan Ane Sahitya Part II (Guj.) (1938)
8) Elizabeth & Tom Burns : Sociology of Literature & Drama (1973) Penguin Book Ltd.
9) Escurpit Robert : Sociology of Literature (1971) Frank Cass & Co. Ltd. London
10) Goldmann Lucian : The Sociology of Literature
11) John : The Sociology of Literature (1979) Longman group London
12) Mukharjee Radhakamal : Social Function of Art Bombay (1948)
13) Mukharjee D.P. : Sociology of Indian Culture
14) Pittmann David J. : The Sociology of Art Review of Sociology, New York (1957)
15) Trivedi Yashwant : "Samaj Ane Sahitya" (Guj) (1975) Sahitya Bharati Prakashan Mumbai.
16) Gupta V. D. : Samajik Punah Nirmanka Samajshastra (1984)
17) Vidhyut Joshi : Sahitya Ane Samaj Parshva Prakashan, Ahmedabad 2004.

BABA AMTE : A VISION OF NEW INDIA BY HANS STAFFNER S. J. (1909 - 1997)

- (Mrs.) Twinkle G. Sanghavi

The author born in Austrian Tylor, became an Indian citizen in 1939, was involved with teaching theology in Pune, the author devoted later half of his life for the upliftment of the lower classes, in Ahmednagar. One of the remarkable books by the author is "A Christian Approach to the world religion" i.e. the open door, Jesus Christ and the Hindu community etc.

Hans staffner has divided his book "Baba Amte : A Vision of New India" in to ten chapter. The book is of 109 pages.

The first chapter of book is on Baba Amte's secret, which is on Baba's life history and his turning point from where his journey to social work begins. A well depicted account of Baba's life and history.

The second chapter focuses on miracle performed by Baba Amte. Author has very briefly mentioned about the birth of Anandwan, the contribution made by Baba's Son Vikas and his wife towards the functioning of Anandwan.

The third chapter is very important. It is on Amte's vision of new India, where Baba talks about the basic necessary of all which should be fulfilled. He also talks about the development of a new India.

In the forth chapter the Author has talked about initiating a revolution, that will lead to a new India. In this chapter the author points out how Baba emphasised on spreading the concept of self-awareness among the people, as a process of bringing revolution.

In the fifth as well as sixth chapter "Efforts to creat a new India 1 & 2 the author introduces & informs the reader to Baba Amte's concept "Knit-India" movement. By this concept Baba reiterates that development can take place only when actions are carried out.

In the seventh chapter the author has carried out a detailed study of Baba Amte's efforts on "Narmada Bachao".

In the eight-ninth and tenth chapters the author talks about Baba's idea of religion, spiritualism etc. Baba maxim "a religion which does not unite people can not unite with god" is much discussed and analysed here.

Thus the division of the book into brief chapters enables the reader to develop a proper understanding about the Baba, the book is indeed an authentic biography of Baba Amte. Through this book the author conveys his regards for the work done by Baba Amte and there by it is also an attempt to sensitize the readers to the social problems of the country it involves the reader to participate in the social welfare programe at his/her own level.

What I like about the book is the author's unique style like by asking question "what is the innermost secret of Baba Amte's life?" This creates the curiosity for reading the book. In a very brief but subtle manner the Hans Staffner has covered all aspects of Baba's life. What I like the most is a casual approach. The book starts on very informal note-the lighter moments of Baba's life viz his birth, his upbringing, his marriage etc.

Through out the book author has beautifully given thoughts of Baba by repeatedly mentioning his beliefs like "Richness of heart of the poor people" and "poverty of heart of the rich", "common man, he is the uncommon man".

The author has beautifully talked about the thought of Baba and baba's effort to prove what he believes. Baba used to stay "A man can live without fingers but not without self respect" (in case of leprosy patients) and he proved it by making a well dug by the leprosy patients.

Hans Staffner has successfully covered the issues which were sensitive with the help of all documents/letters etc. related to the Narmada Bachao Andolan.

The author has successfully justified Baba's stand on balancing between the fighting against injustice and bringing solution to problem.

Anandwan was Baba's project but he never tried to boost or even earn money on the name of charity, because Baba used to feel "charity destroys, but work builds". All the worker of Anandwan, be it Baba Amte or his son Dr. Vikas, got the equal amounts as renumeration for their work.

Though the book is very interesting but there are few points which I feel author has failed to include. Hans staffner has not covered all the details of Baba's life. Events related to Baba's adopted son and Baba's wife Sadhna Tai's contribution has been left out. The author's experience during his stay at Anandwan is also not covered.

Although the book is of 109 pages but it is full information printed in a legible font size. The sentence construction is simple and language is easy to understand. The page numbers are given properly, printing quality of book is very good. The division of chapter is in logical sequence. There are lots of real incidences, which are well depicted to creat interest amongst the readers to read it. also one of the characteristics of the book is that each chapter can be individually read without any further or backward reading. The book is very meaningful as it adds to the knowledge. It helps to creates a positive attitude towards the life.

While reading this book, I learnt many things: belief in one;s own self can help in believing others; Never run away from physical pain as if one wants to work one can work under any situation.

One of the werses of Baba that has touched me the most from Hans Staffner book is:

"I sought my soul
but my soul I failed to see
I sought my god
but my god eluded me
I sought my brother
and I found all the three"

"EMBRACE, NOT OPPOSE GLOBALIZATION" : SOME ISSUES

- Dr. Harshada Rathod

The key difference between our era of globalisation and the last one, which ended with the Great Depression, is that, for the first time, many companies are operating on a global basis. Although this change has raised hope among some people in both industrial and developing countries, it offers new and exciting opportunities for raising living standards worldwide.

The dramatic growth in cross-border investment and international trade over the past two decades combined with the explosive growth in global communications and technology is what most people think of when they think of globalization. FDI flows, which totalled $160 billion in 1991, soared to $1.1 trillion in 2000. and, while volume of international trade also expanded dramatically (16 fold over the past 50 years), trade in components has grown even faster than trade in finished goods-components now make up about a third of world exports of manufactured goods, a firms increasingly outsource the parts they used produce at home to subsidiaries of firms overseas.

ANTIGLOBALIZATION MYTHS :

Some antiglobalization campaigners find something intrinsically sinister in corporation operating across borders. They seem to believe that, in general, MNCs are about nothing more than paying exploitation wages and avoiding taxes. The evidence, however, contradicts these generalizations real wages have risen in the countries that are attracting FDI, and corporate revenue have been rising, not falling. Moreover, the local presence of internationally active companies creates strong pressures to raise local standards rapidly in the key areas of management, technology and environment quality and thus enables the host country to participate more effectively in globalization.

The real problem with globalization, country to the myths dear to its staunchest opponents, is that the richest countries account for the lion's share of the increase in cross-border investment & trade. All of the developing countries taken together, including the six big southeast Asian exporters attracted just over 20% of last year's total FDI and accounted for only 27% of world exports of manufacturers. And the less developing countries lag behind, as global supply chains became more sophisticated and complex, the harder it becomes for their companies to operate on a global scale.

Many citizens in developing countries are well aware of the need to engage whole heatedly in globalization. A recent poll conducted by "The world Economic Forum" found that the peoples of countries like china and India have positive opinions of vital to raising living standards and offers greater choices and more freedom.

Indeed, free trade offers unprecedented scope to exploit comparative advantage, not only in finished goods but all along the production chain. Moreover, in addition to bringing economic gains to countries that engage in it, trade is also a channel for improving good policies because it undermines inefficient and corrupt practices, thereby improving the business environment.

TRADE BARRIERS :

So, it is not surprising that developing countries keen to expand their export and investment links are determined to achieve a more level playing field in world trade. These counties played an important role in the WTO talks in Doha, in November 2001, rightly demanding that the powertful trading blocks live up to their own free-trade rhetoric in terms of granting them market access in protected sectors, such as agriculture and textiles.

One of the most important responsibilities now facing Western Trade Negotiators and politicians is freeing up trade in key sectors in ways that do so less in evidence today than it was in Doha.

Critics of WTO who claim that the multilateral trading system is stacked unfairly against the developing countries have plenty of other ammunition. To take just one example, last year the U. S. levied $1.6 billion in tariffs on auto imports-mainly from other countries in the OECD worth $110 billion. This was just a shade less than the tariff revenues it raised on a mere $15 billion worth of shoe imports, mainly from power çountries.

However, the WTO's critics have overlooked a council point that is trade barries are as harmful to the countries that impose them as to the countries whose imports they block. For example, the U. S. new protectionist stance in the steel and agricultural sectors will hit American consumers of automobiles and farm products who far out number steel and agricultural workers with higher prices. The real trade wars take place within countries, between consumers and special interest groups. Trade between countries brings mutual benefits. Those who genuinely wish to reduce barriers between rich and poor should strongly expose free trade policies and expose those special interests that urge ultimately self-defeating protectionist measures.

ACTIONS FOR POOR COUNTRIES :

If rich countries reduce their trade barriers, poor countries will not benefit unless they stop protecting and over-regulating their own markets. High tariffs make imported goods much dearer and, in many cases, have cosseted domestic industries to such an extent that few of them could compete effectively in the world market even if all tariffs were abolished overnight. One of the important aspects of trade liberalization is that it increases competition, the lifeblood of a successful market economy. Another is that it combats the corruption that flourishes wherever there are too much red tape and protectionism.

In the end, individual nations bear most of the responsibility for their own success or failure. While good government does not guarantee economic success, bad government does not assure failure. And there has been a lot of very bad government in poor countries. Corruption and war, bandit elite's and the strangulation of any incentives to enterprise are responsible for much of the poverty and description that afflict poor countries. Excessive and instructive regulation and protectionism are also the enemies of greater economic opportunity and freedom.

TRADE TALKS :

Developing countries thus face enormous challenges. But if globalization has magnified the penalties for failure, it has also increased the rewards for success. The opportunities for gains from free trade and increased investment are greater than ever. It has therefore never been more important for nations to recognize their

interdependence. And there is no better vehicle for advancing mutual self-interest than multilateral trade relationships.

The reduction of trade barriers in much of the world since the late 1940s has been the cornerstone of growth and prosperity. It is right to focus now on enabling developing countries to play a bigger part in the multilateral talks. Their needs have too often been overlooked. The Doha development agenda itself will go a long way towards redressing the imbalance. The WTO has also made great capability building efforts to ensure that developing countries can overcome their technical weaknesses in the course of the negotiations.

To sum up this not to say that opening their markets to developing countries relieves the rich of their obligation to help the poor through aid and debt relief-indeed, these must be increased but to drive home, the point that trade and investment are the keys to development and that we shared therefore, embrace, not oppose, globalization.

REFERENCES :

1. OXFORD (2001) : Asian Development outlook 2001, Special Chapter, Asia's Globalization Challenge.
2. OXFORD (2002) : Globalization, Growth and Poverty. A World Bank Policy Research Report.
3. BERNARD HOEKMAN (2002) : Strengthening the global Trade Architecture for Development, World Trade Review, Vol. 1 (March) pp. - 23 - 46.
4. I.M.F. (2002) : Finance and Development September 2002.

OPTIMIZING WTO REGIME

- **Dr. (Mrs.) Sunita Sharma**
Head Dept. of Commerce
Maniben Nanavati Women's College (Mumbai)

INTRODUCTION : This paper deals with the history of multilateral trading system, basic principles and key subjects of the World Trade Organization (WTO). It also discusses the international and domestic agenda required to be taken by the Indian Government, for implementing its commitments under WTO, as also to make the best out of it.

1. History of Multilateral Trading System : In the famous and historic Bretton Woods conference after the second world war the three pillars to manage the world economy, namely the IMF, World Bank and International Trade Organisation (ITO) were conceived while IMF was seen as the world body to facilitate international liquidity, the World Bank was conceptualized as a sectoral lending institution. ITO, the third baby, was still born and remained in the shape of the GATT Agreement till 1995. The ITO appeared in a new avatar as WTO on world trade scenario after nearly half a century. The new body took shape only on 1st January 1995. Part of the reason for the 50 years delay in the birth was the opposition from the US to a world rule making body in the field of trade. These rules could go against the US interests and would amount to a loss of sovereignty for the trade super power. However, the same United States saw the need for a fully empowered world body in mid' 80s to frame and enforce a law to combat rampant intellectual property piracy the world over. Once the US put its might behind the Uruguay Round, the scope of the negotiations widened well beyond the original Punta del Este declaration. Ultimately the final agreement encompassed goods, services and intellectual property.

The WTO regime provides for a biennial ministerial meeting to review the progress in the past and so consider new issues. The first review meeting was held in Singapore in December 1996, which threw up several 'new' issues for being examined by the member. The meet deliberated whether there is a need to incorporate them into the WTO acquis : investment policy, competition policy, transparency in government procurement and trade facilitation. These continue to remain on the agenda of WTO's expansion in terms of its coverage of issues. The second ministerial meeting was held in Geneva in May 1998 to coincide with the golden jubilee of the multilaterial trading system. It did not throw up any new issue, except the members agreed to an understanding on studying e-commerce while agreeing to a freeze on any new taxes on it. Subsequently the third ministerial meeting was held at Seattle, in Nov-Dec 1999. The meeting proved to be a fiasco; it ended without any formal concluding session amidst disagreement between developed and developing countries on various issues, including agriculture, environment and social clause. The Draft Ministerial Declaration ran into several pages with a large amount of square brackets. In the fourth ministerial meeting held at Doha in November 2001, India secured major gains in several areas of the hard fought agenda.

2. Basic Principles of the WTO Trading System :

The basic principles of WTO are contained in original GATT Act, 1947. These are still operative in the form of GATT 1994. Apart from GATT 1994, the WTO agreement

along with its annexures covering trade in goods, services and intellectual property is also legally operative.

The basic principle underlying various agreements was to have an open trading system based on multilaterally agreed rules.

The nine basic principles of the WTO trading system are :

1) Transparency : WTO aims at achieving transparency in international trade relations by obligating members to notify changes in their trade regulation, technical and phytosanitary standards well in advance. WTO conducts periodic trade policy review of member countries to promote transparency in their trade policies.

A WTO member is required to publish promptly laws, regulations, judicial decisions ans administrative ruling of general application pertaining to the classification or valuation of products for customs, rates of duty, taxes etc affecting sale, distribution, transportation, insurance etc with the objective of enabling governments and traders to become acquainted with them. agreements affecting international trade policy which are in force between the government or a government agency of any other member have also to be published. Before publication, no measure of general application affecting increase in a rate of duty or other charges on imports can be inforced.

2) Most Favoured Nation (MFN) Treatment :- Non-disscrimination Between Countries : Under the WTO each member treats all other members equally as 'Most Favoured' trading partners. If a country improves the benefits that it gives to one trading partner, it has to give the same 'best' treatment to all the other WTO members, so that they all remain 'Most Favoured'. No country as long as it is a WTO member, can be 'less favoured.'

Some exceptions to MFN principle are however, allowed. For example, countries within a region can enter into a free trade agreement that may not necessarily apply to goods from outside the group. MFN principle can be passed under Generalized system of Preferences (GSP). Under GSP scheme developed countries award preferential or duty free treatment to imports from developing countries, but apply MFN rates to import from other countries.

3) National Treatment : Non-discrimination within a country : A WTO member is obligated not to extend protection to domestic industry through application of internal taxes and other charges, laws, regulations and requirements affecting imports. Only those internal taxes and regulations as applicable to like domestic products can be imposed on imports.

Differential internal transportation charges, which are based exclusively on the economic operation of the means of transport and not on the nationality of the product, can be applied without causing any prejudice to the principle of National Treatment as set-forth under Article III of the GATT 1994.

4) The Free Trade Principle : Optimal Utilization of World Resources : Lowering trade barriers is one of the most obvious means of encouraging trade. The barriers concerned include mainly customs duties (or tariffs) and measures such as quantitative restrictions like import bans or quotas that restrict quantities selectively.

5) Dismantling Trade Barriers : Removal of Quantitative Restrictions (QR's), Tariff Bindings : Physical restrictions on the import and export of goods are specially prohibited under GATT. Tariffs should be used to control the import and protect

domestic industry. Quotas, import and export license are specially named as Q.Rs. The multilateral trading system is an attempt by governments to make the business environment stable and predictable. In the WTO, when countries agree to open their markets for goods or services, they 'blind' their commitments. For goods, these bindings amount to ceilings on customs tariff rates. The countries cannot exceed the bound rates under any circumstances. Though members can re-negotiate bound rates with WTO under special circumstances.

6) Rule Based Trading system : Certainty and Predictability : WTO sets and enforces rules necessary for conducting world trade fairly. Through its automatic and speedier dispute settlement mechanism, WTO adjudicates in disputes between members and in case of non-compliance with the recommendations by the losing side, grants authorization for imposing sanctions to the complainant.

7) Special and Differential Treatment for Developing and Least Developed Countries (LDCs) : Help for Poor Countries : The special and differential treatment provisions for developing and least developed countries run across the whole range of agreements covered by WTO. Infact, there is a seperate committee on Trade and Development that oversees the implementation of these provisions by developed countries. These concessions have been extended by way of waiver or deferral of obligations, transfer of technology, flexibility in application of technical and phyto-sanitary standards by developed countries.

8) The Competition Principle : Restricting Monopolies and Promoting Consumer Interests : The WTO is a system of rules dedicated to open and fair competition. The tariff reduction and elimination exercises go hand in hand with measures to reduce or eliminate subsidies. The level playing field between foreign and local goods encourages and fosters competition with the corresponding positive effect on efficiency and consumer welfare.

The WTO aims to promoter consumer interest by promoting competition in market. Towards this end, the WTO ensures that trade flows across border are not restricted because of unnecessary trade regulations.

9) Environment Protection : Improving Quality of Life : The Preamble to the WTO Agreement includes direct reference to the objective of sustainable development and to the need to protect and preserve the environment.

The decisions at the WTO are mostly taken through consensus, in the true spirit of democracy. However, under certain circumstances, voting is held to resolve contentious issues.

3. Key Subjects in WTO : While GATT covered only trade in goods, the scope of multilateral trade negotiations, under WTO covers several new areas such as services, investment and intellectual property rights. Even in the areas of goods, agriculture and textiles which were outside the ambit of GATT were brought into the fold of multilateral trade negotiation.

1) Agriculture : Uruguay Round agreement on agriculture marks a watershed in the history of world trade in agriculture. It commits all WTO members to long term reforms, with objective of making agricultural trade fairer and more market-oriented. The thrust is to reduce subsidies and open markets by removing Q.Rs. and tariffs.

The preamble to the Agreement on Agriculture takes note of limited capacity of developing country members to access export markets. It exports developed country

domestic industry. Quotas, import and export license are specially named as Q.Rs. The multilateral trading system is an attempt by governments to make the business environment stable and predictable. In the WTO, when countries agree to open their markets for goods or services, they 'blind' their commitments. For goods, these bindings amount to ceilings on customs tariff rates. The countries cannot exceed the bound rates under any circumstances. Though members can re-negotiate bound rates with WTO under special circumstances.

6) Rule Based Trading system : Certainty and Predictability : WTO sets and enforces rules necessary for conducting world trade fairly. Through its automatic and speedier dispute settlement mechanism, WTO adjudicates in disputes between members and in case of non-compliance with the recommendations by the losing side, grants authorization for imposing sanctions to the complainant.

7) Special and Differential Treatment for Developing and Least Developed Countries (LDCs) : Help for Poor Countries : The special and differential treatment provisions for developing and least developed countries run across the whole range of agreements covered by WTO. Infact, there is a seperate committee on Trade and Development that oversees the implementation of these provisions by developed countries. These concessions have been extended by way of waiver or deferral of obligations, transfer of technology, flexibility in application of technical and phyto-sanitary standards by developed countries.

8) The Competition Principle : Restricting Monopolies and Promoting Consumer Interests : The WTO is a system of rules dedicated to open and fair competition. The tariff reduction and elimination exercises go hand in hand with measures to reduce or eliminate subsidies. The level playing field between foreign and local goods encourages and fosters competition with the corresponding positive effect on efficiency and consumer welfare.

The WTO aims to promoter consumer interest by promoting competition in market. Towards this end, the WTO ensures that trade flows across border are not restricted because of unnecessary trade regulations.

9) Environment Protection : Improving Quality of Life : The Preamble to the WTO Agreement includes direct reference to the objective of sustainable development and to the need to protect and preserve the environment.

The decisions at the WTO are mostly taken through consensus, in the true spirit of democracy. However, under certain circumstances, voting is held to resolve contentious issues.

3. Key Subjects in WTO : While GATT covered only trade in goods, the scope of multilateral trade negotiations, under WTO covers several new areas such as services, investment and intellectual property rights. Even in the areas of goods, agriculture and textiles which were outside the ambit of GATT were brought into the fold of multilateral trade negotiation.

1) Agriculture : Uruguay Round agreement on agriculture marks a watershed in the history of world trade in agriculture. It commits all WTO members to long term reforms, with objective of making agricultural trade fairer and more market-oriented. The thrust is to reduce subsidies and open markets by removing Q.Rs. and tariffs.

The preamble to the Agreement on Agriculture takes note of limited capacity of developing country members to access export markets. It exports developed country

causes or threatens serious injury to domestic prodicurs of competing products. The other safeguard is balance-of-payments exception for developed countries, which allows government to introduce broadly applied import restrictions.

A WTO member granting subsidy to increase exports or reduce imports has to notify the extent and nature of subsidization on the quantity of the affected product and also the circumstances necessitating subsidization.

8) Customs Valuation : The WTO Agreement requires all member countries to harmonize their national legislation on the basis of the Agreement's rules. The basic principle underlying the valuation system are set out by a General Introductory Commentary. whichclarifies the structure of the agreement, and emphasizes the importance of consultation between the customs administration and the importer.

9) Rules of Origin : 'Rules of Origin' are the criteria used to define where a product is made. They are linked to the application of trade measures such as quotas, preferential tariffs, anti-dumping actions and countervailing duties. Assigning a particular origin to a product may qualify it for duty-free treatment or reduced duty because it comes from a developing country eligible for preferential treatment or from a partner in a free trade area or customs union. On the other hand, a particular origin may invite anti-dumping or countervailing duty or safeguard action apart from denfying import under quantitative restriction.

10) The General Agreement on Trade in Services (GATS) : GATS has been modelled with a view to remove all barriers to trade in services. Its ultimate objective is to free trade in services from existing restrictions, and liberalization has been used as a means of promoting economic growth of all trading partners and development of developing countries.

11) Trade Related Intellectual Property Rights (TRIPs) : All developing countries, except the least developed, were to implement the TRIPs Agreement by 1st January, 2000 (LDCs have until 1st January, 2006). The TRIPs recognizes the special needs of the least developed country members in respect of maximum flexibility in the domestic implementation of laws and regulations in order to enable them to creat a sound and viable technological base.

12) Trade-Related Investment Measures (TRIMs) : TRIMs Agreement deals with policies that are considered inconsistent with GATT. An illustrative list includes such measures as minimum local content and trade balancing requirements.

Developing countries had to eliminate inconsistent measures by 1st January, 2000 and LDCs by 1st January, 2002. The Preamble to the Agreement on TRIMs raises the special concern of the developing country members by granting flexibility to deviate temporarily from the provisions, under special circumstances.

13) Dispute Settlement : The Dispute Settlement Understanding (DSU) is the legal text that spells out the rules and procedures for settling disputes in the WTO. It is a legally binding negotiated agreement among all the WTO member governments and is the ultimate means of emforcing the WTO's trade rules.

14) New Issues Before WTO : There are a number of new issues that are under the consideration of WTO. Some of these issues emanate from the work programme initiative at the First Ministerial Conference of WTO at Singapore held in December, 1996. The controversial new issues that can have implications for international trade include :- Trade and Investment, Trade and Competition Policy, Trade and Environment,

Labour Standards, Industrial Tariffs, Electronic Commerce, Trade Facilitation and Transfer of Technology.

4. **WTO and India : Retrospect And Prospect** : India is a founding member of the WTO. In fourth ministerial meeting held at Doha in November, 2001, India secured major gains in several areas of the hard fought agenda. India bargained hard on agriculture, implementation, TRIPs and trade and transfer of technology and gor a fair amount of success.

India will now have to undertake some major restricting in current trade policy, and domestic agenda. The international agenda essentially talks about what India should do at the international fora, in the best interest of its people and other developing countries in the context of the WTO. While domestic agenda outlines the set of actions which are required to be taken by the Government at domestic level, for implementing our commitments under WTO, as also to make the best out of it.

4.1. International Agenda :

1) Trade in services : The service sector today has vastly expanded in scope, beyond the traditional activities, to a whole host of professional services including software and information service, engineering, legal, e-commerce and other interest based service offering. The Doha Declaration talks about negotiations on services and puts emphasis on growth and development of all trading partners.

Our policy makers have already stated taking initiatives albeit less ebulliently; to make service industries competitive, as compared to those in developed economies. The GATS accord appear to be an important vehicle for this drive. Among the different modes of service supply, India is most interested in 'movement of natural persons' and has also submitted a proposal at the WTO council for trade in services. However, other modes (viz. commercial presence, cross-border supply and consumption abroad) are also important for making Indian service sector a global player in the emerging international scenario.

Nonetheless in terms of action, apart form liberalising the service sectors, the government has to take steps to creat a regulatory environment for the benefits of consumer. GATS has not had a significant impact on consumers, as the treaty is new and the international market for services is growing rapidly. India, has also to create an enabling environment for regulation as many foreign companies are investing in India, while establishing their presence as service providers.

Despite different measures for the liberalization and promotion of this sector, there are not many efforts by the government to adopt measures for the benefit of Indian service providers in creating a commercial presence in other countries. Such home country measures for promoting trade in services are absolutely essential for India to become a major player in this relatively new area of the multilateral trading system. On issues of 'movement of natural persons' our negotiators should explore possibilities of putting forward a comprehensive proposal to the WTO Council of Trade in services for the opening up of labour markets in developed countries and seek allies in other countries to support it.

2. Investment Issues : Investment is one of the new issues. India has the intellectual and analytical capacity and has to put these capabilities to a constructive use. There are many things in the investment area that India can, and should be demanding, like standards for emforceable rules governing the behaviour of the mega corporations

that today escape the reach of national laws.

3. The Trade-Labour : Demanding the inclusion of social issues in the WTO implies opening the window for never ending non-trade issues including gender, human right and social development all of which fall into the purview of sustainable development.

While India has to still creat a consensus at domestic level on its on going labour reforms, it has to become proactive and raise the issue of real concern in the labour standards game : free labour mobility across countries. For this, we need to do huge research and link it to the sustainable development agenda.

4. Multilateral Competition Policy (MCP) : As a consequence of greater global concentration of ownership, there has been a sharp increase in the extent of global cartel activity. A strong domestic competition regime, although necessary, is not sufficient to deal with globalised competition abuses.

India, has a long history of competition law. It is on the verge of scrapping its old version and enacting a state-of-the-art competition law for the country. India should adapt a proactive approach to MCP under WTO. It should engage in research and study to develop model agreement on competition that will address the concerns of the developing countries.

5. Trade Facilitation : In economic terminology, trade facilitation covers a wide range of non-economic measures aimed at promoting the expansion of international trade through smoothening its flows. Among others these include publication of trade directories, co-operation on technical standards, customs periodic discussion of trade issues, trade fairs, trade mission etc.

From the point of view of making Indian products export competitive in the international market, it is necessary to analyse customs and other procedures in major economies, which are acting as non-tariff barriers. Thus, the need of the hour is to grasp this opportunity, study import-export procedure of different countries and place a proactive agenda before the WTO Council for trade in goods. At home, an environment for change and reform within customs administration has to be created, particularly with the introduction of automated systems.

6. Government Procurement Agreement (GPA) : Government procurement was one of the four new issues, which were brought under the work programme of WTO. In almost all countries, governments and the agencies controlled by them are significant buyers of goods and services. The general belief is that government procurement is one area where corruption is most rampant. In WTO Ministerial Conference at Doha, members had agreed to start negotiations on increasing transparency in the GPA.

For India, the most important benefit of transparent and open procedures is the impact, which their adoption may have on the level of corruption. The transparency agreement will ensure that contracts are awarded on the basis of fair and equitable criteria, goods and services are obtained at the most economic prices and thus lead to a reduction in costs and budgetary expenditure. Thus it has thrown up a golden opportunity for India to substantially improve its corrupt and inefficient system.

7. Agriculture : The Doha Declaration on Agriculture, recalled the long term objective, to establish a fair and market oriented trading system through a programme of fundamental reforms, in order to correct and prevent restrictions and distortions in the world agricultural markets.

The Indian grain economy is too price uncompetitive as compared to the Cairns group of countries; therefore India should concentrate on domestic reforms in agriculture. To boost private investment in agriculture, central government should take state governments into confidence and persuade them to embark upon land reforms. Indian policy makers should learn from the Chinese policy of leasing out land for productive use, which has proved to be a crucial factor in making their agriculture competitive. another important element of domestic agricultural reforms is, diversification of Indian agriculture. Diversification has to be backed by proper infrastructure for agroprocessing and creation of product specific niche markets in other countries.

8 Tighter Anti-Dumping Rules : GATT lays down the principles to be followed by the member countries for levy of anti-dumping duties, countervailing duties and use of safeguard's measures. Rise of anti-dumping actions has increased over the last decade, and is more often used as pure protection rather than as a trade remedy, especially by developed countries like United States (US) and the European Union (EU).

India has emerged a new player in the game of anti-dumping. It in order to achieve long-term sustainable growth, should ensure that each global trading partner must aim to minimize the use of anti-dumping measures, as majority of its exporters are small and financially not sound to fight anti-dumping cases abroad.

4.2 Domestic Agenda : Our international agenda is determined by how we negotiate, interpret or fight with others on trade issues at the international forums, to promote the best interest of our country at WTO. But equally important is the domestic agenda, which has to be attended to, before we can reap any perceived gains from future negotiations.

1) Labour : India has to take some tough actions as well as do long term planning to deal with the problem of child labour and to ensure workers rights in unorganized sectors. Our policy makers need to become a bit more proactive and address the issue of ensuring minimum labour standards for unorganized sector workers in the on going labour reforms. As far as exploitation of workers or child labour is concerned, our rules are world class but hardly implemented in a proper way. Poor implementation is our problem and this has to be addressed urgently.

2) Foreign Direct Investment (FDIs): India does recognize the importance of FDI flows in economic growth. The $ 2.6 bn of FDI, India gets is peanuts as compared to China ($ 43.6 bn), Brazil ($ 19.3 bn). Export growth is an important aspect of economic development, however a number of domestic factors hamper our export growth such as infrastructure constraints, high transaction cost, small scale reservations, inflexibility in labour laws, quality problems etc. The government seems to be taking some serious steps ahead to promote FDI, but it maintains various regulations against full foreign ownership as well as insist on long drawn out approval process for such ventures.

- The Government should immediately remove, the unnecessary restrictions on equity participation by foreign companies.
- It should actively encourage inward investment in export-oriented sectors, allowing 100% foreign ownership without administrative interference, and with the provision of generous tax holidays.

• The role of the Foreign Investment Promotion Board should be kept to minimum necessary and the number of other agencies involved in the approval process should be steamlined.

• An immediate focus on the infrastructure of airports, tele communication, ports and roads in selected areas is the need of the hour to make the country more attractive to foreign investors.

• Attempts should be made to increase political commitment, establish regulatory transparency and dispute resolution mechanisms to attract foreign participation in infrastructure.

• One important factor which coutinues to appeal to the foreign investors, in India is unfavourable labour laws that make it very difficult to fire workers in enterprises of more than hundred workers. The restrictive labour legislation's should be revised to allow managerial flexibility in the hire and dismissal of workers in large industries.

• India should make serious efforts to strengthen intellectual property rights, particularly in those sectors where it has comparative advantage given its skilled and educated manpower. India has emerged as superpower in the IT sector, but the lack of enforcement of intellectual property laws is most likely to inhibit foreign investment into it.

• The lack of interest and authority of state and local governments, and the private sectors, compared with the central government in the design set up and functioning of the FDI policies is also playing a negative role. The government must take urgent measures to engage and devolve more authority in selected areas to the state governments. This will help in tackling the problem of clustering of FDIs in only a few states. Creation of a council of senior union and state government officials as well as representatives of large foreign investment companies will also help India, to become a favourable investment destination, but it needs to remove the bottlenecks, it is facing through further de-regulation, far reaching policy changes and effective law enforcement.

3) Trade in Services : Services sector in India has become the largest contributor to national income. In order to make India, a world class service provider, we need to strengthen the supply capacity and enhance the competitiveness of our service sector. This can be done by domestic policy reforms, introducing competition in the supply of services, protect consumer interests and meet universal services obligations.

There is a need for temporary movement of skilled and unskilled workers in the developed countries as management of them is short of hands to perform essential duties. we need to develop an efficient system to explore these opportunities and supply right people for the jobs. Creating a national level institution for the purpose, possibly on the lines of the Kerala Manpower Export Corporation is one way out. This institution can act as an information hub for domestic service providers to receive knowledge on market access opportunities in other countries.

4) Trade in Agriculture : If India has to exploit the advantages arising out of the liberalization of agriculture trade arising out of WTO, it has to take steps to diversify Indian agriculture according to the needs of the consumers and future export potential. It has to ensure the removal of export restrictions on agricultural commodities and steamline taxation policies on agricultural export. Steps have to be taken to improve the infrastructure and thereby reduce intra-country transportation costs.

We need to make effoorts to yields from various agricultural sub-sectors which are below the international levels, and also to adopt innovative methods to induce public as well as private investment in agriculture, including investment in Research & Development. The Government should do a rolling study (at least for five years) on non-tariff barriers being faced by Indian exporters in various countries so that a long-term strategy can be evolved.

5) Anti-dumping : India has emerged as a new player in the game of anti-dumping. At domestic level, there is a need to streamline the Government's anti-dumping investigation machinery, so that the investigations can be expedited to provide relief to the affected Indian industries as quickly as possible.

An information hub, which can collect and pass all relevant information to Indian Companies well in time, needs to be created.

As majority of our exporters are small and financially not sound to fight anti-dumping cases abroad, government, apart from asking for a reasonable de minimus margin in trade negotiations, should see that investigations against developing country members should be initiated only if the petition has the support of atleast 50% of the domestic industry in the developed country members.

The Indian manufacturers at home, should keep themselves prepared for any possible anti-dumping challenges and develop a culture of maintaining harmonized accounts as per WTO norms.

6) Competition Regime : As far as India is concerned, the scope of the term 'competition' has undergone a significant change since she embarked on the path of liberalization in 1991. However, the competition Bill needs re-consideration in certain parts, for ensuring balance between consumer interests and freedom of trade. Hard core cartels need to be tackled through a carrot stick approach. The Bill should provide for initiation of criminal proceedings against the persons involved in hardcore cartels.

Despite the increasing importance of intellectual property rights issues, the Bill does not deal with them. This matter should be dealt within a separate chapter. Independent regulatory authorities particularly in service sectors should be formed by taking into account the consumers and public interest. By improving things at home, we would be able to form a comprehensive framework to ensure that our country reaps the benefits of competition, while achieving its national development objectives.

7) Agreement on Government Procurement : In India the central government, state government and the local bodies represent three levels of government. Additionally there exist many centrally and state owned enterprises. There is no single uniform law governing procurement by all these entities. We have to ensure better co-ordination among these different bodies, which is a daunting task given the fact that some of these entities have a large degree of autonomy and persuasion.

The rules regarding tendering procedures, documentation requirement, technical specifications, procedures for awards and negotiations, transparency etc need to be rationalized in view of prevailing international practices and system. For India the gains from the Agreement on Government Procurement will mainly follow from transparency and competition.

5. Conclusion : Historical experience and an impressive body of accumulated evidence show that open markets within a rule based system are indispensable to

future growth and prosperity.

For the five decades of its existence, the GATT/WTO has stood for trade liberalization. The multi-lateral trading system embodied in the GATT/WTO has played a vital role in creating the conditions for continuing trade liberalization, maintaining stability in international trade relations, and broadening the participation of a growing number of countries in the international economy.

Although purportedly a democratic institution, the WTO is dominated by the industrialized countries of the world. Though developing countries make up three-fourth of WTO membership and by their vote can in theory influence the agenda and outcome of trade negotiations, they have hardly used this numerical superiority to their advantage. Most developing countries are in one way or another, dependent on the US, EU or Japan in terms of imports, exports aid and security. Any obstruction of a consensus at the WTO threatens the overall well being and security of dissenting developing nations. India is bracing fast to meet these challenges. The unshackling of the Indian economy, though slow has to be seen in thecontext of the emerging world economic scenario. The final test of the WTO's success is not the volume of world trade or the extent to which trade barriers have been lowered, but whether and to what extent living condition in all nations, particularly the developing countries which constitute three-fourth of its members are improving.

BIBLIOGRAPHY

1. Bernard Hoekman, Aaditya Mattoo and Philip English. Development Trade and the WTO-A Handbook, The World Bank. Washington D.C., U.S.A, 2002. Pg. 41-49.
2. Bibek, Debroy and P.D.Kaushik, Indian Industry's Guide to the World Trade Organization, Confederation of Indian Industry. India, 1999. Pg. 1-20.
3. Goyal Arun and Noor Mohd. WTO in the New Millenium, Academy of Business studies MVIRDC World Trade Centre. Mumbai, 2001. Pg. 4-9
4. Mathur, Vibha. Indian Economy and the WTO-New Challenges and Strategies, Century Publications. Delhi, 2002. Pg. 1-12, 246-269.
5. Pradeep S. Mehta. WTO and India : An Agenda for action in Post Doha Scenario, CUTS, Centre for International Trade, Economics and Environment. Jaipur, 2002. Pg. 3-91.
6. The All India Association of Industries. The WTO Agreements-Impact on Indian Business, The All India Association of Industries. Mumbai, 2000. Pg. 38-50.
7. World Trade Organization. Annual Report 1998, WTO Publications. Geneva 21, France. Pg. 5, 6, 32-59.
8. ---- Trading into the Future - The World Trade Organization, WTO. 2002. Pg. 17.

WTO AND INDIAN INDUSTRIES

- Mr. Jayant Mehta

In today's world of global economy anything on the subject of globalization will be of great interest to everyone. India has opened up its doors with its liberalization policy and everybody looks up with interest, the trends and the turns which this country is going.

The concept of globalization gained momentum in India after regulations imposed on trade & industry were relaxed. The watershed budget of 1991 was a historic event in so far as the entire approach of the policy makers was concerned. The transformation from a close, regimented and socialistic pattern of govt. to a lassiez faire economy was there for all to see.

The economy in short span has responded extremely well the process of economy stablisation and structural reforms. This is a unique achievement in comparison to similar economies which have implemented structural reforms. The globalization process started with the introduction of New Industrial Policy. The country was on the verge of bankruptcy. The drastic measures have been introduced to reform economy and several measures have been taken to reform the economy to achieve economic stability and Industrial growth. We have opened the new doors for the foreign Direct Investment and to acquire the new technology in the Green Fields projects and core sectors. All trade barriers in the cross boarder business have been virtually scraped and have made the economy which has widened scope for cross boarder business.

During the process of global economic liberalization, entrepreneur has been given them opportunities to expand the productivity and has opened the new avenue for global market. There are several concessions and incentive has been offered to attract the foreign direct investment. The Foreign Institutional have focused their attention on the liberalization and are willing to set up the joint venture companies with domestic partners to take advantage of economic liberalization. Due to availability of skill, labour at lower price, widest markets for consumer products and potential natural resources. The foreign investors are willing to create manufacturing base to explore the natural resources.

The one of the important measure of the liberalization is to remove all trade barriers and Government control mainly in the green field projects. The global challenges are numerous and are pushing India with no alternative but liberalization and India has to fall in line with the World Trade Organisation policies, to which she is a signatory. After launching the economy reformation programme and with the various simplified procedure and withdrawal of trade barriers, the time has come to expand the cross boarder business and try to achieve the quality level to boost the exports market.

INDIA POSSESSES THE FACTORS ESSENTIAL FOR RAPID GROWTH

- A large domestic market-about 300 million people having middle and high levels of income and another 600 million people whose capacity to purhase is gradually increasing.
- A high saving rate
- An extensive financial sector
- Abundant availability of raw materials
- Large reservoirs of cheap and skilled human labour

- Vast pool of over 30 million of scientifically and technically qualified manpower. About 325 million literates in India are more than the combined population of France and Japan.
- A network of technical and management institutes of highest international standards for development of human resources.
- Large entrepreneurial base that makes it easy to find partners for collaboration and diversified manufacturing structure.
- No communication barrier - English being the most prevalent language.
- Strategic location for third country markets.
- Supportive infrastructural base.
- Repatriation of earnings allowed virtually no controls, once the initial investment is approved.

WORLD TRADE ORGANISATION

WTO has its inception on 1 January, 1995; the WTO has come to replace the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), which was in existence from 1948 to 1994. WTO has approximately 140 countries as a member with 34 observers. These countries account for about 95% of world trade. All members have to sign 28 Agreements arrived at the final Uruguay Round negotations, 25 of these agreements are in the area of goods and services. All these agreements are binding on all members.

In theory, the WTO is the most democratic world organization with each member having one vote, decisions are taking largely based on consensus and majority voting takes place in rare cases only.

AREAS OF CONCERN FOR INDIAN INDUSTRY

WTO offers both challenges and opportunities for the Indian industry. Obviously, challenges are far more serious and striking, given the lack of competitive strength of Indian industries. Already, India has experiences almost a decade of market oriented reforms and many serious problems are coming to the surface :

- The economy in general and industries in particular are victims of high cost (both manufacturing and transaction costs) ;
- The Technology gaps of several years are too glaring. Even more worrisome are the difficulties in securing technology transfers from developed countries.
- The perennial problems of infrastructure bottlenecks and the consequent constraints on global benchmarking.
- Hard core reforms (e.g. Exit policy, privatization etc.) are still politically difficult for implementation and hence, there is a virtual lack of flexibility in operations. The necessary legislative and administrative framework for dealing with problems of industrial sickness is found wanting, thereby hindering the move towards competitive industrial restructuring.
- As a consequence, Indian products or services are not competitive in terms of price, quality and delivery schedule. Except for computer software, gems and jewellery, garments and to some extent leather and low value engineering goods, not many other Indian products are export competitive.
- Market-access in developed countries is fraught with difficulties since most of them are practice "neo-protectionism" in various forms (tariff and non-tariff barri ers), back loading of MFA (multi-fibre agreement)
- Most developed countries are unreceptive to India's problems and are always demanding larger market access into India, including exhorting her to fulfill WTO

compliance on many issues earlier than required.

- India's share of world exports is a meager 0.5% and her share of trade in world services is even less; hence, it does not command any bargaining strength in WTO level negotiations.
- India's political economy is not very stable. The prevailing system of coalition governance is not conducive for prompt and effective policy changes and their implementation.

Obviously, most of these problems are of our own making and will have to be resolved by own internal efforts. At the WTO negotiations table, we can only raise, issues applicable to global trade, which do not comply with its given provisions and conditionalities.

We have been a witness to rapid spread of influence of the WTO and the consequential forces of globalisation. The major challenges before industry are to accept the inevitable and vigorously work towards exploiting opportunities likely to be unleashed by globalization. Undoubtedly, the WTO will impact each and every business, and each and every aspect of various business. Having said this, let us recognize the combination of a few crucial 'positives' and 'negatives' of the new WTO scenario :

- The WTO is for transparency of policies, rules and procedures and for multilateral conformism. It is not for insular and protected economic, trade and investment regime.
- The WTO is for greater and greater market access; it is not for import restriction or import substitution.
- The WTO does not believe in mere focus on export orientation, but is consistently and passionately seeking outward orientation in economic policies of member countries.
- The WTO is not for unrestricted or imprudent use of capital resources in the development strategy, but for deploying capital on the basis of comparative and competitive advantage of nations.
- The WTO is not for subsidies, but for wider and effective use of pricing mechanism for allocation of resources domestically and globally.
- The WTO is for internal deregulation serving to compliment the process of trade and investment liberalisation.
- The WTO is for promoting climate for FDI flows based on undistorted trade and investment regime; it is not for substitution of trade by investment being protected through tariffs and restrictive import licensing system.
- The WTO is for competition and globalisation. Therefore, member countries are under compulsions to observe critical macro level disciplines-be it fiscal stability, be it price stability or be it exchange rate management. Consequently, it is not for soft options, be it high tariffs, be it QRs, be it subsidies or be it lack of transparency in the policies, procedures and rules governing trade and invest ment.

The goals, WTO alone will not delivery growth and prosperity across the world. The ultimate aim of all these global and domestic efforts is to expand domestic wealth and ensure trickling down of prosperity for the betterment of material lot of millions of our own people. The WTO happens to be an ongoing process and Indian industry has to be ever vigilant to respond to challenges in a more positive and pro-active way with the support and co-operation of our policy makers.

WTO - INDIAN AGRICULTURE : A THREAT OR AN OPPORTUNITY ?

- Dr. (Mrs.) Rukmini Rao

The global environment has undergone profound changes with in the past decade. The G.A.T.T. (General Agreement on tariffs and Trade) and Dunkel draft together form the basis of the new world institution - i.e. World Organization (W.T.O.) India is a founder member of both G.A.T.T. (1942) and its successor organization W.T.O. (1995). By virtue of its W.TO. membership, India automatically enjoys "The most favored nation" treatment from all W.T.O. members for its exports and India's participation is aimed towards maximizing our share in International market.

While G.A.T.T. negotiations cover trade in manufactured goods, Dinkel Draft has greatly expanded the scope of trade negotiations by including trade in service and agricultural products. The dunkel proposals were very comprehensive, which includes 26 areas concerning International trade. Among these, agreement on agriculture deserves the attention of the developing agrarian nations, particularly India. There are three provisions related to agriculture policies which bear upon the trade and the third is about patenting of seed plants and microorganisms.

As for trade in agricultural goods are concerned, the provision, for the first time, brought agricultural goods in the International negotiations net. The provision/ agreement seeks to deal with non-tariff measures affecting global competition. It specifically aims at reducing domestic and export subsidies on agricultural goods. It is laid down that the current total aggregate measurement of support should not exceed 10 percent of annual value of total agricultural product measured at iinternational price.

It is further provided that the member countries should reduce the value of direct export subsidies to a level of 36% below the 1986-90 base period level during the implementation span of 6 years. Moreover, the volume of subsidized exports should be reduced by 21%. The members have to allow minimum market access by reducing their import tariff by 36% and permit atleast 3% (later raised to 5%) of their domestic consumption foreign agricultural consumption. The above newly emerging trade scenario has many significant elements, which will affect the international trade also the domestic economies of its trading countries, especially India.

There are certain internal constraints which would severely limit the capacity of India to increase their domestic production to atleast a minimum percentage of their requirements. In short, soil-erosion, water-logging, lack of irrational facilities coupled with inadequacy and uncertainily of rain fall, excessive pressure on the land, personal inefficiency of farmer, sub-division and fragmentation, lack of good marketing and financial facilities, out moded agricultural techniques etc are the principal causes of low agricultural production in India in respect of yield per hectares. As a result, our agricultural production of food grains is about 1.3 tones (13 quintals) where as it is 4 tones (40 quintals) in China and 6.3 tones in Japan. However, our government had introduced many policies and programs to create a greater attention to increase productivity, create exploitable surpluses and make Indian agriculture more competitive.

Some significant affects of Dunkel Proposals on Indian Agriculture

The first and the foremost benefit India can get is expansion of exports, due to the restrictions on the imports of agricultural goods are reduced in the developed countries . Moreover India is predominantly an agricultural country with tremendous competitive advantage by virtue of good and very large varieties of soils and cheap labour. As such agricultural products have shown an increasing trend in the recent

years. Our farm exports touched Rs. 30000/- crores in 2000-01 from the level of Rs. 6,317 crores in 1990-91. The share of agricultural exports ranges around 15 to 18% Besides this agro-based industries will also export much as these are likely import intensive.

While there are some significant benefits, it is also necessary to realize that there are some features of Dunkel Draft, which are far from satisfactory. Actually the Agreement on Agriculture has only in theory, favoured agriculture in developing countries, but in practice, it is not so. In fact its implementation has brought untold miseries in India.

The double standards of developed countries made the competitive environment more unfavorable to India. According to the Agreement, Developed countries agreed to reduce subsidies by 20% over six years and developing countries by 13% over ten years. However, developed countries under green box and blue box subsidies continued to support agriculture. Similar to domestic support subsidies, the developing countries are not allowed to increase their negligible level of export subsidies. While developed countries are allowed to maintain higher level subsidy outlays on the base level.

According to the latest monitoring and evaluation report, the level of support to farmers in the OECD countries has not changed since 2000. Total support to agriculture in these countries was $ 318 billion in 2002 up from $ 311 billion in 2001, with production linked support still dominant. Moreover, the US Farm Bill EU, Common agriculture Policies (CAP), actually promised higher subsidies to their domestic farmers than in the past, even as pressure is being maintained on developing countries to allow grater market access and reduce tariffs on agricultural imports. Further, EU will no longer subsidies farm production but will protect farm income. However, the overall support given to EU farmers is unlikely to be reduced significantly. Consequently, there will be over production and dumping of surpluses in developing countries. What is worse, there is no talk of any reduction in export subsidies or tariffs on imports in the CAP reform package.

According to most experts, the negotiations so far have failed to address the crucial issues such as tariff reductions, export supports and assistance to developing countries. The rich countries follow discriminatory policies that go against the interest of developing countries, for instance, in the name of reciprocal access the OECD countries charge much lower tariff in imports from member countries as compared to those from poorer countries.

Earlier Indian agricultural prices were mostly lower than international prices but as a result of heavy subsidization and discriminatory policies of developed countries the international agricultural prices have become lower than India. The phenomemon of farmers suicide from the major agrarian states such as Andhra Pradesh, Maharashtra etc. and growing unrest in several states ceases of distress of farmers specializing in agriculture and their exports is a severe human problem.

The limit of subsidy upto 10% of the value of the output is very low. Subsidy in India is a Very strong and powerful factor which need to be raised so as to develop agriculture in the dry and rain fed areas, induce farmers to diversify agricultural techniques. Hence for the balanced development of agriculture it is in the interest of India to continue with the present policies of agricultural production. Dunkel Proposals are silent regarding special concessions for the marginal farmers and small farmers. Nearly 78% of the total holdings in belongs to marginal and small farmers. Most of them grow crops on marginal land of poor quality. Actually higher subsidy for them and still more subsidies for crops grown on poor quality land are

needed. But Dunkel Draft was very rigid in respect of the provision for subsidy or concern.

The provisions in the GATT and the Dunkel Draft create unequal competition between the firms from developed and developing countries. The first one is associated with the import of agricultural goods to the extent of 3% (to be raised to 5% later) of the value of corresponding affect our domestic market and will specifically hit our small farmers who already have very small surpluses to sell. Such imports, which are likely from the developed countries, will creat unequal competition.

Conclusion with suggestions

The new provisions on agricultural products by GATT and WTO had promised benefits of sharp increase in exports of agricultural products of developing countries but in reality it has adversely affected Indian agriculture. And infact it has enabled the developed countries to push their exports to India at a faster rate. It was expected to be a great opportunity to Indian farmers to enter into international markets but it turned out to be a big threat. The new globalization 'mantra' had turned to be a 'death mantra' for many small and poor Indian farmers. This pathetic state of our farmers made many economists and politicians to speak about leaving WTOfor the interest of our farmers. since this is not advisable it is always better to derive the masimum possible advantages by making efforts in the following directions.

India should try to get the support of developing countries to press for reforms, including substantial cuts in subsidies in developing countries and tariff reduction. Hopefully, the improved relations between India and China may find out special safeguard mechanisms in the field of agriculture. What is still more important is the need to pay much greater attention to increase productivity, create exportable surpluses and make India's agriculture more competitive. Today, Indian agriculture needs more public investment and policy support to overcome the prevailing structural weaknesses. Due to lack of public investment, the share of agriculture in the country's GDP has steadily declined from 32.2% in 1990 to 24.3% in 2000. Even the annual growth rate of this sector has decelerated to just one percent against the desired rate of four percent. So, special efforts are, therefore, needed to reverse this trend.

Over 30% of agricultural production goes waste, due inadequate infrastructive support. Even. Rural infrastructive Development Fund under NABARD has also failed to make any significant impact so far in improving rural infrastructive. The government should re-examine the role of RIDF and makes it more effective and meaningful.

Unlike in the past, state government along with private and co-operative sectors should be allowed to set up markets equipped with modern facilities for agricultural goods. High investments together with entrepreneurial skills will have to come from the private sector. Another area which needs urgent attention is the flow of institutional credit to agriculture. Agriculture's share in scheduled commercial banks' total outstanding credit as on March. 2002, was only 9.8%, way below the stipulated target of 18%. Not onlythis, even the cost of credit (rate of interest 14% to 16%) is also quite high as compared to 8.5% to 10% on housing loans now.

Besiders making our Indian economy more dynamic, government of India should resist the attempts on the part of developed countries to link human rights, environment protection and social conditions with trade. India should master the support of all developing countries to create new trade rules for agriculture which address the real source of distortions in world agricultural markets, allow countries to introduce import controls and tariffs on dumped agricultural goods and rectify the imbalances between the rich and the poor countries in agricultural trade.

PAPER PRESENTATION
AWARENESS OF RURAL TOURISM IN INDIA AND OVERSEAS

- Ms. Vaishali P. Sawant
Commerce Dept. (Vocational) - Maniben Nanavati Women's College

Introduction :

It is often said that India is not just a country, but a continent extending from the icy heights of the Himalayas in the north to the tip of Kanyakumari in the south and from the Rann of Kutch in the west to the forests of Assam in the east. The people here, from the urban to the rural and from the rural to the tribal areas differ greatly in the physical appearance, costumes, food habits and life-styles. India, which is one of the oldest and perhaps culturally the richest and the most diverse nation on this planet is often compared to a bowl of sweet milk overflowing with customs, traditions, dances and rituals.

A wide array of discoveries awaits us in the wooded valleys of Himachal Pradesh, hills of Uttaranchal, plains of river Ganges, forests of north-east or the plateau of south India. And for this, all we have to do is to cross over the mental barrier and step into a brave new world of unending surprises of rural tourism.

Here, a question arises, **why Rural Tourism ?**

Since most of our tourist sites are located away from the urban areas, the trend is towards an increase in the share of tourism out-side the well-known urban centres. When we limit ourselves to these well-known tourist spots, we tend to reinforce impressions that are stereotyped.

International tourist traffic to the country is largely confined to certain selected centres and destinations at present such as the Golden Triangle of the north which includes Delhi-Agra-Jaipur, the royal Rajasthan, the exotic God's Own Country - Kerala and land of golden sands - Goa. There is also a fair level of seasonality in the international tourist arrivals. It has become necessary to go beyond the beaten tracks and spread the awareness for the direct visit of tourists to new destinations in rural India. Areas least affected by modernisation can only be qualified to fit in this category. Thus. the travel industry along with the support of the Central and State Governments and the private sector is undergoing a metamorphosis with respect to its promotional stategies for rural tourism. The Accomodation industry can also play an important role in promoting tourism in rural India. They can concentrate on rural village resorts rather than beach resorts. The international tourists can stay comfortably and luxuriously, in a rural atmosphere and learn and understand the lifestyles of the rural people.

ROLE OF FICCI :

Federation of Indian Chambers of Commerce and Industry is actively promoting the concept of rural tourism in this country and abroad. This will not only attract tourist traffic, but also offer new avenues for economic growth of the region. FICCI acts as a catalyst between tourism-related industries, the government and the international organisations like IATA and UFTAA. It is also working towards involving the local panchayats in the villages for this awareness programme. All these efforts are aimed at establishment of infrastructure, availability of employment for the rural people, thus resulting in a robust tourism establishment.

"Samode", a village 45 kms. from Jaipur by road is one such example. Initially, it was a small village where the people were poor or labourers in the city of Jaipur. The Taj group converted the 400 years old palace situated in this rural atmosphere into a heritage hotel in a sophisticated environment. The international tourists are given a traditional welcome with a sandalwood garland and tilak along with a welcome drink of coconut water in the coconut shell itself. They are entertained by the rural dancers, snake charmers, monkey play and, served food in

the Rajasthani traditional style. The conclusion of this example is that every individual of Samode is employed in this hotel or is associated with it, in some or the other manner. Near the hotel, there is a bazar lane where the localites sell terracotta figures, mirror-work customes and handicrafts to these tourists and earn their living. Some other areas identified for promoting rural tourism in India and overseas are :-

- The backwaters of Kerala
- The Gir Forests of Gujarat
- Cultural heritage of Rajasthan
- The hills of Uttar Pradesh
- The tribals of Bihar
- The Teej Festival in Haryana
- The tribal dancers of North-east.

Attention will be given for the integrated development of these identified areas with directed tourist participation. Special incentives and subsidies will be given to entrepreneurs to invest in these areas. This pattern of development will help the balanced growth of rural tourism.

RURAL CULTURE :

Regarding the cultural aspect, the rural areas have maintained their folk culture, folkarts and crafts. The Suraj Kund crafts mela, an annual event held in Haryana has already attracted a large number of international tourists. the tourism department has also set up many arts and crafts villages in different parts of the country like the Arists village in Saputara Gujarat, Paaramparya in Kollam in Kerala, to provide a boost to the traditional handicrafts of these regions. Rural fairs and festivals till today are promoters of arts and culture depicting a rich and a colourful pageant of its cultural life. Fairs like Puskkar fair in Rajasthan, International Kite Festival and Tarnetar fair in Gujarat, Snake Boat races at Alleppey in Kerala and the Dussehra festival in the Kullu Valley have already become major attractions for domestic as well as international tourists. The Ministry of Tourism gives financial assistance to organise these traditional fairs and festivals all over the country and promote them in the international fairs and festivals all over the country and promote them in the international markets. The ministry also organises 'India Tourism Week' and a 'Travel Expo' every year to promote Indian tourist destinations in Asia and Overseas.

The Baster region in Chhattisgarh in one of the upcoming tourist destination of rural India. Three-fourths of Baster's population comprise of tribal people, each with their own dieties, dialects, customs and food habits. Bastar's festivals and dances depict the ancient cultural ethos of its tribal people. It's handicrafts have the touch of Harappan and Indus Valley civilizations. The finest works of Baster's crafts are showcased in some of India's five-star hotel lobbies and many urban homes.

CONCLUSION :

India is a bunch of colourful flowers, each flower having its unique and novel fragrance and beauty. It is necessary to keep these flowers blooming. This can only be done in India's rural areas which are still far away from the hazards of cultural shock and pollution. Hence Indians, let us all come together to explore and sustain this precious wealth of rural India.

BIBLIOGRAPGY

1) Marwah, Ganguly and Shetty, Travel and Tourism, Vipul Prakashan, Bombay.
2) Singh Ratandeep, Handbook of Environmental Guidelines for Indian Tourism, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi, 2003.
3) Punia Bijender, Tourism Management - Problems & Prospects, Ashish Publishing House, New Delhi, 1994.
4) Express Travel and Tourism Business Publications, Indian Express Group, October 16-31, 2001 ; November 1-15, 2001 and January 1-15, 2002.
5) http;//www.udaipurplus.com/wzcc/chirmi/

INTERNATIONALIZATION OF ACADEMIC LIBRARIES & LIBRARY SERVICES ; PARADIGM SHIFT UNDER WTO REGIME

- Mrs. Abha N. Sharma

at **"India in Global Village"**

Seminar organised by Commerce Dept.
Maniben Nanavati Women's College (Mumbai)
on Tuesday, 26th August 2003.

1. Introduction :

WTO was established in 1995 and under WTO two areas were clearly identified for multi lateral agreement, trade in goods & merchandise (as in GATT) and trade in services (covered by GATS) which came into force from 1996.

GATS is a multi lateral agreement based upon the premise that progressive liberalisation of trade in commercial services will promote economic growth in trade in WTO member-countries. The Agreement presently covers 12 specified services including **educational services.**

2. Trade in Education Services :

In the GATS guidelines, Education Services are classified into five categories and trade in these may be carried out under four modes.

Categories of Education Services :

- Primary Educational Services
- Secondary Education Services
- Higher Education Services
- Adult and Continuing Education Services
- Other Education Services

3. Modes of Trade in education Services :

- **Cross - border Supply :** Supply of services across national borders, from the territory of one country into the territory of another, though distance education, on-line courses via Internet, educational testing services, educational materials, paperback editions of books and sale of educational CDs overseas.
- **Consumption Abroad :** This involves the movement of the consumer of service to another country to get the required service. e.g. Students studying abroad for studies or research.
- **Commercial Presence :** This requires actual presence of a (foreign) service provider in another (host) country. e.g. A foreign university may start a computer education center in India giving a foreign degree to the students.
- **Movement of Natural Persons :** This means the presence of an individual from one country in another to provide service. In education for e.g. the presence of a foreign teacher in a host country.

In today's economy the most important resource is no longer land, labour and capital, but an effective education system that determines the progress of a nation. This is an era of knowledge, which comes through education, thus education is viewed as a potential instrument in development.

Education may be described as a field concerned with organised programmes of teaching and learning.

Academic Libaries & Library services which are termed as the heart of academic institutions play a very crucial role in realising the goals of educational institutions.

The significance of GATS lies in the growing internationalisation of higher education.

4. Prerequisites to meet challenges posed by WTO

To meet the challenges posed by WTO to globalise Indian Higher Education to improve the quality of education the prerequisites are :

- good faculty
- good students
- proper educational and infrastructural including Library Information facilities &
- updated syllabi

Indian Educational Institutions must be prepared

- to appoint super specialized faculty,
- research oriented curriculum,
- consultancy services to industry
- pooling up exchange of resources,
- library services & resources via networking,
- video / tele-conferencing
- support joint academic ventures internationally.

Higher education is a powerful tool to build knowledge for an information-based society by creating an intelligent human power at all levels, through challenging teaching and research activities.

Students need to be equipped with core values and competancies needed to live as responsible citizens in complex democratic societies as a meaningful education should stimulate all aspects of human intellectual potential. It should not simply emphasize access to global knowledge in commerce, technology and management alone, but should also uphold the richness of local cultures and values.

Institutions need to transform themselves to respond to envolving educational needs in the context of globalization and a border-less market.

5. WORLD OF LIBRARY and INFORMATION SYSTEMS

IN THE WORLD OF LIBRARY & INFORMATION SYSTEMS rapid increase in the use of Information & Communication technology :

- facilitates management and exploitation of information.
- increases the opportunities for world wide communications and co-operation.

Information related technologies have steered the "Industrial Society" into "Information Society" which

- enables most of its members to engage in productive pursuits through **knowledge - intensive, knowledge - generating and knowledge - based activities.**

Librarians have to play roles as **knowledge managers** and **information analysts** unbounded by library walls.

5.1 PARADIGM SHIFT

Library Services Paradigm Shift -

- **Knowledge Sharing** by building networked "Knowledge management systems" that provide access to the knowledge of organizational members regardless of geographical locations of the persons who hold knowledge.
- **Knowledge transfer** Knowledge may be acquired through Research & Development, organizational learning and knowledge transfer. Libarians are vitally concerned with knowledge transfer.
- **Library as a switching centre** referring users to potentially appropriate points in the vast network of resources available through Internet or World Wide Web. with library having important value-adding functions like creating guides, indexes etc. tailored to the needs & interests of the library's community of users.
- **Library as access provider** by developing its own collection by downloading from the national network to the campus network with facilitating access to the resources available on international networks.
- **Library as filter by** "Feeding" the personal databases of its users through some form of profile matching.

Information Technology is transforming the process of knowledge creation, acquisition and distribution for use in the libraries.

5.2 Digitization :

Digitization is enabling information to be transferred from paper to electronic format as well as being produced electronically.

- LAN (Local Area Network) & WAN (Wide Area Network) are making access to electronic information easier.
- Electronic communication via e-mail, video-conference, e-bulletin boards, & discussion lists is being increasingly used for global exchange of information.
- Electronic storage & access of information via CD-ROM, Floppy Disks, File Servers is greatly advantageous to internationalisation of education.

5.3 Role of medium :

Role played by medium of recording information are :

- Basic storage for information and data
- Supporting provisions for information search and retrieval
- Facilitating the "taking away" of information (through photo copying, borrowing, electronic transfer etc.)

Trends in evolution of media in library systems facilitate information / knowledge to be used for global access.

- **Poly media libaries :** use several different, independent media for storage of information and knowledge like paper, microfilm, CDs & so on.
  This type of libaries will be similar to conventional libraries & management process will be basically manual.
- **Electronic libraries :** Where core process of the library become basically electronic in nature giving facilities like on-line indexes, full text searching & retrieval facilities, automated record keeping & computer based decision making are

rendered. Wide spread use of electronic media with greater involvement of computerization would be in such libraries.

- **Digital Libaries :** where information exists in digital electronic format. Information may reside on different storage media as electronic magnetic but users will not perceive any difference.

  The system may be installed locally or can be accessed remotely via telephone lines or by means of computer communication network.

  Having information on digital form has advantage that it can be shared instananeously & easily at relatively low cost.

  Therefore while a conventional library might hold one or two copies of a book, a digital library could generate an unlimited number of copies at the touch of button.

- **Virtual Libraries :** The development of digitized information networks, 3-dimensional technologies & appropriate software making virtual reality that supports the distribution of data to users without the need for them to ever physically visit the library.

  Electronic documents exist inside a computer system in digital format. They can be created, stored and accessed using virtually any form of computer systems provided it has correct hardware / software support.

  Once they have been set up within an appropriate library facility, they can be made available for global access (within a defined domain) to other users.

  Most common & popular way in which an electronic document library can be created is as implemented on the Internet & World Wide Web.

  Electronic documents are both portable and "technology independent" i.e. docu ments that are authored on one platform can be delivered on any other. One way to achieve this is through use of an appropriate "mark up" facility, like

  SGML (Standard Generalized Markup Language)
  HTML (HypetText Markup Language)
  HyTime (Hypermedia Time - Based Structuring Language)

  The Markup Languages are effective and efficient tool for creation, distribution & sharing of electronic documents on global scale.

  These documents will form the basic building blocks for the creation of dynamic collection of library items that can be tailored to meet the requirements of individual users.

  In globalisation, Librarian's primary responsibilities must focus on creating, capturing & describing large volume of information in numerous formats. Librarians - Knowledge managers need to develop tools, protocols and procedures for advancing the utilization of networked information stores distributed around the nation and around the world.

  ICT has revolutionised the conventional libraries right from Collection Development, Technical Services, Reading & Circulation Services, Reference & Information Services, User - Librarian Interaction which has been face to face earlier, now it can be through e - mail (receiving & answering) Information Delivery & Document Delivery Services.

  Reference Sources are now available on CD-ROMs and also accessible on-line.

The *ownership* of collections have shifted to *accessibility* of information sources.

6. **Latest Development : UGC Infonet :** The University Grants Commission has launched in early 2003 a mega project of inter linking universities and colleges in the country electronically with a view to achieve maximum efficiency through Internet enabled teaching, learning and governance.

   Information for Library Network (INFLIBNET), an autonomous Inter-University Centre of UGC is the nodel agency for UGC - Infonet between ERNET and the Universities.

   A few of many others salient features of the project are :-

   - Scaleable Architecture to extend the network from Universities to affiliated Colleges as well.
   - Dedicated Data Centre for Web hosting e-journal and Mail Boxes.
   - Broad band Multimedia and Video Channels for Distance Learning
   - Tools to distribute education materials and journals to the remotest areas.
   - Channel for Globalisation of the universities in marketing their services.

At present India is not fully prepared for competition with the developed countries in the field of educational services. It is necessary to improve the infrastructure in our academic institutions, create facilities, adopt a more flexible academic structure, introduce major academic reforms, gather market information & adopt those measures that will make Indian Education attractive to others.

e.g. Manipal Education Services.

While making commitments if India effectively utilizes the provisions for exemptions and safeguards in GATS, that will help in preparing to meet the challenges in a competent manner & create a niche in the globalisation by bringing a paradigm shift in considering education & library services as a commercial products.

****

AGRICULTURAL EXPORT : BIRDS EYE VIEW

- Dr. Ram Sable
Reader and Head,
P. G. Dept. of Commerce,
S.N.D.T. Women's University,
Churchgate.

Introduction :-

India's development strategy launched in the 1950's aimed mainly at strengthening the industrial base of the country, especially in basic goods and heavy industry and adopted import-substitution model to achieve self reliance. Planned economic development model some are called soviet model, with goal of socialistic pattern of society that necessitated curbing concentration of economic power in a few hands, was adopted. The whole development strategy in India centred on direct intervention of the state, in to forms of providing direction, control, regulation and even direct participation in economic activities (Dholakia, 2001). The foreign exchange crisis of 1957 and high import, which resulted unfavourable balance of payment suggests the importance of the slogan 'Export or perish'. The pressimistic view about the potential for export earning gave way to a more positive approach in the third plan 1961-66 and subsequently in all other plans. Redical macro-policy reforms like wide spread decontrol of prices and delicencing of industries, external liberalisation of imports and investment, market-determined exchange rates and interest rates, fiscal policy rationalisation and procedural simplification and a major strategy shift from import substitution to export-orientation started only from 1991-92 (Dholkiya, 2001). There are several general studies on export-performance and its impacts. However comparatively, studies on agricultural exports are fewer. As agri-exports has received much less attention from researchers an attempt has made in this paper to assess the agricultural export-bird's eye view. More specifically the objectives of this paper are as follows.

1. To assess the changes in agricultural production and food grain production.
2. To assess the changes in agricultural exports, and to understand major export markets and competitors and
3. To suggest agricultural export strategy for boosting agri-export.

The paper is based on secondary sources.

2. <u>Agricultural production and foodgrain production :</u>

Large scale agricultural exporting is needed at the national level for (1) earning foreign exchange (2) solving balance of payment problem (3) promoting economic development (4) increasing production and employment (5) helping tertiary sector (6) meeting import needs and debts (7) achieving higher standard of living (8) reducing inter - dependence of countries (9) increasing profitability of the business and (10) giving goodwill and reputation to nation.

Therefore the export performance must be increased at higher rate, more specifically agricultural export should be increased to that extent that balance of payment must become favourable to India. India's share in world exports must improve at upword's direction. The structural adjustment and economic policy reforms 1991 are resulted in a major shift in the development strategy of the country

from that at inward looking import substitution to globalisation with promotion. Inspite of this, development strategy, India's share in world exports are not achieved 1950's level or 1960's level. India's total share in world export during 1950 and 1960 was was 1.91% and 1.04% & respectively. Whereas it is about 0.50% during 2002-03. India's balance of payment situation remained unfavorable even after adopting new economic reforms. This is because of non-farming sectors. The non-farming sector is negatively contributing toward balance of payment whereas agricultural sector is contributing positively currently about 20% of all india export, emanate from agricultural sector. The farming sector is clearly a net foreign exchange earner for the country even after feeding more than 70% the country's population. Only 30% population draws its substence from non-agricultural sector and this non-farming sector's contribution in balance of payment is 100% unfavorable. In other words, non-farming sector is contributing nothing in favorable balance of payment.

The performance of the agricultural sector holds the key to real incomes, living standards of the 70% India's population, employment generation, poverty eradication, industrial development, rural development and finally overall Indian economic development. Therefore it can be said that the growth of the agriculture sector coupled with export performance would contribute significantly to achieving the basic goals of growth, equity, self-reliance, modernation and new reforms. However available all indicator shows that growth rate in agricultural production is very low along with productivity or yield rate. According to economic survey 1997-98, compound growth rate in agricultural production during the period 1950-1997 was just 2.67% where as annual growth rate of foodgrain production was 2.6% during 1967-68 to 1997-98 period. It was declined to the extent of 1.73% during 1990-91 to 1997-98. As compared to pre-reforms period, the position of foodgrain production was downward direction in post-reforms period. It remained downwards direction even during 2002-03. The food production in 1996-97 was increased up to 199.30 million tones from 50 million in 1947. Which is declined upto 194 million tones in 2002-03. Besides, the growth rate in agricultural investment since independence remained low except green revolation period. Public investment in agriculture declined to 16.2% in 1996-97 from 35.3% in 1960-61. In real terms public investment at 1980-81 prices was Rs. 1796 crore which declined to Rs. 1316 crore in 1994-95 and further to Rs. 1132 crore in 1997-98. Indequate agricultural credit to agri sector as compared to industrial sector is coming in the way of increasing production and productivity. Inspite of these, agriculture is contributing favorable in balance of payment.

3. Agricultural Export : Bird's eye view :

Today Indian economy is facing all kinds of challenges, as a result of the new economic scenario that has emerged as a result of globalisation, ilberalisation and privatisation. The critical factor to meet this challenge will be exporting capability of the country in a highly competitive environment. The studies of Little Scitovsky Scott (1970) and Bhagwati and krueser (1981) pointed out that import substituting policies are neither growth-friendly nor sustainable in the long run because of persistent Bop problems. Therefore one of the most important development in world trade over the past thirty years has been the growing participation of developing countries including China and India since they initiated reforms. By the end of the 20th century, with the share of exports standing at

17.2% in 1998, the world economy was integrated twice as much as it was on the eye of first world war. Whereas situation in India was almost fifty percent less. However as compared to 1973 it was increased to 2.4% in 1998 from 2% in 1973. The rate of growth of world export during 1973-98 was 5.1%, whereas India's export growth rate was 5.9%, higher than world and Japan but less than China (11.8%). It means agricultural exports had responding positively with new reforms as agricultural exports had witnessed an impressive growth rate during 1991-92 initial year of new reform. The export of principal agricultural commodities during 1980-81 was to the tune of Rs. 8228 crore during 1991-92 indicating 4 fold increase, further agricultural export increased to the extent of Rs. 24570 crore during 1997-98 (Table 1). It means it has increased 3 fold during this period. Table 1 presents India's agricultural export trend in value terms for the period of 1960-61 to 1997-98.

Table 1

Trends in India's Agricultural export,

Year	Agri-product Rs. Crore	Non-agriproduct Rs. in crore	% Share of Agri product Export to total export
1960-61	284	642	44.2
1970-71	487	1535	31.7
1980-81	2057	6711	30.7
1990-91	6317	32553	19.4
1991-92	8228	44041	18.7
1992-93	9457	53688	17.6
1993-94	13021	69751	18.7
1994-95	13712	82674	16.6
1995-96	21138	106353	19.9
1996-97	25040	118817	21.0
1997-98	24570	126286	19.5

Source : Economic survey, 1997-98, ministry of Finance, Government of India 1998.

The table 1 shows many interesting changes in agricultural export for pre and post liberalisation period. The various studies shows that during 1960-61 to 2001-02 period, there have been sizable changes in the agricultural export commodities. The share of agricultural export has increased substantially. Agricultural export trend shows that export of agricultural and allied product rose 11.49% in 2002-03 as compared to 2001-2002 whereas the share of agricultural exports declined to 19.5% in 1997-98 and to 18% in 2002-03 from 44.2% in 1960-61. The share of agricultural export during 1970-71 and 1980-81 was 35.92% and 30.7% respectively. Table 1 further shows that the total India's export was increased to Rs. 126,286 crore in 1997-98 from Rs. 6711 crore in 1980-81. It means during 1990-97 period India's exports increased by 4 times over 1980-81 period.

As compared to early stage of new reforms (1990-91 to 1994-95), later stage of new reforms helps in improving share of agricultural export marginally. It was an average (average for four years) 18.6% for 1990-91 to 1993-94 period whereas it rose an average 19.2% for 1994-95 to 1997-98 period. It seems that new reforms is positively affecting on agricultural exports trade. As a result of this, new agricultural strategy is helping positively to improve the balance of payment position during 1990-2002 periods as compared to 1980-81 to 1990-91 period.

4. **Malor Export markets and competitors :**

Confederation of Independent studies (CIS) countries are important markets in traditional commodities of export such as tea, coffee, tobacco, cashew etc. India's trade with the CIS grew marginally during the 1996-97 to 2001-2002 period. Russia, Ukraine, Kazakisthan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Belargs are India's major trading partners in CIS accounting for more than 90% of India's total trade with this region. Although political rivarly and age old problem, which are legacies of the colonial part, keep the countries of the region apart, economic compulsions compel SAARC to come together, operate SAFTA strategy and remain united for trade development. Therefore, India's exports to Pakistan rose 30%. That is $205.81 million in 2002-03 from $144.01 million in 2001.02. As against of this, import has dropped to $ 44.50 million from $ 64.76 million during this period. For Basmati Rice export, Pakistan is our competitor. In all, India is exporting agricultural commodities to more than 110 countries. The Table 2 gives an idea of major export markets and competitors for India's agricultural products.

Around 16 million tones of Rice is exported every year. India's share at present is quite meager. Countries like Pakistan, who is major competitor for Basmati rice export about 50% of their domestic rice production. Another competitor for Basmati rice is USA who also exports about 50% of its rice output. India is the world leader in the superior quality Basmati rice which is traded in the world market at between $ 800 to 1000 a tone. The major export markets for Basmati rice are Saudi, Arabia, Kuwait, UAI, UK and USA, Bangladesh, Indonesia, Iran and Philippines. India share of rice in world exports market was 6.4% in 1994 which declined to 5.3% 1995 and further moved to downward 5% in 2002.

During 1984-85 to 1993-94, the largest contribution to the value of agricultural export has been made by Tea and mate, followed by fish and fish preparations (14.39%) and coffee (8.05%). Whereas during 1999, largest contribution in India's exports of agricultural is from Tea (11.2%), Spices (8.3%) and Rice (5.3%). The contribution of fish and fish preparation and coffee has declined to 2.7% and 4.8% respectively during 1999-2002. It means over the period of time, particularly during new reforms period, Tea, Fish and coffee's share in world agri-export has declined.

India's spice major markets are East Asia. USA, West Europe, West Asia and North Africa. In spice India have many competitors like Guatcmala, Thailand, Indonesia etc. The lowest contribution 0.58% towards the value of farm exports has been made by sugar and molasses, followed by meat and meat preparations to the exitent of 2.52% during the period 1984-85 to 1993-94. This situation remained unchaged during 1995-2002. Infact upto 1995 India's sugar and meat export share further declined to the extent of 0.2% and 0.1% respectively. Thus

largest contributor was Tea and Tea mate. Whereas lowest contributor is meat and meat preparation during 1995 in farm exporting. The wide fluctuation in the sugar exports have been observed in the past two decades depending on the extent of surplus and the rulling a global prices.

Table 2
INDIA'S AGRICULTURAL PRODUCT :
MAJOR EXPORT MARKETS AND COMPETITORS

S. No.	Products	Major Export Market	Major Competitors
1.	Rice Basmati	Saudi Arabia, Kuwait, UAE, UK & USA Bangladesh, Indonesia, Iran, Philippines	Pakistan
	Rice-Non Basmati	Countries in sub-Saharan Africa	Thailand, USA and Vietnam
2.	Wheat	Bangladesh, Yemen Republic, UAE, Kenya Turkey & Netherlands	Canada, USA, Australia and Argentina
3.	Tobacco	Russia, Ukraine, Yeman, Nepal, Bagladesh, Sri Lanka & Vietnam	Brazil, USA, Zimbabwe, China and Argentina
4.	spices	East Asia, USA, West Europe, West Asia & North Africa	Guatemala, Thailand, Indonesia, Malaysia, Brazil, China, Mexico, Morocco, SriLanka, Vietnam, Nepal, Bhutan and Spain
5.	Cashew	Australia, Germany, Hong Kong, Japan, Netherlands, singapore, USA, UK, CIS & UAE	Brazil, Vietnam, Mozambique, Ivory, Cost & Guinea Bissau
6.	Niger Seeds	USA, EU	Myanmar
7.	Oil Meels	Republic of Korea, Singapore, Indonesia, Philippiness & Japan	USA, Argentina and Brazil
8.	Guargum	USA, Europe	----------
9.	Shellac	USA, Indonesia, Germany & UK	Thailand and Malaysia
10.	Sugar	Indonesia, Pakistan, Sri Lanka, Russia, EU & USA	Cuba, Brazil, Thailand Australia & France
11.	Fruits	Middle East, UK, France, USA, Netherlands	Chile, Pakistan, Phillippines, Colombia South Africa, Australia & Israel.
12.	Vegetable	Sri Lanka, Saudi Arabia, Russia, UAE, Kuwait, USA, UK & Germany	China, Turkey, Thailand, Phillippines, Israel and south Africa
13.	Meat and Meat	Malaysia, UAE, Mauritius, Jordan, Turkey & Saudi Arabia	China, Thailand, Republic of Korea & Israel
14.	Floriculture	USA, Netherlands, UK, Germany, Japan & Italy	Kenya, Israel, South Africa, Netherland & Denmark

The fresh and processed fruits and vegetables, flowers and other floriculture products are among the other items which have vast exports potential today. Middle East, UK, France, USA, UK, France, USA, Netherland etc. are the major importing countries (Table 2). Whereas here competitors are Chile, Pakistan, Philippines, Colombia, South Africa, Africa, Australia and Israel (Table 2).

5. <u>Stategy for agricultural export :</u>

To tap the full potential of the agricultural sector in increasing exports following stategy may be considered or suggested.

1. To export at will and when there is surplus is not the right policy. Export market should not be treated as a residual one so formulation of a long term agricultural export policy is needed.
2. Capital formation in agriculture sector is observed a declined trand so special incentives to encourage both public and private sector investment should be there along with encouragement to foreign capital and technology marketing tie-ups.
3. Agricultural sector be treated on far with trade and industry to enable the liberalisation process to benefit vast population in rural areas and India should remove all quantitative restrictions and tariffs imposed on exports of agricultural commodities.
4. Government should set-up cold storage chains in the country as postharvest losses ranged from 10% in foodgrains to upto 40% in fruis and vegetables setting up cold storage's is a very profitable investment opportunity for the Interpreters.
5. strengthening of Irrigation systems including minor irrigation and ground water resources needs sound budgetary support. Again river joining project for starting early. It also demand healthy financial and government support so enhanced budgetary support.

Reference :

1. Yojana, Vol 39 : No. 8, pp. 5-7. A difficult Road, Ahead, Mahesh Prasad. (SAARC summit) : 1995.
2. Yojana, Vol 37 : No. 22, Dec. 15, 1993 pp. 14-16. Export processing. 'An overview by Dr AB Rajana D. B. Phemiswar Raju & N. R. Sankar.
3. Yojana, Vol 37 : No. 14 & 15, 1993. Boosting the Agriculture exports, Surinder Sood, pp. 66-69. wide issue
4. National bank News Review, Agricultural exports from India a scenario, Directors, M Dattreyulu.
5. The Bihar Journal of Agricultural Marketing various issues.
6. The Indian Journal of labour Economic conference issue, Vol. 42, Oct., Dec. 99 section iii, Trade, Technology and employment pp. 881-1009.
7. GOI, Economic survey, of 1997-98.
8. Dholakia RH & kapar D, Economic Reforms and Trade performance : Private corporate sector in India, EPW, Dec. 8, 2001. pp 4560-4566.

BPO - INDIA'S OPPORTUNITY FOR THE 'GREAT LEAP FORWARD'

- **Dr. Madhu Madan**
Head of Commerce Dept.
SNDT Women's College, Churchgate.

My favourate one liner in the new millennium is 'Geography is History Now'. It encompasses all that we have wiitnessed in the recent past through the Digital/IT Revolution. In more ways than one, Global village phenomenon also conveys the essence of this.

Where does India fit into this scenario? The 'irrelevance' of Geography is at once an opportunity and a threat for the Indian commerce and industry. The greatest opportunity, to my mind, lies in Business Process Outsourcing (BPO) while the biggest threat lies in the crumbling of the existing protected and somewhat insulated economic order. If managed properly, the opportunity will far outweigh the threat and transform the lives and livelihood of a vast number of Indians living and working in India.

What then is the magical three letter word BPO ? BPO is contracting with an external organisation to take primary responsibility for providing a business process or function. To put it succinctly: earlier , we took people to the place of work; today, we move work to where the people are! The driving force behind this is to move a job or function from a high cost to a lower cost location outside the home country. The magnitude of the cost savings is just too compelling to ignore for the outsourcing manufacturer.

The leverage points of outsourcing are : Technology, Best Practices and Scale.

Therefore, the drivers of BPO have been:

- to outsource non-core activities;
- to give work to providers who provide Best Practices;
- to achieve Cost Savings; and
- to improve management's focus on more strategic issues.

Successful outsourcing requires significant thought to segmentation. Outsourcers have to break apart the work process into well defined sub-activities that can be assigned to different resources in different geographical location(s).

A regards the flow, for quite some time to come, the outsourcing manufacturers are going to be the developed economies and the service providers will be the developing economies, mostly in Asia.

India as a country occupies a premier position in the outsourced work. We are competing with options like China, Philippines, Eastern Europe, Russia, Poland and Latin America as labour markets for the outsourcing activities.

A glance at the facts and figures that emerged from a recent 'India Today' survey demonstrates the importance of this emerging sunshine sector of India's exports ;

- 2 million is the total number of jobs that outsourcing centres in India will provide in the next 6 years. Currently, they employ 110,000 people.
- Rs. 1,15,200 crores is expected from this sector in 2008 which will be 3% of India's GDP.
- 71% was the rate of growth last year in this sector making it the fastest growing industry segment.

- IT and IT enabled services will account for 30% of India's foreign exchange flows in 2008.

This sector offers a wide range of activities which could turn India into the global hub for Business Process Outsourcing. These include :-

- Customer Care Services such as Call Centres, Help Desk Sales Support and Remote Maintenance.
- Finance and Administration covering Data Analysis, Medical Transcription, Insurance Claims, Inventory Management etc.
- HR and Payment Services encompassing Payroll, Credit Card Services, Cheque Processing, Employee Leasing etc ; and
- Content Development including Research and Development.

India is still five time the size of its nearest competitor in providing IT enabled services. Its closest rivals are the Philippines and Ireland. Let us then take a look at the factors that make India a leader in this field of activities :

- Infrastructure - India is well equipped in infrastructure in terms of physical, educational as well as legal system. Falling telecommunication costs have facilitated quick and real time transfer of Information and a timely, quality turnaround of the transactions.
- Education - India has one of the most developed educational systems in the world. It has a college System which produces hundreds of thousands of graduates each year. One third of its college graduates speak more than 2 languages. almost all of them speak english fluently. In addition, from its premier institutions, around 3500 engineering graduates come out from the seven IITs and around 2000 MBAs emerge from the four IIMs every year. India thus produces a huge supply of 'outsourcing' employees, creating a deep source of labour for years to come. Further, labour arbitrage is a major driver for the Indian supremacy in the BPO space. The graduates here earn less than their counterparts in America and Western Europe. Lower cost of qualified labour has always been an attractive feature in India's favour.
- Scale - Service Providers in India have already reached sufficient scale to produce powerful results. Sufficient infrastructural flexibility also exists for providing the desired scalability.
- Emphases on Quality - Indian service providers have attained high quality standrads. a number of them have obtained ISO certifications. A recent McKinsey study found that an operation which takes 20 seconds to process in a US facility is handled in just eight seconds in India. as compared to the UK facilities in the UK, Indians had a much higher rate of error free transactions.
- Government Support - The Indian Government realizes that offshore outsourcing or BPO is potentially a powerful economic driver. That is why it is offering a comprehensive package of tax incentives as well as backing telecome de-regulation, to encourage the growth of this sector.

All considered, the BPO opportunity does represent for India a chance to effect a 'Great Leap Forward'. The fact that India already has an unchallenged position of supremacy in this area attests to the fact that all the critical pieces are in place. What is now required is for all the strategic stakeholders (including Government of India) to take a mature, holistic view of the opportunity, provide fiscal and policy support as well as other enabling mechanisms, to ensure that India retains its competitive advantages and its position of primacy for as long as possible. And there is sufficient reason to believe that this time around, we shall not fail.

SEMINAR ON GLOBALIZATION

LIBERALIZATION LEADS TO GLOBALIZATION

Ms. Shweta Kshirsagar
P. G. Commerce Dept.
SNDT Women's University, Churchgate.

The principal objective of this paper is to discuss important aspects related to Globalization (Liberalization, Global corporations, FDI etc.) and depict how Liberalization leads to Globalization. We also try to show how Globalization, liberalization and FDI spur growth in the Economy. also discuss what changes should be considered for increasing FDI inflows and thereby promoting Globalization.

Globalization is the process by which an activity or undertaking becomes worldwide in scope. The decade 1990's has shown developments in areas of international politics, economics and economic development. The current requirement of the jet age is to narrow down the gap between continents, nations with the help of transport and communication. This will certainly facilitate trade and boost social and economic cooperation. National boundaries are fast disappearing and the world is fast moving towards a global village in economic sense. Globalization of trade, finance, technology and managerial flows ensure sustainable economic and social development based on global equity and social advancement of all sections of the world community.

"The capabilities of Global Corporations to tap financial, physical and human resources from around the world and reap desired output with the help of technological capabilities, high level of coordination with flexibility in operations, for economic and commercial gains with global perspective in management"... Global Corporations. Transnational or Global Corporation is a Multinational Corporation, a structure that permits retaining local flexibility while simultaneously achieving global integration. FDI is a key variable and is a major reason of Globalization. UNCTAD defines FDI as "direct investment.....reflecting the lasting interest of a resident entity is one economy (direct investor) in an entity resident in another economy (direct investment enterprise).....covers all transactions between direct investors and direct investment enterprises...."

Trends in International Production :

The role of TNCs in globalizing world economy is increasing. International production continues to grow as TNCs expand their role in globalizing world economy. Recent estimates suggest there are about 65000 TNCs today, with about 850000 foreign affiliates across the globe. Their economic impact can be measured in different ways. In 2001, foreign affiliates accounted for about 54 million employees, compared to 24 million in 1990; their sales of almost $ 19 trillion were more than twice as high as world exports in 2001, compared to 1990 when both were roughly equal. Foreign affiliates now account for one-tenth of world GDPand one-thirs of world exports. (Table 1).

Table 1

	Value at current prices (Billions of $)		
	1982	1990	2001
FDI Inflows	59	203	735
FDI Outflows	28	233	621
Gross fixed capital formation	2285	4841	6680
Export of goods & non-factor services	2081	4375	7430
Exports of Foreign affiliates	670	1169	2600
Employment of foreign affiliates (in thousands)	17 987	23 858	53 581
Receipts from loyalties and license fees	9	27	73
GDP in current prices	10 805	21 672	31 900

Source : UNCTAD, World Investment Report 2002 : TNCs and Export Competitiveness, Table 1.1

Flow of FDI in the Developing Economies

This section examines the growing importance of FDI in more competitive and fast changing Economy, with reference to selected South-East Asian Economies. FDI inflows are an indicator of the foreign investor community's long-term stakes in the host economy. A time-series profile of FDI inflows (Table 2) states how FDI inflows have risen in the developed and developing economies proving their flow as an important variable in development of the global Economy. Global FDI almost quadrupled between 1995 and 2000. However, FDI flows to developing countries grew at a much slower rate over this period, doubling to US $ 238 billions (approx) in 2000. FDI inflows into developing countries virtually halted in 1998 as a result of the Asian crisis.

India's share in FDI inflows among developing countries reached a peak in 1997. It declined sharply in 1999 and 2000 but recovered in 2001. India's performance on FDI front has shown a significant improvement since 2001. India's measured FDI as a percentage of total GDP is quite low in comparison to other competing countries. India the 12th largest country in the world in terms of GDP at current exchange rates is able to attract FDI equal only to 0.9% of its GDP in 2001. The Tenth Plan approach paper postulates a GDP growth of 8% during 2002-07. This implies an increase in FDI from the present levels of US $ 3.9 billion (approx) in 2001-02 to at least around US $ 8 billion a year during 2002-07.

Table 2

Foreign Direct Investment inflows in select Asian Economies (in US $ Billion)						
	1996	1997	1998	1999	2000	2001
World	386.1	478.0	694.4	1088.2	1491.9	735.1
Developed Economies	219.9	267.9	484.2	837.7	1227.4	503.1
Developing Economies	152.6	191.0	187.6	225.1	237.8	204.8
Asia	93.3	105.8	96.1	102.7	133.7	102.0
South, East and S-E Asia	87.8	96.3	86.2	99.9	131.1	94.3
a. China	40.1	44.2	43.7	40.3	40.7	46.8
b. India	2.5	3.6	2.6	2.1	2.3	3.4
c. Malaysia	7.2	6.3	2.7	3.8	3.7	0.5
d. Philippines	1.5	1.2	1.7	0.5	1.2	1.7
e. Singapore	8.6	10.7	6.3	11.8	5.4	8.6
f. Thailand	2.2	3.6	5.1	3.5	2.8	3.7

Source : World Investment Report 2002 : UNCTAD (up to 1 decimal places)

Trend of Direct Investments in India

FDI, a key variable for achieving growth target is usually preferred over other forms of external finance because they are non-debt creating, non-volatile and their returns depend on the performance of the projects financed by investors. FDI facilitates International Trade and transfer of knowledge, skill and technology. It can be seen from Table 3, that FDI has become a major vehicle for Global Corporations to enter any economy.

Policies in the post-reforms period in India have emphasized upon greater encouragement and mobilization of non-debt creating private capital inflows for reducing reliance on debt flows as the chief source of external resources. Progressively liberal policies adopted in this regard have led to increating inflows of foreign investment in the country, both in terms of direct investment (FDI), as well as Portfolio investment. Annual aggregate foreign investment inflows varied between US $ 4 to 6 billion during the period 1993-94 to 2001-02 (except for 1998-99). The average volume of foreign investment inflows during the period is estimated to be Oughly US $ 4.9 billion (US $ 5.2 billion excluding 1998-99). Inflows during the year (April - October 2002) have been around 53% of the inflows during the corresponding previous period.

Table 3

Composition of Foreign Investment Flows (in US $ Billion)							
	1995-96	1996-97	1997-98	1998-99	1999-00	2000-01	2001-02
Direct Investment (A)	2.1	2.8	3.5	2.4	2.1	2.3	3.9
Portfolio Investment (B)	2.7	3.3	1.8	-0.06	3.0	2.7	2.0
Total (A) + (B)	4.8	6.1	5.3	2.4	5.1	5.0	5.9

Source : Govt. of India, Economic Survey, 2002-03, Chapter 6, External Sector

Importance of FDI in more competitive and fast changing Economy

Liberalization is concerned with opening up of the restrictive policies and globaliztion is the process of thereby going internationally. Liberalization leads to the entry of Global corporations into the economy. These Global or Transnational Corporations get in the much required Foreign Direct Investment (FDI) which in return leads to capital formation in the Economy. Capital thus formed in the Economy leads to various developmental projects, the success of these projects leads to various benefits (short to long term). The benefits thus arising spur the economic growth of the economy which leads to uplifting the standard of living and enhances the level of savings and investments. And these investments realize further Globalization. What is unpreedented about Globalization is its breadth and depth. Several potential benefits emanate from financial globalization.

Suggestions

Policy Implications for India to acquire more FDI which finally leads to Globalization are discussed below after realizing the value of FDI and its importance in Globalization thereby making it inevitable variable for Economic development.

Key sectors where India should concentrate are :

1) NRI Investment back in India :
   Total earnings of the NRIs ($ 160 billion) and if 10% is reinvested into the Indian Economy, it can generate $ 16 billion (FDI) which is double than what we expect in our Tenth Five Year Plan (US $ 8 billion). Such policy measures should be initiated by the Govt. which will help NRIs to reinvest. The policies should be attractive and hassle free (concept of single window clearance system). This is one of the major reasons for the success of Chinese Economy (in getting more FDI).
2) Promoting Investments (Promoting investment in India by consultation centers all over the world.
3) Need to reduce differences between approval and inflows at more rigorous levels by making changes in Policy and Governance Reforms (Current FDI inflows to approvals is 20%)
4) Need to re-examine policies related to cross-country mergers, acquisitions, Joint ventures for promoting Globalization or Internationalization of Business.

5) To identify factors responsible for success of other economies like China, Singapore in attracting FDI from their natives.

6) Suggest policy reforms for Export processing Zones and Units for attracting FDI.

7) Extending helpful institutional apparatus and improvement in bureaucratic mindset.

Select References

Anant K. Sundaram, J. Stewart Black, (2001) 'The International Business Environment
Text and Cases', Prentice Hall of India Pvt. Ltd. Publication.

Govt. of India, Economic Survey 2002-2003.

Kumar, Nagesh, (2002) 'Globalization and the Quality of Foreign Direct Investment', Oxford University Press.

M. V. Krishnamurthy, N. S. siddharthan, B. S. Sonde, (1996) 'Future Directions For Indian
Economy : Technology, Trade and Industry', The Ford Foundation, USA.

Report of the Steering Group on FDI, (2002) 'Foreign Investment India', Planning Commission Govt. of India, N. K. Singh Report.

RBI, Various Issues of RBI Annual Report.

UNCTAD, World Investment Report 2001 and 2002.

UNCTAD, World Development Report 2001 and 2002.

Articles :

Far Eastern Economic Review : Vol. 166, Issue : 3, Article : Come home, we need you".

Globalization of World Economy : Challenges and Opportunities.

The Role of Foreign Direct Investment in Indian Economy.

Various articles from Econlit have been referred.

Various articles on Capital Account Convertibility.

Various Issues of Institute of International Finance, Inc,

INDIAN IT SECTOR IN GLOBAL VILLAGE

- **Ms. Rekha Shah**
S. P. N. Doshi Women's College,
Churchgate.

If there's one sector that has single handedly managed to put India on the global map in short span of time, it is IT. With a contribution of close to Rs. 60,000 crore to the country's GDP, not only is IT a key economic driver but also India's great white hope for the future. And in competitive times such as these, the extent of IT adoption is what differentiates smart Companies from the Laggards.

The vedic adage "Knowledge is wealth" sums up the Indian opportunity in the new century, for the world has changed from an industrial to a knowledge economy. For the first time in history we are able to see a technological revolution that offers the opportunity for bridging the gap between the have and have-nots.

The transformation of the world from an industrial to a knowledge economy means that jobs, exports and economic activity with the highest value added would come from the knowledge sections of the economy and countries that participate vigorously in these sections will be rewarded with a growing and highest standard of living. The history of how country after went from poverty to prosperity over the past two hundred years teachers us that the transformation was generally powered by one sector which became the engine of its economic growth. In Britain it was textiles; in the United States, the railways led the industrial revolution. Timber and timber products were responsible for Sweeden's take off; milk and diary products did the same for Denmark. Over the last fifty years India has struggled to find its leading sector, and this explains, in part, its inability to create an industrial revolution. Now it may have found it in the knowledge section of the economy.

Rich countries were supposed to specialize in the knowledge industries of tomorrow and poor countries in low skill industries of yesterday. This was the theory, but someone forget to tell Banglore (and Hyderabad, Chennai, Gurgaon and Pune). Everyday these days we read about a new success in the new "knowledge economy" and we wonder if at last, we may have arrived. There are 325 software companies in Banglore. Most of them have customers in America who email their needs before they leave their offices. While they sleep Indian engineers work on their problems. By next morning, as they bring their coffee mugs to their desks, Americans have their answers as they log on.

One of these companies is Infosys, which started out with 500 $ capital; in February 2000, it was worth $ 15.4 billion and more than a hundred of its managers were each worth over a million dollars. Another is the National Institute of Information Technology (NIIT) which has franchised (like McDonald's hamburger) 1750 computer schools in Indian bazars and in thirty one countries. It plans to become a world leader in computer education. Over the last decade, it has created 1750 enterpreneurs and fifteen thousand jobs. On 22 February, 2000, Azim Premji had become the third richest man in the world on Forbes ranking based on the market capitalization of his siftware company which crossed $ 64 billion or 11.3 percent of India's GDP. With this wealth Premji could pay for India's fiscal deficit and still have change left over.

A number of factors stands in India's favour. Labour costs here are 50:60 percent lower than in Developed countries according to study by Ernst and young. The

country ranks high in areas such as qualification quality of work linguistic capabilities and work ethics. This puts it much ahead of competition from countries such as China, the Phillipines, Ireland, Australia and Canada.

It's electronics Industry has been the fastest growing sector of the economy between 1994 and 1999, rising 2.5 percent a year with turnover of $ 8.5 billion in 1999. Software exports have been growing 60 percent a year over the past five years. They crossed $ 5 billion in 2000 and are expected to rise $ 50 billion by 2008. On Aug 1st 2000 the market capitalization of listed IT companies was more than $ 78 billion. Out of 19 top global software companies that had achieved the highest certification for quality, as many as 12 were Indian. More than 400 portals were being launched every month during the first two quarters of 2000, backed by 28 venture capital fund with close to & 1.5 billion investment which is expected to rise to $ 7 billion by 2005. Supporting this effort is over 123,000 Kilometers of fibre optic network over 24 million lines. Even the government has established an Internet Site http://:itformasses.hic in on which it invites suggestions from citizens on how to bring information technology to the masses as part of a national campaign called "Operation Knowledge".

Another important area, which can contribute further to the growth of I.T. sector, is BPO (Business Process Outsourcing). The Indo-American Chamber of Commerce recently held its first global offshore Outsourcing Summit 2003 in Mumbai. India is today the preferred outsourcing destination for the U.S. According to Forester Research, in coming 12 years, American companies due to B.P. Outsourcing will employ 33 lakh Indians.

Microwave communication which was a pager co-was on the verge of closure but adopted BPO two years before and today BPO's share in its total turnover is around 50 percent.

Today however IT industry in India faces increasing competition from a number of countries vying for a slice of the pie. Nirn Mehta, Vice Chairman of Tata Telecom says "competition is not inside but from outside the country". Over the years, a host of MNCs has hammered the pegs of their tents firmly into local shores, the objective already being to leverage the similar low-cost, high quality advantage the homegrown firms enjoy. The early birds IBM global services, Oracle, CSC and Cognizant have now been joined by other IT consulting giants like GAP, Gemini, Ernst and Young, Sapient, Keane and Accenture.

GurchandranDas in his Book India Unbound has analyzed these problems & challenges and suggested ways to face those challenges. GurchandranDas in his book says - Our challenges as a nation is to find entrepreneurs who have a vision and a dream and who will be the leaders tomorrow. The question is how do we identify and nurture leaders and who should do it, clearly the government should not - it does not understand business and will only succeed in killing them. According to him - answer is venture capitalism. He has talked about chrysalis venture fund started by two young Harvard Business school graduates in 1999 and in July, 2000, chrysalis had invested in thirteen information technology companies and was recognized in India as a leading venture capital fund.

The dot.coms are also changing. They are attempting to marry the online with the offline world in what is now called the crick and the brick strategy. India Infoline ahs acquired a thirty-two branch company in the south that distributes Financial products, Net 2 travel has brought two travel agencies to improve delivery, the entertainment

site Hungama two travel agencies to improve delivery; the entertainment site Hungama has cultivated a network of 560 cyber cafe's for promotions in order to drive traffic to its site. Jobsahead.com holds fairs in large cities where recruits meet potential employers. Shaadis.com an Indian weddings site, not only helps find grooms and brides on the Net but has tided up with an event management company that specializers in arranging theme weddings-Rajasthani - style wedding and rural temple. marriages are especially popular.

Education field has become high tech due to IT- sector and class boundaries are stretched beyond physical limits. Several educational institutes like IIM, KozikKhode, XLRI and NMIMS are now uplinking their services via satelities to reach each students across the country. Some 120 students spread across 33 centres in India will be able to see and hear lectures delivered by NMIMS faculty before high defination cameras in a Mumbai studio. The signals will be uplinked to a satellite which will then relay it to the Pcs in designated centers across India. In the New age world, students can talk with teachers through speaker phones or e-mail their queries. Projects will be submitted online and to ensure that only the right student sits through Lectures, the centers have biometrics sensors to record thumb impressions. Pegged between Rs. 75,000 to Rs. 1.05 lakhs these courses are cheaper than regular on-campus management courses as students save on Boarding and Lodging expenses.

Some experts refer to ICT as not Information and Communication Technology - but India and China together. The combination is powerful and scary for all other countries as hardware - engineering skills of China and software companies in China using software developed in India and these companies will soon go regional and then global. Huawei for instance, has government software engineers in Bangalore - it is a Chinese hardware company which is saying, we will do Indian software, Chinese hardware and go to the World - fantastic strategy.

India is also going through a phase that Singapore went through and Australia went through. We are successful but we are not used to it.

India thus enters the 21st century on the brink of the biggest transformation in its history due to its IT sector. Our greatest strength is our people and our greatest hope is Internet. A strong political will is must to accelerate this pace of growth.

LABOUR MARKET FLEXIBILITY IN INDIA IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION

- **Ms. Swati Vaidya**
Lecturer, B. M. Ruia Girl's College,
Gamdevi.

Background :

The problem of labour market flexibility is an important one in the current context of globalisation of the Indian economy. Considering India's histrory of presistent unemployment, it has been considered appropriate only to look at the number of jobs created in the economy during a period of time. With the changing flixible labour market policies it will be very necessary to look at the quality of jobs which are generated in the economy. While analysing employment statistics of the Indian economy this dimension has to be kept in mind.

Review of some statistical data

As per the census statistics, The Age Structure of India's population has changed over a period from 1971 to 2002.

Age Structure of population during 1971-2002 shows that percentage of population in the working age group has increased from 52.00% in 1971 to 59.41% in 2002. Labour force is a measure of overall labour supply in the country which depends on :

1) population in the working age group

2) the rates of actual participation of population economic activities.

From table 10.8 of economic survey 2003 it is clear that unemployment has increased during the period 1983 to 1999-2000, although there was an actual decline in the percentage unemployment rate as well as the actual numbers of unemployed people during 1993-94.

However during 1999-2000 not only the percentage of unemployment was high, but we also have far more number of unemployed people in the country. It is easy to blame the increased share of working age group in the population for this state of affairs. But economy is not so simple. From the table 10.8, (Economic Survey 2003) itself it is revealed that the rate of growth of employment, on Current Daily Status (CDS) basis, declined from 2.7% in 1983-1994 to 1.07% in 1994-2000. The decline in the rate of growth of employment during the 1990's was associated with a comparatively higher growth rate in GDP, indicating a density in the labour in ensity of production.

According to a special group on targetting ten million jobs year over the Xth plan (constituted by Planning Commission, under the chairmanship of Dr. S. P. Gupta) :

Employment elasticity of output has gone down from 0.52 over the years 1983-93-94 to 0.16 over 1993-94 - 1999-2000.

This decline in employment elasticity is observed in most sectors except transport, financial services and real estate.

refer to Table 10.9 Economic survey 2003)

The special group identified certain labour intensive activities so that it will be

possible to generate more jobs over and above those generated by the process of general economic growth. These identified activities are :

- Agriculture & allied activities
- Small & medium Industries
- Information Technology
- Construction
- Tourism
- Financial sector
- Education
- Health ; etc.

Our experience in the past decade shows that the kind of jobs generated by all these labour intensive sectors are necessarily contractual, non-permanent jobs.

Such contractual jobs come under informal sector employment which is growing rapidly and consists nearly 92% of the total employment in India. several studies quoted by Hensman 2001 regarding formal/informal sector employment statistics have shown there is overwhelming and growing preponderance of informal jobs, hence informal labour.

There are two reasons popularly given for such informalisation of employment in India.

1) The decline in the fromal sector is attributed to protective labour legislation. While increase in the informal sector employment is attributed to lack of such protective labour regislation and indirect promotion of the government through fiscal & non-fiscal incentives & other protectionist measures adopted for promoting the small scale industrial sector.

2) Second reason given to explain this declining formal employment and increasing informal employment is that of globalisation.

According to Stone, as quoted in (Rohini Hensman 2001), "The basis for the contention that globalisation leads to lower labour standards (the 'race to the bottom' thesis) is that once commodities are free to flow from countries with lower standards to countries with higher standards while capital is free to flow in the opposite direction, wage competition and regulatory competition will lead to unemployment in countries with high standards and a flow of jobs to countries with lower standards."

In India, there was no barrier between the flow of commodities from informal sector with very poor standards and the flow of capital from the formal sector with relatively higher standards.

According to Hensman 2001 this disparity is responsible for informalisation of employment in the country. Globalisation is not the true cause of this informalisation. Globalisation may accelerate the process of informalisation which is actually the result of government and employer policy.

The government and the employer policy in India has been involved in shrinking the formal sector employment and expanding the informal sector workers, initially in the name of promoting the small-scale sector and lately in the name of labour market flexibilty as a prerequisite to attract more and more foreign capital in a globalised India. Globalisation may not lead to a universal degradation of labour standards any greater than the degradtion caused by national capitalism.

Globalisation may lead to levelling of labour standards within and between countries, only if workers are united. What is needed is strengthening workers unity at the global level.

Conclusion :

If flexible labour market is here to stay, then even the social security measures which are available to the workers from the developed nations, and to the very few workers from the formal sector of the developing nations, should be made available to the informal sector.

When the employers are bridging the gap between formal sector and informal sector by introducing flexible work arrangements, it is just appropriate for the workers to fight for a social security framework and decent work accross the formal and informal sectors of the labour market across the world.

Acknowledgements :

I am thankful to organisers of this seminar for giving me an opportunity to present this paper. I am thankful to Ms. Purvi Shah, Principal of B. M. Ruia Girl's College for encouràging me to present this paper. My sincere thanks go to Dr. Veena Devasthali, Reader, Dept. of Economics, PGDSR, SNDT Women's University, who has been my teacher, well wisher and a great source of inspiration.

Reference :

1) Economic Survey 2003, Government of India. Downloded from 'Indiabudget.nic.in'.
2) Hensman, Rohini 2001 : "The Impact of Globalisation on Employment in India and Responses from the Formal and Informal sectors"., IIAS / IISG CLARA Working Paper, No. 15, amsterdam, 2001.
3) Stone, Katherine, 1996, 'Labour in the Global Economy : Four Approaches to Transnational Labour Regulation, in William Bratton et.al (eds.), "International Regulatory Competition and Coordination : Perspectives on Economic Regulation in Europe and the United States", Clarendon Press, Oxford, 445-77.

Table 10.8 : Past and present macro-scenario on employment and unemployment (CDS Basis) (person years)

	(Million)			Growth per annum (%)	
	1983	1993-94	1999-2000	1983 to 1993-94	1993-94 to 1999-2000
		All India			
Population	718.20	894.01	1003.97	2.00	1.95
Labour Force	261.33	335.97	363.33	2.43	1.31
Workforce	239.57	315.84	336.75	2.70	1.07
Unemployment rate (%)	(8.30)	(5.99)	(7.32)		
No. of unemployed	21.76	20.13	26.58	-0.08	4.74
		Rural			
Population	546.61	658.83	727.50	1.79	1.67
Labour Force	204.18	255.38	270.39	2.15	0.96
Workforce	187.92	241.04	250.89	2.40	0.67
Unemployment rate (%)	(7.96)	(5.61)	(7.21)		
No. of unemployed	16.26	14.34	19.50	-1.19	5.26
		Urban			
Population	171.59	234.98	276.47	3.04	2.74
Labour Force	57.15	80.60	92.95	3.33	2.40
Workforce	51.64	74.80	85.84	3.59	2.32
Unemployment rate (%)	(9.64)	(7.19)	(7.65)		
No. of unemployed	5.51	5.80	7.11	0.49	3.45

Source : Planning Commission.

Table 10.9 : Sectoral employment growth (CDS basis)

Sector	Employment (in million)				Annual growth (%)			
	1983	1987-88	1993-94	1999-2000	1983 to 1987-88	1987-88 to 1993-94	1983 to 1993-94	1993-94 to 1999-2000
Agriculture	151.35	163.82	190.72	190.94	1.77	2.57	2.23	0.02
Industry								
Mining & quarrying	1.74	2.40	2.54	2.26	7.35	1.00	3.68	-1.91
Manufacturing	27.69	32.53	35.00	40.79	3.64	1.23	2.26	2.58
Electricity, gas and water supply	0.83	0.94	1.43	1.15	2.87	7.19	5.31	-3.55
Construction	7.17	11.98	11.02	14.95	12.08	-1.38	4.18	5.21
Services								
Trade, hotels and restaurant	18.17	22.53	26.88	37.54	4.89	2.99	3.80	5.72
Transport, storage and communication	6.99	8.05	9.88	13.65	3.21	3.46	3.35	5.53
Financial, insurance, real estate and business services	2.10	2.59	3.37	4.62	4.72	4.50	4.60	5.40
Community, social and personal services	23.52	27.55	34.98	30.84	3.57	4.06	3.85	-2.08
All sectors	239.57	272.39	315.84	336.75	2.89	2.50	2.67	1.07

Source : NSSO-Different rounds.

Website : indiabudget.nic.in

Maniben Nanavati Women's College